

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER
WITH THE COMMENTARY
OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOLS III. - ~~IV~~
Adh. IX-XV~~III~~

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA.
NEW SERIES, NOS. 827, 835, 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
57, PARK STREET.
1897. - 99

THE
SĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER
WITH THE COMMENTARY
OF
VARADATTASUTA ĀNARTĪYA
AND
GOVINDA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, PH.D.,
Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

NEW SERIES, No. 938.

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

1899.

S
294-59216
S 7740.4
v. 4

Sl. no. 074855

PREFACE, VOLUME III.

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing partly to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr. Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No. 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archetype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy, and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen Adhyāyas. Though quite modern, it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. Only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original.

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection, I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of Anartīya, is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

BRESLAV,

A. H.

MONHAN STRASSE, 14.

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

Page	9	line	12	read	१०. १३३. १ instead of ०. ६. ११
"	29	"	11	"	६ " " ५
"	33	"	19	"	०३० " " ०३०
"	31	"	1	"	अयं सिद्धेय इति वारि०
"	38	"	11	"	त्राकृतम्
"	45	"	21	"	०न्यामिरं
"	49	note	1	"	, over the line ' instead of , in marg.
"	51	line	13	"	०थाउद्वस्व
"	56	"	14	"	अुतत्वात्
"	"	"	18	"	अनेः
"	"	note	1	"	०दृशं
"	57	"	"	"	द्वैष्टान्तरीयं
"	71	"	4	"	C (orig.)
"	74	"	1	"	C वेत्त०
"	75	"	1	insert	, the Visarga
"	95	line	17	read	१०. ६
"	127	"	7	"	उहं०
"	142	"	12	"	चतुर्विंश
"	145	note	1	"	C लघास्य (?)
"	149	"	4	"	परी०
"	150	"	2	"	०द्वानून्यसाने
"	151	"	1	"	११ २१ instead of १. C
"	165	"	2	"	कुमाये (१)
"	172	"	4	"	०हंवा०
"	175	line	6	"	०विना रघ०
"	190	note	1	insert	C ०शा०
"	192	"	6	read	०भयासाज
"	199	"	1	"	०लि० instead of ०लि०

Page 204	line 6	read	पद्मः instead of पद्मः
208	note 4	„	० असकपकुपड०
210	„ 1	„	CD हरिसंख्यापरिम०
214	line 7	„	० साव्यमित्ये०
220	note 5	„	संभा०
223	„ 2	„	० पुरोडाशा
234	„ 1	„	० इत्यंतरं
236	„ 2	dele	(?)
248	„ 2	read	युक्तं instead of यत्नं
253	„ 1	insert after कर्षं	instead of उपमन्यन्तः विमर्ष
254	„ 1	after A the sign , ;	
273	„ 3	read	om. in CD
274	„ 1	„	खर्जि०
282	line 18	„	2
283	note 1	„	० मन्त्राणि०
288	„ 3	„	० हितवेत्त०
289	„ 3	„	० धनुष्य०
301	line 16	„	संज्ञके
309	„ 6	dele	९
310	„ 13	read	क्षेत्रपत्याः and cancel note 1
325	note 1	„	पिड्यालो
328	line 9	„	रोचिती इच्छाद् ग्राम०
„	note 3	„	० दूरो
335	line 9	„	मधदु०
358	line 3	„	एतद्देवत
360	11	„	अरोह

On pages 26, 131, 156, 314, 319, note 1, should be cancelled ;
on page 113, notes 1 and 2 ; and on page 161, note 6. In note 1
page 88, omit the first three words, also the remark with regard
to C in note 3, page 202, and note 1, in page 205.

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दामर्शमा मुञ्जसूतुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात चत्विश्वरूपप्रभृत्युदवसानौघार्थेन एषो
ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोम-
स्यायम् । यो ह वा एतेनानिष्टेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः ।
चतुःसंख्यो ऽपि । दादशाहस्येति दादशसुत्यः क्रतुर्दादशाहवाच्यः ।
तस्य चार्थं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां
चार्थं प्रकृतिः । प्रकृतावगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति
प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण
व्यवस्थितस्य^१ यो विकार उक्त्यादिसंख्याविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति
प्रतिज्ञाचार्थस्य शिष्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृति-
विकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधा-
यकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयोजान्यजति समिधः समिधो च
आज्यस्य व्यन्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवारान्वयस्य विभिन्न-

१ D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य ।

याव्वासंयुक्तस्य यजेनामधेयम् । एतद्विहृतमन्यस्मिन्त्रये श्रूयमाणम-
न्यसङ्ख्याविशिष्टे चैष्टिककर्तृकालभिन्नमपि पश्चादेकादश प्रयाजान्य-
जतीति श्रूयमाणं निवर्तयति । न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि
समुच्चयत इत्यभिप्रायः ।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतस्य वस्तुनो विहृतौ
प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति । अत्रापि विकल्पशङ्कानिह-
त्यर्थमिदमुक्तम् । उदाहरणम् । उत्सर्गो जपानां न निगदमाहे-
त्येवमादि ।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतो ऽर्थो विहृतौ श्रूय-
माणो विहृतौ भवादर्थान्निवर्तते । तद्यथा । चतुस्त्रिंशदिति पुर-
स्तादङ्गीणामित्यनेन (१ ६. ३. ९ ४) वङ्गीणां सङ्ख्यार्थकतत्वात् षड्विं-
शतिरस्य वङ्ग्यस्ता अनुष्ठयोच्चावयतादित्येवं निवर्तते ।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या ।
तद्यथा । वास्तोष्यते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्यते श्रमयेति यज-
तीत्येतावदेव भवति । श्रिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति ।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता । सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति ।
वाशब्दश्चशब्दस्यार्थः । तस्योदाहरणम् । पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्को-
वस्यमस्त्वतीययोः शस्यन्त इति । पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चय-
संदेहव्युदासार्थोक्ता । इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्ये-
तस्यानन्तरं यदङ्करी तदुच्यते ।

८. आग्निमाहतादूर्ध्वं शस्त्रचक्षुषागमादुक्त्याख्यः क्रतुर्भवति ।

९. एकस्य शस्त्रसर्गागमादुक्त्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति ।

१०. चयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वभागमादतिरा-
चाख्यः क्रतुर्भवति ।

११. पान्येतान्युक्थशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामग्नौषाग्निमास्ता-
मनुयाजांस्य स्थानं भवति । ननु उक्तमेवेतदाग्निमास्तादूर्ध्वमित्येव-
मादिभिः सूत्रैः । सत्यम् । एतत्क्रमनिधयो मा भूदित्येवमर्थमेत-
त्कृत्वा । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमास्तादूर्ध्वं षोडशिपदे स्तुते शस्त्रं
शास्त्रान्तरात् । उक्थशस्त्रेभ्यो ऽयूर्ध्वं नावश्यं षोडशिचरणम् । अ-
क्तापि षोडशिनं चयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव ।

२.

१. उक्थशस्त्राण्युच्यन्ते । तत्र साकमथाख्यं स्तोत्रं नैत्रावरुणस्य ।
तस्मिन्वति यच्छस्त्रं भवति तदाह ।

२. एङ्गु पु ब्रवाणि ते । अयं दक्षः स्तोत्रियो भवति । अग्न-
नरो ऽतुरूपः ।

३. वर्षणीधृतं मघवानमुक्थमिति दक्षः । अस्तभाद्यामसुरो
विश्ववेदा इत्ययं च दक्षः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वा राजानावध्वरे वदत्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणो नैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात् ।

३.

१. यौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छिन्नो भवति । तस्मिन्सति ।
२. वयमु त्वामिति स्तोत्रियः । यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः ।
एतौ^१ प्रगाथौ । उत्तमं कलुभः प्रत्यादत्ते सतोदृष्ट्या (७. २. ५.
१५) द्वितीयमिति ।

३. प्र मंदिषाय दृष्टते दृष्टय इति दृषः । यो अद्रिभि-
न्म्रियमजा च्छतावेति च दृषः ।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यमिति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमो ग्रंथेत् ।
५. उदप्रतो न वयो रचमाणा इत्येतस्मूक्तं ग्रन्था ततः ।
६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तथा परिदध्यात् । दृष्ट्यतिर्न इति
परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचांश्चोचकाः
ग्रंथनीत्युक्ते (११. ३. २) अन्यास्तिस्र उत्तमाः इयं तु प्रथग्भूता
परिधानीयैव इत्येतदर्थम् ।

४.

१. नार्मधाख्यं स्तोत्रमश्वावाकग्रन्थस्य भवति ।
२. अधा हीन्द्रं गिर्वण इति स्तोत्रियः । परिशिष्टो ऽनुरूपः ।
३. चतुर्जनिनी तस्या अपत्यरोति सूक्तम् ।
४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम् ।
५. प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति सूक्तम् ।

६. सं वां कर्मणा समिधा हिनोमीति सूक्तम् ।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यश्वावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः । ऐन्द्रावैष्णव्योक्त्यानि भवन्तीत्युक्त्यग्रस्तेषु श्रंसनं सामान्येनोक्तम् । विशेषः शाखान्तरात् ।

५.

१. यजमानः षोडशग्रहसुपतिष्ठेति सूत्रच्छेदः । षोडशग्रहाय स्तोत्रं स्तोत्र्यमाणेषु च्छन्दोगेषु ।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशग्रहसुपतिष्ठेत ।

३. इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं ग्रस्ता । इन्द्र जुषस्व प्र वशा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ब्राह्मण आस्नातस्य स्तोत्रियस्य दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात् ।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति ग्रस्तव्या विभक्त्यन्तरनिर्देशात् ।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्या विषूवतः । इत्येतौ द्वौ विहरेत् । गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमास्नातपक्षे क्रमार्थम् ।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्या विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति । पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु^१ तथाक्रमधर्मार्थम् ।

७. वृषणं सोमपीतये मधः पिबन्ति गौर्यैः ।

८. द्वतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्ष इत्यनेन वा इन्द्रेण सथावरीरित्येतं संधायावस्यति ।

८. वृष्णा मदन्ति शोभसे वक्षीरन्तु खराज्यमित्येताभ्यां प्रणौति ।
एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यम् । गायत्रीस्य पङ्क्तौस्य विहरतीति श्रुतेः ।

१०. इन्द्राय साम गायतेत्येतमौष्णिहं त्वं आ मन्त्रैरिन्द्र हरि-
भिरिति वार्हतं च विहरति । उष्णिहस्य वृहतीस्य विहरतीति श्रुतेः ।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पादेन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं
वार्हतं पादं आ मन्त्रैरिन्द्रं हरिभिरित्येतं संधाय वस्यति ।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय वृहते वृहदित्यनेन द्वितीयं
वार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति ।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मकृते विपश्चित इति ।
अष्टाक्षरं वार्हतस्य मा त्वा केचिन्नि यमन्विमिति । एताभ्यामौ-
ष्णिहवार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संधत्वा ताभ्यामन्ते ऽवस्यति ।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहवार्हतयोर्ध्वं अवशिष्टे । पनस्यवे
न पाग्निन इत्येते । ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे
कृत्वा उत्तममन्यं वार्हतं पादं अति धन्वेव तां दृहीत्येतं संधाय
प्रणौति । पनस्यवे न पाग्निनो ऽति धन्वेव तां दृहो३ इति ।
एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यम् ।

६.

१. आ धूर्व्यस्यै दधाताभ्यानिदि दिपदां विंशत्यक्षरासुहं नो
लोकमेतु नेषि विद्वन्निति विष्टुभं च विहरति । दिपदां च
विंशत्यक्षरां विष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

१. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ध्वस्मा इति सविकर्षेण प्रथमं वैष्टुभं पादं उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधायामवस्थति ।

२. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधाताश्चानित्यनेन द्वितीयं वैष्टुभं पादं स्वर्वज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतं संधाय प्रणौति ।

३. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वज्रीत्यनेन तृतीयं वैष्टुभं पादं अथा न इन्द्र स्वविरस्य बाह्व इत्येतं संधायामवस्थति ।

४. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यवाऊरित्यनेन चतुर्थं वैष्टुभं पादं उप स्वेयाम ग्ररणा वृहन्तेत्येतं संधाय प्रणौति । छन्दोगहणं अक्षर-ग्रहणं च सर्वत्रापूर्थमाणे विकर्षार्थम् ।

५. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृचसं च प्र ते महे विदधे ग्रंसिषं हरी इत्येवमादिकं च जागतं विहरति । द्विपदाश्च षोडश-शाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

६. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैव ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं प्र ते महे विदधे ग्रंसिषं हरी इत्येतं संधायामवस्थति ।

७. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य अत्विय इत्यनेन द्वितीयं जागतं पादं प्र ते वप्ते वतुषो ह्येतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति ।

८. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैव नामेत्यनेन तृतीयं जागतं पादं धृतं न यो हरिभिस्त्राह सेचत इत्येतं संधाय अवस्थति ।

१०. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो मृष इत्यनेन चतुर्थं जागतं पादमात्मा विग्रन्तु हरिवर्षं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति ।

एवमुत्तराख्यपि द्रष्टव्यं । इन्द्र स्वयंका यं पुण्णति हरिभिर्न धेनवे
(१०.८.६.२) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः ।
त्वामिच्छ सो अय वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम् । विक-
र्षेण द्वैपदं चतुरचरं वसस्यते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा
गमस्योरिति वकारेण प्रारम्भः ।

११. इन्द्रो दधीच अस्त्रभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां
शस्त्रधर्म उच्यते । द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां । इन्द्रो दधीचो अस्त्र-
भिर्द्वैचाक्षप्रतिष्कृत इत्येताभ्यां । ततो द्वाभ्यां प्रणौति । जघान नव-
तीर्नवेच्छन्नस्य यच्छिर इति । द्वाभ्यामवसाय । पर्वतेष्वपश्रितं
तद्विद्वच्छर्यावतीत्येताभ्याम् । ततः । द्वाभ्यां प्रणौति । अचाह
गोरमन्वत नाम लघुरपीच्योऽ इति ।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन
प्रो व्यस्ये पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायवस्यति ।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम् ।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम् ।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः । गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंस-
तीति श्रुतेः ।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं द्रष्टुं शंसति । अथ नित्या असु-
ष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः । नित्या इति वचनात् पूर्वाक्ष-
तद्धो ऽसुष्टुभः छत्विमा इति ज्ञायते ।

१७. एकाग्रहणं द्रष्टाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१८. यो व्यतीरकाण्यदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येता । ततो ऽस्य भदे जरितरिञ्च इति^१
निविदं दध्यात् ।

१८. स्तोत्रिये चाहावः । चण्डादनुकूपे च क्रियमाणे । न तु
स्त्रमुत्था^२ । निविदे च परिधानौघाये च ।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां गत्वा उद्यद्भ्रक्ष्येद्यनया
परिदध्यात्^३ । उद्यद्भ्रक्ष्य विष्टपमिति परिदधानौति (१७.२) मुतेः ।

२१. रोहोभ्यामित्यादिकम् ।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति ।

२३. इन्द्र जुषस्तेत्येतास्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे ग्राखान्तरीये
ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति । तच्च स्वावतः पुरु-
वसो (८.४.६.१) अत्राह गोरमन्वत (१.८.४.१५) प्रो ख्यसौ
पुरोरथ (७.६.१.२) मित्येतास्तिष्ठ उद्गरेदनुकूपाक्षरपरिमाण-
सान्ध्यात् । एतत्पतिरूपसु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित
एवानुरूपः । खग्राखायां तु तस्मादचानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-
नुरूपस्य युक्ततरम्^४ ।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये ग्राखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे
यथासमाजातमविद्वत्तं ग्राखं भवति । तेनेदं चेत्योक्तश्रिसाम कुरु-
रविद्वत्तः योक्तश्री ग्राख्य इत्याश्वलायनकम् । अत्र प्रत्यसौ पिपौ-

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds स्तम् प्रतिरूपसु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपमास्य तस्मादचानुरूपं नाद्रि-
येति मुतेः ।

३ C D om. from. तत्रैव up to परिदध्यात् ।

४ C in marg. युषो ध्वं मे इत्यायाः ।

षत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः । खरषाणि दृष्ट-
त्वात् । यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यतुल्यम् ।

२५. इन्द्रस्य सप्ताडित्येवमादिना मन्त्रेण ग्रहं भक्षयति ।
ग्राह्यान्तरे कविद्यजमानाय भवाहरणं सोमस्याग्राह्यजमानस्यानेन
मन्त्रेण भक्षयति ।

७.

१. पान्तमा वो अन्धम इत्येवमादिकौ^१ द्वौ । प्रथमः स्तोत्रिय
उत्तरोऽनुरूपः । होत्र्यग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-
निवृत्त्यर्थम्^२ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु
त्रिष्वेव^३ भेदप्रदर्शनार्थम् । ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः ।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानु-
रूपाणां प्रथमान्यादानभ्यस्यन्तीत्येवमादि । तदपवादोऽयमुच्यते ।
प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाग्नेडयति । नाभ्यस्यतीत्यर्थः ।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तगोपस्तदुक्त्यमुखं भवति ।
उक्त्यमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

४. अभि त्वं मेघं पुरुङ्गतमृगिमयमिति सूक्तं ग्रंसति । जागत-
मिति संज्ञायाः शास्त्रे संख्यवहारः प्रयोजनम् । उक्त्यमुखानां जगतीनां
च द्वे द्वे ग्रंथेयुरिति ।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति ।

१ C in marg. चपार्षनास instead of च सोमस्याग्राह्य । २ C in marg. हो ।

३ A •मृदवा• C •पक्षपात्रि• D •पक्षपात्रि• । ४ A विष्वपि ।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपविवृति
वर्तते । प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्र कृतान्युजीषिण
इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

२. सूरूपकानुमृतय इत्येतस्मृकसुख्यसुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति ।

३. त्वं सु मेघं महया स्तुर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य आगताख्यस्य
नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां ग्रन्था
त्रयोदशा परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु भोमं हन्ता वृषमित्ये-
तया यजति । ननु चतुर्दशीं पूर्वां ग्रन्था त्रयोदशा परिधायेत्युक्ते
षिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अनुरूपादनन्त-
राष्ट्रेन्द्राणि आगतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनात्तत्राप्यस्य
विनियुज्यमानस्य समान^१ उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् ।
इहैव व्युत्क्रमशंसनं । त्रिष्टुभिः परिदधतीति वचनात् । नवमीं
चोत्तमां चेति द्विस्रशब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वयौ इन्द्रप्रसादादेवास्य
सामात् । मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः^२ ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः ।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तसुख्यसुखाख्यं शंसति ।

१ A समानस्तोत्रियाया उद्धारः । C (orig.) D • पुन्यमानस्येति सभा ।

२ C • शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो मरुत्वयौ इन्द्र मत्प्रसादादेवास्य
(orig. इन्द्रप्र०) सामात् D इन्द्रप्रसादादे० M इन्द्रमत्प्रसादादेवास्य All MSS. with
the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after • शब्दात् मत्प्रसादादेवास्य

२. पूर्वेण सच विकल्पः । उक्तमाया उद्धारो गायत्र्यायुक्त्यसुखानि
शंसतीति वचनात् ।

४. न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसति ।

५. वृषा मद इन्द्रे स्लोक उक्थेत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मदने सुतमिति स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्रायिनो
वृषदित्यनुरूपः ।

२. इन्द्रमिन्द्रायिनो वृषदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्त-
दुक्त्यसुखं भवति ।

३. मा नो अस्मिन् मधवन् प्रत्खंहसीति जागताख्यं सूक्तं
शंसते ।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होत्वचनमसंदेशार्थम् । मध्यमेषु राक्षिपर्यायेष्विति संज्ञा-
करणं शास्त्रसंयवहारप्रयोजनाय । मध्यमान्मध्यमेषु । मेधावरुणाय
ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति ।

* २. उद्देभि मुतामचमित्येतत्सूक्तमुक्त्यसुखाख्यं शंसते । उक्त-
मासुद्धृत्य गायत्रीसंहितात् । उक्तमानुषमैश्वर्यवीं इन्द्र इवे ददात
न इत्येतां सूक्तादुद्धृत्य वशिःकृत्वा ।

१. अहं भुवं वसुनः पूर्यस्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत् ।
४. अपाव्यस्थान्धसो मदायेत्येतया यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैवावरुणस्य यथाक्रमेण ।
२. एन्द्र सानमिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।
३. प्रवः सतां ज्येष्ठतमाय सुधुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत् ।
४. अश्व मदे पुरु वर्षीमि विदानित्येतया यजति ।

१३.

१. अग्नि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंविनः ।
अग्नि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।
२. आ त्व न इन्द्र मश्रगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।
३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्शतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।
४. यस्मै रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यनुरूपो ऽष्वावाकस्य ।
२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपश्रेष्ठमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।

३. अजातशत्रुमजरा स्खर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमासुदृष्ट्याग्नि-
लिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उद्यत्सहः सहस्र आजनिष्टेति परिधाय
ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति
वचनात् । इदं ते पाचं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति ।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु
सक्तु । उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंन्यवहारार्था ।
चिच्चपि पर्यायेषु प्रायशो होतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति
स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम् ।

२. महौ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपशेषमुक्त्यमुखाख्यं
ग्रंथेत् । उत्तमास्तिष्ठो दानमंस्तवादुद्विचक्रे ।

३. विश्वजिते धनजिते स्वरजित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति ।

१६.

१. आ लेता नि षीदतेति स्तोत्रियः । आ त्वशत्रवा
महीत्यनुरूपः ।

२. यस्य संख्ये न दृष्टत इत्युक्त्यमुखाख्यं सप्तमं ग्रंथेत् ।

३. अहं दां गृणते पूर्वं वक्षिति जागताख्यं सूक्तं ग्रंथेत् ।

४. प्र आ नक्ष महतो महानीत्येतया यजति ।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छिजः ।

युञ्जन्ति ब्रह्मरूपमित्यनुरूपः ।

२. युञ्जन्ति ब्रह्ममित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्त्यसुखाखं
ग्रंसेत् ।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महीमिति जागताख्यस्य
सूक्तस्योत्तमासुद्धृत्य शेषमन्यथापि जागतलविनियोगे ग्रंसेत् । उत्तमा
त्रिष्टुप्^१ मित्रादिभ्यो वाच^२ षष्ठाः कृता इत्येवानैश्वरीत्युद्घ्रियते ।

४. तदस्त्रेदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय ।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्रमित्येतथा यजति ।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्ययं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं
वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः ।

२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ । तयोर्दत्तमानि चतुरस्र-
राष्ट्रभ्यस्यन्ति । तथा ह्यानुष्टुभौ रात्रिरिति च्छन्दसो ऽन्यस्यानूहः^३
कृतो भवति ।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिक-
मुक्त्यसुखाखं सूक्तं^४ ग्रंसेत् ।

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुप् । २ ? A वा D वा वचस्यः कृताः ।

३ C D इत्या चन्यस्याः M. च्छन्दाभ्यस्य । ४ C D om. सूक्तं ।

४. प्र ते महे विदधे ग्रंथिषं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूत्रं ग्रंथेत् ।
 ५. प्रोषां पीतिं वृष्ण इयमिं मत्यामित्येतया यजति ।

१८.

१. अथग्रन्थो विशेषाधिकारार्थः । विशिष्टेऽवहीनेषु एकोक्त-
 रेषु भवा आहीनिक्याः । अष्ठावाकस्यातः परमुच्यते । चतुरस्र-
 राभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरष्ठावाकवचनम् ।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽष्ठावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ ।
 प्राकृतयोर्निवृत्तिः । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्मध्ये प्रकृतिं
 निवर्तयतीति वचनात् (८. १. ३) । एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः
 पादः एकारादिश्च । तत्र पादाभ्यासे ।

समानाचरे मस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्^१ ।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह
 हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा ।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपावाहीनिक्यावष्ठावाकस्य ।
 ४. आहीनिक्यनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतक्रमार्थः ।

२०.

१. आग्निनाथ स्तोत्र्यमाणेषु च्छन्दोगेषु^२ प्रकृताकृतौ जुहोति ।
 संस्रजेषु च्छन्दोगेषु प्रकृतहोमीये आकृतौ जुहोतीति श्रुतेः । प्रकृताकृतौ
 जुष्टो वाचो भूयासमित्येवमादिने ।

^१ Rigveda Prātiśākhya (ed. Max Müller) 119.

^२ A adds चेति । आग्निनाथः । तद्युक्तं आग्निनाथो चोत्तरवाधिकार्यात् ।
 यत्र प्रवराजुर्भवति (१. ८. ११) यत्र संस्थापयतावुक्तं तन्नितम् ।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत् ।
 ३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः । एवं वा आश्विनं शंसेत् ।
 ४. अतिदेशो ऽयम् । ततश्चन्द्रोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं
 (६.६.१७) तदभिव्योपाश्विने^१ ऽपि भवति ।
 ५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्त्वं व्याख्यास्यामः ।
 ६. चौणि पदानि समस्य पङ्क्तौनामवस्थेदिति न भवति ।
 ७. बार्हतच्छन्दसां याः प्रतिपदच्छन्दोगैः स्तुतास्मासां प्रात-
 रनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम् । अथ यद्बार्हतीनां
 प्रतिपदां प्रथमप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं
 वै सामगाः स्तुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः । (१८.२) ।
 ८. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति ।
 भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदेवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवनी-
 मुद्धृत्येति ।
 ९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्र्यात्
 चन्द्रसप्ततर्दशोद्धरति । अथ एव ताः । तथा प्रकृतत्वात् । उद्धरतीति
 पुनर्वचनं पूर्वच स्थानादेशसंबन्धात् ।
 १०. आनुष्टुभाच्छन्दसो दे अष्टाबुद्धरति ।
 ११. उद्धरतीत्यनुवर्तते । त्रैष्टुभाच्छन्दसस्तथोदगाधिकं गत-
 मष्टाबुद्धरति ।
 १२. नाशत्याभ्यामिति चौणि कषीवता इष्टानि काषीकानि

^१ A चौणा । C अभिव्योवा alt. to अभिवाक्षा । M बोष्णा । See Comm.
 on ११.

तानि नित्यानि । अभिषोषाश्विने^१ ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात् ।
तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जामितीति सूक्ते । एतानि चला-
यांगस्थानि चिह्नपि षष्टिशतेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं काचीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः
का राधङ्गोनाश्विना वामिति नव ग्रंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं ग्रतं ग्रंसेत् आगस्त्येभ्यः
सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । इमानि वां भागधेयानि सिञ्चत इत्येताः सप्त जगत्यो
वरुणेन्द्रदेवत्यासु । ततस्तु न शस्तव्या आश्विने ।

१५. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यति-
रिक्तानां वा तावन्मात्रं ग्रंसेत् अधिकं ग्रतं यावत्परिमाणं सुपर्णं ।
आश्विनीनामिति वचनात्^२ उद्धृतानामपि प्रक्षेपः । आश्विनीत्वात् ।
चिग्रतप्रक्षेपं वक्ष्यामः । यावाणेवाष्टौ (२. ३८. १-८) । नासत्या मे
पितरा बन्धुपृच्छेत्येका (३. ५४. १६) । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहा-
नेति नव (३. ५८. १-८) । क उ अवदिति चतुर्दश (४. ४३.
१-१४) । प्र वामवोचमश्विनेत्येका (४. ४५. ७) । अचिर्यदाम-
वरोद्धूवीषमित्येका (५. ७८. ४) । स मे वपुश्चक्षुदश्विनोर्य
इत्येका (६. ४८. ५) । उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका
(६. ५०. १०) । सुषे मरा दिवो अस्य प्रसन्नेति विंशतिः
(६. ६२. १-७. १०-२२) । यद्रोदसी प्र दिवो अस्ति भूमेति
(६. ६२. ८. ८) द्वे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जग्म्या इति
दश (७. ६०. १-१०) । वृकाय सिञ्चयमानाय ग्रतमिदृष्टा-

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५) । उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११) । एतच्छ्ला ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत् ।

१६. समिद्धसिन्धुमिथस इत्येतास्त्रिंश उद्धरति । आश्विनप्रज्ञतेः प्रातरनुवाकात् ।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं । तस्यापवादः । एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत् ।

१८. श्रौणिष्ठाच्छन्दस एकादश च उद्धरेत् । पञ्चमी-निर्देशात् ।

१९. यथा एकादशश्रौणिष्ठादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जागताच्छन्दसः ।

२०. आश्विनप्रज्ञतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्क्तेन पादेनाश्ले-नादित्योदयं प्रतीचते ।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत् ।

२२. उदु त्वं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः ।

२३. चित्रं देवानामुदगादनौकमित्येतत्सूक्तम् ।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम् ।

२५. इन्द्रं क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः । प्रगाथवचनं सर्वाभैरङ्गप्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१८. ३) बोदनार्थम् । तेन चतुःशतभैराः प्रगाथा शब्देदप्रसिद्धाः ।

२६. मही सौः पृथिवी च न इत्येतास्त्रिंशः शंसेत् ।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा ।

प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽर्धाद्वितीयो ऽष्टाक्षरः ।

१८. वृक्षस्यते अति यदर्थो अर्हादित्येतथा परिदधानम् ।
मार्हस्यत्यथा परिदधातीति श्रुतेः ।

१९. द्विरेवाश्विनावाङ्मयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये
चेति (१८. ४) श्रुतेः ।

२०. तथा प्रसेद्यथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाकृन्दस्यमपि संपदा
वृक्षतीनां सस्रसं संपद्यते । यद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियान्छन्दोगानां
तथापि ककुपकार एव कर्तव्यः सूचारभ्यसामर्थ्यात् । अत्र कैश्चि-
दाश्विनपद्धत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिखन्ते ।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राज्ञैर्यथा सूचकतोदितम् ।

व्यक्तमारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥

त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुन्र त्वेति जनस्य च ।

युवोरित्यन्तरैश्चकैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥

दशधिकाश्चतुर्भिर्द्वे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः ।

एकादश दशैकान्यास्तिस्रो द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥

आश्विनप्रकृतेरेता यथासङ्ख्यं सुमेधसा ।

अथः प्रातरनुवाकादुद्धृतव्या यथाक्रमम् ॥४॥

धेनुः सुषे नरेत्या वामतारिषेत्यतः परा ।

यथासङ्ख्यं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥

अत्रिर्धेदां स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम् ।

हृषो वृकाय भूतांश्च आसामेका यथाक्रमम् ॥६॥

चतस्रो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः ।

अग्निं समिद्धः कार्यं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

३१. इमे सोमामस्तिरोऽग्न्याय इत्येवमादिका प्रैषान्ताः
पठिता पुरोनुवाक्या कार्या ।

३२. होता यच्चदक्षिणा सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति ।
आप्तोर्यामि ऽप्यथमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोऽप्येवचाहितः^१ ।

३३. उभा पिबतमग्निनेत्येतया प्र वामभ्यांसीत्येतामधर्धं
संधायोत्तरेणार्धर्चनं वषट्करोति ।

३४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

३५. अग्निना वायुना युवं सुदचेति त्वेव स्मिताग्निनी चिष्टुप्
तिरोऽग्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विग्रेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा ।

२१.

१. चित्रत्सङ्ख्याको बहिष्पवमानो भवति । सत्यपि च्छन्दो-
गानां स्तोत्रे^१ नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्था घट्सूचौ ।

२. सन्धिषाम अग्निनं स्तोत्रं तदपि चित्रदेव भवति ।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि^२ चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च
पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति ।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव । सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण
वचनं सन्धिषामवत् ।

१ CD प्रैषः ।

२ C यत्र चितः in marg. नू instead of च. D य चितः ।

३ CD स्तोत्रे ।

४ C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि । ततो जगत्प्राणि पञ्च स्तोत्राणि । चत्वार्या-
ज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवस्य पवमानः ।

६. अग्निष्टोमसाम त्रीण्युक्थानि षोडशी च ।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंख्यो ऽपि भवतीत्यर्थः ।
ज्योतिष्टोमचोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं । सोमयागस्य प्रधानं ।
इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि । सोमयागस्य ज्योतिष्टोम-
शब्दवाच्यत्वात् । एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्मैते
भवन्ति स ज्योतिष्टोमः । सोमपणनाच्चेते भवन्ति । तत्सन्निधौ
अवणात् । ग्रहं गृहीत्वा समसं चोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिप्रवस्थापि षल्लहस्य
भवन्ति । एत एवेति वचनास्त्रायमेव क्रमः । प्रथमोक्तमे अहनी ये
एवंक्रमेण ।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचर्यः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु ।
तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः । चेदग्निं चेत्यमाणस्य
यदृच्छ्या यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः ।
इष्टिर्वक्ष्यमाण्या भवति ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि भवन्ति ।

३. गुणाशङ्कया संदेहो मा भूदिति सूत्रम् ।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या । ब्रह्म च ते जात-
वेदो नमस्तेति याज्या । १ किमर्थमग्नये ब्रह्मणस्त इत्युच्यते । द्विप्र-

भूतिषु शोदनातुपूर्व्येति सिद्धत्वात् । उच्यते । शास्त्रान्तरेण प्रकृत-
गुणमिष्टिचयं समाभ्यातं कचित्कचिदिष्टिदयं । तस्यार्थस्य प्रति-
पादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्चन्तस्वा हवामहे अग्नेः चक्रवतः पुरोनुवाक्या । अस्या-
कमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । अग्ने युष्मेन जागृवे इत्यग्नेः चक्र-
भूतः पुरोनुवाक्या । खदस्व हव्या समिधो दिदौह्येति याज्या ।
उत्तरयोरिति चक्रवत्चक्रभूतोः पृथगपौष्टिर्ब्रह्मण्यत एवमिष्टिदय-
मपि शास्त्रान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । स्वशाखायां तु चिह्नविष्का-
एकैवेष्टिः ।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां सेव्यमाणानां भवति ।
ते वै दीक्षित्यमाणा अग्नौसंनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाभ्यातं ।
बहूनामिति सन्निधौ ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चित्ततः संनिवपनाभावात् उखामभरणप्रयोजना
इयमेवेष्टिर्भवति । उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्था स्थासौविशिष्टप्रमाणा
आध्वर्यवधर्मसमुदायवती । तस्या इक्ष्यन्तरं उपकरणानि संनिवप-
तीत्यत्र ब्रह्मणः सात्त्विकं वचनम् ।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथेतेन प्राजापत्येन पशुना
यजन्त इति श्रुतेः ।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शास्त्रान्तरात् ।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते । वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पूर्वेष्वंशान्
दनुवर्तमान एवोच्यते । कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छास्त्रान्त-
रोक्तमुपसंगृह्येत ।

४. पुरुषो वैश्वो राजन्यो वा । अजः ह्यगः । अविर्मवः ।
मौरश्चक्ष । पशुग्रब्धः^१ पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः । इति पञ्च पशवः । इति
प्रकारप्रदर्शनार्थः । एवंप्रकारा अभ्यर्च्यशास्त्रासु बहवो विकल्पाः ।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति । त्वपरो विधापरश्चितः ।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिदायव्यं पशुपुरोक्षाग्रं कुर्वन्ति । तद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोक्षाग्रमनुनिर्दिपतीति प्राप्ते ।

७. वाचये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोक्षाग्रं कुर्वन्ति ।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेते वैश्वानरीयं
पशुपुरोक्षाग्रं कुर्वन्ति ।

९. प्राजापत्यस्येति वचनाच्च सर्वच्च ।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते ।

११. एकया च दशभिश्च स्तभूते । राये नु यं जज्ञत् रोद-
सीने । कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः । इत्येताः पुरोनुवाक्या वाचय्यस्य
वपापुरोक्षाग्रपशूनां । पौवोअज्ञान् रयिवृधः सुमेधाः । प्र याभि-
र्द्यासि दास्यांसमच्छ । प्र वायुमच्छा वृहतौ मनोवेत्येताः पूर्ववत्
याज्या वाचय्यस्य । नियुत्वतो ऽप्येता एव ।

१२. आ ते वस्यो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरसामाग्निः परेभ्यु

^१ C.D. कोशब्दो 'अज' पशुग्रब्धो वाचि द्रष्टव्य इति । पञ्च पशव इति ।

शामन्वित्येता आग्नेयस्य^१ वपापुरोक्षाग्रपशूनां पुरोनुवाक्याः । वयं ते
अथ इरिमा हि कामं अश्याम तं काममग्ने तवोती ईले च त्व
थजमानो हविर्भिरित्येता याव्याः । अग्नेः शुद्धस्यायेता एषान्या-
संभवात् । आग्नेयस्येति शुद्धस्यायेवं निर्देशात् ।

१२. वज्रवत् वज्रवचनेनेति यावत् । पशुनिगमाः मेधमित्येव-
मादयः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु^२ पृथिवीं शरीराणीति यावत् ।
प्राप्तमेवेतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम् ।

१४. एकवचनान्मेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं । चतुर्णामसु
कायप्राप्तं ततो नृदिष्टकार्यापस्येति (का० १४.१.१८) शरीराणां
विनियोगात्^३ । अजेन^४ यज्ञसमाप्तिस्मादेकवदत ऊर्ध्वम् ।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साम्प्रित्ये ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति ।

३. त्याज्यं चक्षिणां अथ इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः । धारयन्
आदित्यासो जगत्स्या इति याव्या । इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः ।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्मत इति (१८.४) श्रुतेः ।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति ।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिव्या कार्या । अथेतामातिव्यां पञ्च-
हविषमवेष्टिमेके तन्मत इति श्रुतेः ।

१ CD om. आग्नेयस्य ।

२ D विनियोगात् ।

३ A पञ्चसमाप्तिः ।

७. आग्नेयैर्हौ पुरोस्ताग्रौ वैश्वदेववार्हस्यत्यौ चरु वैष्णवस्य नवकपालः ।

८. शुचिमर्कैर्हस्यतिमिति वार्हस्यत्यस्य पुरोनुवाक्या । तं श्रग्मासो अरुषासो अस्या इति याज्या । शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः ।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो वक्ष्यमाणमनुवचनमाह ।

१०. पुरीष्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता चरुो ऽनुमुवन् इष्टकाः प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति । अथैता वज्रघ्नोरन्वाह वज्रन् ह्यग्नीन् प्रणयन्ति तां वै चतस्रो भवन्तीति (१८. ४) श्रुतेः ।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. प्रजापतिश्चदयसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युक्त्यमनुग्रंस इति^१ संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्त्र्यण्यो^२ ग्रंस उक्तः । यस्य त्र्यण्यो^२ जपः पिता मातरिश्वेत्यादिस्तेन जपेन सहोक्त्यं ग्रंसति । आहावस्तत्र य उक्तस्तं न करोति । यत्तत्पश्यत्वात् एव क्रमः परिगृह्यते ।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनुच्य याज्यया^३

१ C D om. the Praisha.

२ A in marg. त्र्यण्यवाचं and त्र्यणि चत्राणां

यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यायें । परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति ।

४. प्रयाजानुयाजाणां सुक्तां शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति ।

२६.

१. अयं चापरः सामिचित्ये विशेषः । अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोक्षाग्रमनुगतानि देवसूक्त्यो वक्ष्यमाणान्भ्यो देवताभ्यो देवसूक्तसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति । काम्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह ।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति । ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८. ५) श्रुतेः ।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या । हव्यवाणमग्निरजरः पिता न इति याज्या । त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्यतेः पुरोनुवाक्या । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या । आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये । यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या । वृहस्यते प्रथमं वाचो अथमिति वृहस्यतेर्वाचस्यतेः पुरोनुवाक्या । हवैरिव सखिभिर्वावदक्षिरिति याज्या । इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या । उहं नो लोकमनु मेषि विदामिति याज्या । मिषस्य चर्वणीधृतो मह्यं आदित्य इति मिषस्य सत्यस्य । अनधिगच्छंस्वस्तिष्ठे दैवतेन तुल्येदिति वचनात् (१. १७. ५) ।

इमं मे वरुण श्रुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या । यत्किं चेदं वरुण दैत्ये जन इति याज्या ।

४. देवसूहविर्भोऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय त्रिवृते राथन्नरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेश्वो^१ दश सर्वपृष्ठानि हवींषि । तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । इन्द्रस्य पूर्वापदिष्टे । इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात् । विश्वे देवासः स्तोत्रे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वापदिष्टे । अस्तेन यावतावृधाविति मिचावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः^२ पुरोनुवाक्या प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे न इति याज्या । वृहस्पतेर्जुषस्व न इति वृहस्पतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या । एवापिचे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या । अनागसोऽदितय इति सवितुः श्रैष्ठिरादिगुणविशिष्टस्य^३ पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वा-मसु य इति याज्या । अम्यथ नो अनुमतिरित्येवमादिकारुमतेः पुरोनुवाक्या अश्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या । वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्ठो दिवौति याज्या । एते

१ CD सगुणेश्वी ।

२ CD नृषवः ।

३ C नृषवःविशिष्टस्य । D नृषवःवि ।

पूर्वोपदिष्टे एव । शिरस्यगर्भः समवर्तताय इति कस्य पुरोनुवाक्या चः
प्राणत इति याव्या । एते अपि पूर्वोपदिष्टे एव । उत तामदिते
महोत्थदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महौम् पु मातरमिति
याव्या । तस्मिन्नागधिगमात् ।

३. यच्च^१ तन्मे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्महोत्थं चोद्यमानानि
प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्मोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन्
सम्भन्ते ।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशु-
नोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति । नाग्निः प्रणीयते । अथ सुन्वति
यावदहं कामयन्ते । अथानूबन्धस्य वपायां संस्त्रितायां त्वाष्ट्रेण पशु-
मेत्येवमाद्युपक्रम्य (१८.५) सर्वमास्त्रातम् ।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति
न संस्थापयन्ति । पर्यग्निकृतसुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः । न
संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत आवाहनं
भवति । तथा च श्रुतिः । तदाहुर्यदेते देवते आवाहयति त्वष्टारं
च वनस्पतिं च ज्ञास्येते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते
यजति तच्चैवास्मैते इष्टे भवत इति (१८.६) ।

६. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । पशुधर्मणा आज्येन । न प्रतिनिधि-
विधिविकारः शब्दानां । न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः ।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गह्वीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं अग्रहं
वयोधामिति याव्या । त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे भवेत् ।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात् । अयामूबन्ध्यस्य पशुपुरोक्षाग्र-
मन्वसि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१८. ७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिज्ञातस्तु विशेषः । 'राका-
शिनीवासीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्यां ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
अकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अत्र द्वेके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा^१ तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वो
वृताभ्यो अक्षणोदु लोकमिति याज्या ।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या ।
अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या ।

८. घृथं गावो मेदयथा कृग्रं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।

९. प्रति ध्या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या । सत्या सत्ये-
भिर्महती महद्भिरिति याज्या ।

१०. राक्षी व्यस्यदायतीति राक्षेः पुरोनुवाक्या । ये ते राक्षि
नृचक्ष इत्येवमादिका याज्या ।

११. दे ते चके सूर्य इति सूर्याद्याः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
शुक्रं शस्त्राणि विश्वरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. सोना प्रथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । वसित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यदाम्बदन्धविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भनन्ति । चकारः पूर्वैः
सह समुच्चयार्थः । अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै षड्वींषि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्वाः षड्वींषि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । संस्थितायामुदवसा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोचहोमान्ते नैत्रावरुण्या पथस्तथा यागो
भवति । तथा चानिद्वाग्निचिन्मैथुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुयागा-
दारम्भाद्यं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाहर्ज्ञेतेन पशुनेहोपरि शयीत न मांसमन्त्रौचाच

मिथुनमुपेयात्^१ पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अगवक्तुं वे तद्यदीक्षित
 उपरि शयीत यन्मांसमश्रीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति । न त्वेवैषा
 दीक्षा नैव हि मेखलासि न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते
 तस्माद् कामसेवोपरि शयीतेतद् सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-
 समारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽग्रानि तेवामस्य सर्वेषां
 कामाशनं यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्पुरा नैवावश्ये पथ-
 ख्याया इति । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
 चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

१०

भाष्यकारगिरां यच्च विगष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दासशर्मा सुस्त्रसुरकल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः सामिचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवाम-
यमप्रकरणाज्जातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्याहृत्स्मिन्रूपाणि वक्तव्यानि ।

तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सत्ताहौनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह ।

१. शुद्धपञ्चविंशिष्ठायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्ते । तिथि-
नियमः शाखान्तरात् । प्रक्रमप्रसवोत्थानान्येवमेव हि शुक्ले संभा-
ष्यन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश
भवन्ति ।

५. अतिराचसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहर्त्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये दशको ऽहर्गणो दशराचसंज्ञको
भवति । तस्याप्यवयवयो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंयवहाराय ।

७. तस्य दशराचस्य यः प्रथमः षडहः स षष्ठ्यसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं त्रयो ऽहर्विशेषाङ्गन्धोमसंज्ञा भवन्ति ।

९. हन्धोमेभ्यो ऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंयव-
हारार्था ।

१०. अयं यज्ञो देवसा अयंस्त्रिभिरेव इति हारियोजनस्य वाक्या भवति ।

११. अनुवषट्कृत एव हारियोजने उपप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरीनुवाक्यामुक्त्वा जायेदसं मघवन् सेदु योनिरित्येतां वा । इह मद एव मघवन्निद्र तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिव्यहःसु ।

१२. प्राचणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंख्यं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंख्यमहः प्रारभ्यते । अतः प्राचणीयहारियोजने अनुवषट्कृते पुरीनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति । यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमाज्जातं भवति । अःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात् ।

१३. आग्नीध्रोऽतिप्रेषिते खस्य धिष्यस्य पश्चादुपविश्याह अः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्तानं तदेतत् प्रागुक्तमादङ्गो नित्यं भवति ।

१५. प्रागुक्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति ।

१६. प्रागुक्तमादङ्ग इति वर्तते । इत्याहूतवाक्योः प्रागुक्तमादङ्ग आग्निधो न निर्वक्तव्याः ।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाक्ये प्रागुक्तमादङ्गो उपहस्यम् । पश्चादग्राहविकारेव्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुक्तमादङ्ग इत्यादि यदनुक्तानं तद् भवतीत्यस्वार्थस्य प्रकाशनाग्न्यकारः ।

१८. प्राचणीयोदघनीययोःतिराजयोः प्रथमे आरक्षतसूचो गेयः । नित्यमेतदित्यधिकारात् । माधुच्छन्दसे वेति त्रिकालोऽन्ता

अदिति सूर्यारक्षः । अन्येभ्यःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः ।

१८. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अदादशाहविकारे-
व्यस्रःसु वा सारस्वतसृष्टो भवति ।

१०. अहःसंधातेष्विति द्विराचगहणात्सिद्धे संधातग्रहणं सन्धि-
कोषार्थं । तेनायमर्थो भवति । द्विराचप्रभृतिषु अतिराचगणेषु
यस्मिन् काले होता आश्विनं ग्रहेणैकमकालमेव नैवावहणः
प्रातरनुवाकमनुब्रूयादहर्गणेषु अग्नौषोमीयान्तं तन्ममज्जातं ऊर्ध्वं
पावधपाद्भिभावात् ।

२.

१. चिष्टस्त्रोमं सर्वमेवाहः । रथन्तरपृष्ठं नियमतः । अग्नि-
ष्टोमसंख्यं । प्रथममिति शास्त्रसंख्यव्यवहारार्थं नाम दशराचिकं तच्छेद-
मिति । चिष्टस्त्रोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादन्य-
थापीति चेत् । सत्यं । तथापि स्मृत्यनुकारेण^१ वचनम् ।

२. व्यूह इति दशराचस्य विशेषाख्या । समूह इति च । तस्य
व्यूहपक्षे उपप्रयक्तो अध्वरमित्येतदान्वसूक्तं भवति । प्राकृतस्याव्य-
सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात् । प्र वो देवाथाग्रय इति समूहपक्ष
आख्यं भवति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३. उभयोरपि व्यूहसमूहयोः सह सारस्वतेन । प्रउगवचनात् ।

४. आ घालित्री ऽवस उप न इति मरुततीयमेतत्सूक्तं भवति ।

प्राकृतस्य व्यूहसमूहस्यैव निवृत्तिः । तथा श्रुत्युपचारात् ।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आषादित्येतत्सूक्तं निष्कवेद्यं भवति ।

६. अध्वर्या उपपन्नमिदं वर्षस्त्रिचित्येवमादिना मन्त्रेषाति-
यास्यं मांहेन्द्रमनुकृतं भवति । यजमानो मन्त्रलिङ्गात् । भक्षणं
यजमानैरिति च कात्यायनस्य ।

७. युञ्जते मम उत युञ्जते धिय इति धाविचमिति वच-
नाग्राह्यतानिष्ठतिः । इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्याभवं । इयो
न विद्धं अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं । देवानां पत्नीरिति द्वे वा
परिहाप्य । एवमेव श्रुतत्वात् । इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-
च्छेषं प्राकृतम् ।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजन्यया परिधा-
नीया । सर्वत्र दादग्राहविकारेष्वपि कार्या ।

९. विकार इत्यनुवर्तते । प्र शर्धाय माहताय स्वभानव इत्ये-
तन्माहृतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति ।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंख्यादूर्ध्वं सप्तग्राहान्युक्त्यसंख्यानं भवन्ति ।

११. दाग्ररात्रिकं चतुर्थमहः षोडशन्नं कार्यम् । अथोक्त्या-
न्युपेत्य द्वादशा षोडशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः ।

इ.

१. पञ्चदशसोमं सोचम् । एवमेवाहर्हत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-
मित्येवमाख्यं भवति ।

२. अग्निं दूतं दृषीमह इत्येतदाख्यसूक्तं यूक्त्वप्ये भवति ।

३. त्वं हि चैतवद्यग्र इत्येतदाख्यसूत्रं समूह्ये भवति । किंतु यजेतसूत्रं प्रयुज्यते तच्च सर्वचोत्तमां सुक्ता प्रयुज्यते ।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्तमद इत्येवंनामा । - प्राक्षयव्यवहारार्थं नामकरणम् ।

५. अयं त्वचो वायव्यः ।

६. शुक्रस्याद्य गवाग्रिर इत्येका । उभा देवेति द्वे । इत्यथ-
मैत्रवायवस्तृचः ।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि त्वचानि मैत्रा-
वरुणमाश्विनमैत्रं वैश्वदेवमिति ।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः
सारस्वतस्तृचः । इत्येतानि सप्त प्रउगत्वचानि प्राकृतानां निवृत्तिं
कुर्वन्ति नान्यस्य । प्रउगत्वचानीति वचनात् ।

९. विश्वानरस्य वस्यतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । इन्द्र
इत्योमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य । तथैव श्रुतेः ।

१०. प्राकृतस्य ब्राह्मणस्यत्यस्य निवृत्तिः । तन्नामधेयस्य इत्या-
नरे श्रुतत्वात् ।

११. इन्द्रोमं सोमपते पिबेमभित्येतसूत्रं मरुत्वतीयं भवति ।
अर्थाप्राकृतनिवृत्तिः ।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतसूत्रं निष्क्रेव्यं भवति ।
तथैव श्रुतेः ।

१३. इन्द्रौजस्त्रित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिपाद्यं
भवत्यति । अत्यग्राभीर्दीपात् ।

१४. विश्वो देवस्य जेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति ।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे । अस्य हि सप्तशस्तरमित्येते भवतः ।

१६. आ विश्वदेवं सत्पतिमित्यथं वृषो ऽनुचरः ।

१७. तद्देवस्य सवितुर्वीर्यं महदिति सावित्रं । ते हि सावा-
पृथिवी विश्वग्रंभुवेति सावापृथिवीर्यं । यज्ञस्य वो रक्षं विष्पतिं
विश्रामिति वैश्वदेवम् । इति वैश्वदेवे विकारः । विकारवचना-
दन्यग्राह्यतम् ।

१८. प्रसस्य वृष्यो अस्यस्य नू सप्त इति वैश्वानरीर्यं । वृष्यो
ग्रधीयं सुमन्त्राय वेधस इति माहृतं । नू चित्सहोजा अमृतो नि
तुम्यत इति जातवेदसीधमित्याग्निमाहते विकारो ऽन्यत् प्राकृतम् ।

४.

१. सप्तदश स्तोमाः सर्वेषु स्तोत्रेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदश-
स्तोममहः । वैरूपपृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्कवेवस्यस्तोत्रस्य नाम ।
तृतीयमिति शास्त्रसंख्यवहारार्थं नाम । स्तोमातिग्रसनार्थं स्तोम-
सङ्ख्यावचनम् ।

२. चिन्वत्यहसु नाद्यथास्याज्यानि व्यूह्यपचे । नाद्यथागतः-
सवनो ह्येष अह इति (१२. २) क्रुतेः ।

३. तमग्रे यत्परिह्वेति समूह्यपचे आग्र्यं भवति । अग्न्यादि
यथास्य प्रक्षोभकस्य सर्वप्रोक्तमां परिह्वाय ग्रहेत् ।

४. औष्णिह आधेय इत्येवंसंज्ञको ऽक्षिण्यमि प्रथमो वाच-
आदिदक्षसप्तको भवति ।

५. वायव्यस्य दक्षस्यैका भवति ।

६. वाचो आहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चेका एवमथौ
वायव्यसृचः ।

७. एवमेव ऐन्द्रवायवसृचः ।

८. आ मिचे वरुणे वयमिति नैषावरुणसृचः ।

९. औष्णिह आश्विनसृचः समाख्यानात् ।

१०. आ द्याह्यद्विभिः सुतमित्यैन्द्रसृचः ।

११. सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वैश्वदेवसृचः ।

१२. उत न प्रिया प्रियास्त्रिति धारस्त्रतसृचः । इति प्रथम-
दृष्टान्तीति वचनात् प्रथमदृष्टानामेव निवृत्तिरन्यत्राज्ञतम् ।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति महत्वतीणस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।
अथ इन्द्रस्य सोमा इत्यनुचर इति च ।

१४. प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्ययं ब्राह्मणस्यत्यः स्वधर्मेण प्रगायः ।

१५. अर्थमा मनुषो देवतातेति सूक्तं महत्वतीयं भवति ।

१६. यद् याव इन्द्रेति वैरूपस्य सोमियः प्रागायेन धर्मेण ।
अदिन्द्र यावत्समित्यनु रूपः प्रागायेन धर्मेणैव । वैरूपस्यैतावन्वचा-
युज्यमानौ प्रत्येतथौ ।

१७. इन्द्रं पिधात् प्ररणमिति शिवाभ्यामप्रगाय इति श्रुतेः ।

१८. अहं भुवं वसुनः पूर्वस्यतिस्तितीन्द्रसूक्तमिति श्रुतेः । यो

जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्तैष्टुभे निविदं दधातीति च
श्रुतत्वात् । द्विषूक्तं निष्केवक्ष्यं । उपजनस्य प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्त-
विदुर्भावान्ते निविमयसे त्वाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम् ।

१८. सूर्य भ्राजस्त्रिभित्येवमादिना मन्त्रेणातिपाद्यभक्षो यज-
मानकर्तृकः । तत्सवितुर्दृणीमश् इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

१०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

११. उदु व्य देवः सविता हिरण्येति सावित्रस्तृषः । दृत-
वती भुवनानामभिष्रियेति द्यावापृथिवीयस्तृषः । अनयो जातो
अनभौशुरुकथ्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति^१
वैश्वदेवे विकारः । अन्यप्राकृतम् ।

१२. वैश्वानराय धिषणामृतादृध इति वैश्वानरीयं । धारा-
वरा मरुतो धृण्वोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
अधिरिति जातवेदसीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार
इति वाक्यशेषः । प्राकृतमन्यदिकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽहर्वचनः । स्तोमसङ्ख्या सर्वत्र
स्तोमातिशंसने होचकाणामुपयुज्यते । वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो
ऽपि कश्चित्संख्यात्वेन^१ व्याक्रियते । वैराजाप्तुतीथसवनमिति । चतुर्थ-
मिति संज्ञा शास्त्रसंन्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्रष्टृभिभिरिति वेमदमाष्यमिति (११. ४) श्रुतेः ।

३. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति समूह्ये वेराजमाव्य-
मिति (२२. ५) श्रुतेः ।

४. तथैव श्रुतेः । स उच्यते ।

५. वायव्यस्य प्रथमा ।

६. विहि होत्रा श्रवीता इत्येते द्वे । एवं वायव्यस्तृचः ।

७. इन्द्रश्च वायवित्येवमादिको वायव्यात्परस्तृच ऐन्द्रवायवो भवति ।

८. यस्मिन्नेत स सुकतुरिति मैत्रावरुणस्तृचः ।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिमध्वंम आश्विनस्तृचः ।

१०. आ त्वा गिरो रथौरिवेत्यैन्द्रस्तृचः ।

११. अप त्वं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवत्वस्यैका भवति ।

अप त्वं परिपन्थिनमित्येषा न भवति । यूयं हि छेति साश्चर्यात् ।

१२. यूयं हि षा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता चैका ।

एवं वैश्वदेवस्तृचः । एकयानुष्टुभा क्वचिन्यायेनान्या अनुष्टुभः ।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचो जागतः ।

जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति (२२. ७) श्रुतेः ।

१४. सामूहिके प्रउगे प्र णो देवौति सारस्वतस्तृचो भवति ।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरौमह इति यज्ञवत्याः मरुत्वतीयं प्रतिपश्यत
इति श्रुतेः ।

१६. पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः । इदं वसो सुतमन्थः ।

इन्द्र इत्योमपा एकः । चय इन्द्रस्य सोमा इति । ये च ब्राह्मणस्यत्याः

प्र नूनं ब्राह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यते प्रेतु ब्राह्मणस्यतिरिति उत्तर-
स्यापि अहस्य यथासङ्गेनैव एव ।

१७. शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति
(२२. ७) श्रुतेः ।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति त्वयः । इमं नु माधिनिं
ऊव इति च । एतौ त्वयौ पूर्वं च सूक्तम् ।

१९. सूक्तविवृद्धावन्ये निवित्रयमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२०. वैराजस्य षष्ठस्य पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ सन्यूङ्क्षौ भवतः । न्यूङ्क्ष इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते । तद्धर्म-
युक्तं स्तोत्रियानुरूपयोः शंसनम् ।

२१. त्रिपादा एता विराजः । तत्र मध्यमस्य पादस्य
द्वितीये ऽचरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽचरे यस्तस्यापि
स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्क्षः । तस्योदाह-
रणम् ।

२२. न्यूङ्क्षनीयस्येत्पाद इत्यादि (१३. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः ।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्क्षस्वरूपमुच्यते । इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव
पादस्य द्वितीये ऽचरे वादशक्तल ओकारो ऽभ्यस्तः । तत्र श्रुतत्वात् ।
चिष्कृत्व ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मण पुनरप्येवं द्विः इति
वैराजो न्यूङ्क्षः । अस्योदाहरणम् ।

२४. यं तो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
सुषाव ह्यर्थाद्भिः ।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य^१ षष्ठ्यक्षरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

^१ A om. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य ।

रक्षरथोर्द्विष्वर्ष दिक्षरमित्यानुष्ठुभः प्रतिगरः । अस्रोदाहरणम् ।
ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति१ ।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूङ्गपक्ष द्वितीये ऽचरे वैराजः१
प्रतिन्यूङ्गः प्रतिगरो१ भवति२ । आनुष्ठुभप्रतिगरोदाहरणम्३ ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्४ ।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
मोदैव इति ।

२९. इन्द्रमिदेवतातय इत्यष्टेन्द्रः साक्कः प्रगायः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविद्येत्येतासां तिसृणां पूर्वयोन्यूङ्गः
कर्तव्यः । स्तोत्रियानुरूपयोश्चैव न्यूङ्गा उक्थमुक्थौययोश्चेति श्रुतेः ।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं । युधस्य ते वृषभस्य
स्वराज इति सूक्तं । त्वसु वः सचासाहमिति तिस्रः । इत्येतत्सूक्तद्वयं
दत्तं च निष्कैवल्यम् ।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति । एषा प्रतिपद् द्वितीयादङ्गः
प्रतिपत्तव्या० ।

३३. शिरण्यपाणिमूतय इत्युतिमाननुचर इति (२९.८) श्रुतेः ।

३४. आ देवो सविता सुराव इति सावित्रं । प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

१ A om. from अस्रोदाहरणं up to २९. ० त्यस्य । D om. ओथो मोदैवेति ।

२ A वैराजन्यूङ्गपक्षे तु ओथा मोदैवेत्यस्य । ३ C om. प्रतिगरो । ४ D om. 26, 27.

५ C अस्य instead of आनुष्ठुभप्रतिगरः । ६ C D om. Sutra and Text.

७ D om. C in marg.

इत्याभवं । चैष्टुभान्येतानि । चिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः । प्र
शुक्रैतु देवी मनौषेति वैश्वदेवे विकारौ अन्यप्राकृतम् ।

३५. प्र सप्ताजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वेश्मनरीयम् । क ई
श्याका नरः सनीला इति मारुतं । ऊवे वः सुद्योत्मानं सुवृत्तिमिति
जातवेदसौयं । चैष्टुभान्येतानि । चिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः ।
इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः ।

ई.

१. पञ्चमसंज्ञकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः । त्रिणवस्तोमं । स्तोम-
सङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था । शक्तयेीं महानाद्वयः ।
तद्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः ।

२. इमम् पु वो अतिथिसुषर्बुधमिति ब्रूहपत्ने नवर्चमाज्यं
भवति । जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति श्रुतेः ।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूहपत्ने आज्यं कार्यम् ।

४. तस्याग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमायै शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं
अवगृह्य पदमवगृह्य^१ अवस्य दे अवगृह्य अवस्य^२ एकेन प्रणौति ।
एवमेतां सत्रिर्वचनां शस्वा ततः । -

५. अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमवगृह्यतौनां चोद्धारः पत्ने ।

७. आ नो यज्ञमिति हे । आ नो वायो महे तम इत्येका ।
इत्यथं वायव्यसूचः ।

८. आ वां सवस्त्रं हरय इत्येन्द्रवायवस्तृचः । तिस्रोऽपि गा-
यत्र्यः वार्हतास्थस्तु ऋचिन्यायेन ।

९. ऋधगित्या स मर्त्य इत्येते द्वे । प्र मित्राय प्रार्चयन् इत्येका
मेत्रावरुणोऽयं तृचः ।

१०. आश्विनोऽयं तृचः ।

११. तृचोऽयमैन्द्रः ।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेव-
स्तृचः । यस्तु प्राथम्यादाशङ्कते देवंदेवं वो ऽवसे इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणी-
त्ययं न वार्हतो नापि वैश्वदेवः । तत्र केचिदाह्वरन्योऽप्येवमादिको
वार्हतश्च वैश्वदेवश्च ग्राखान्तरे ऽस्ति । तस्मिन्वृत्त्यर्थं विशेषणम् ।

१३. इयमददाद्रभमसृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः । एतान्यु-
क्तानि प्रउगत्त्वानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सामू-
ल्हिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः ।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विभेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१६. इत्या हि सोम इन्द्र इति मद्गत्यांक्रमिति (२३.१)
श्रुतेः सूक्तं । अवितामि सुन्वतो वृक्तवर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः ।
मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातचैष्टुभमिति श्रुतेः । अयं ह
येन वा इदमिति तिस्रः । एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति
मरुत्वतीयं । सूक्तविष्टुद्वावन्थे निवित्रयमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. शक्रयौ महानाम्भ्य इत्यनर्थन्तरं । ता अरथे अनूच्याः ।
अर्ता न प्रतीकग्रहणम् ।

१८. नवानां महानास्त्रीनां ग्रन्थविधिरुच्यते । यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः ग्रन्थन्ते अर्धर्षश्च एवमेकैका ग्रन्थते । त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः । ततस्त्रिस्त्रिरुच्यन्ते । ऋगादौ तिस्र आवर्तन्ते । यथातथेति निर्दिष्टात् । महानास्त्रीनां योन्यनुशंसने ऽपि विनियुज्यमानानामयं धर्मः । न^१ निवृत्तिः वैराज्यन्यूननिवृत्तिवत् ।

१९. अथमुत्तमाशब्दस्तृतीये त्वचे वर्तते । तस्या एवरूपाया उत्तमाया आस्त्रायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिधर्मेण ग्रन्थत इत्यर्थः ।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत् । न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः । तानि चारण्ये ऽनूच्यानि ।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्त्यस्तृचा अस्माअस्मा इति दशमी । एवा अस्मि वीरयुरिति वा दशमी । स एषो ऽनु-
रूपः । स इत्यतिरेकात्परोक्षपृष्ठे ऽस्य स्तोत्रित्वेन विनियुज्यमानस्य महानास्त्रीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते । स इति सादृशार्थं शब्दनिर्दिष्टात् ।

२२. यदिन्द्र नाज्जषीष्येति साम्नः प्रगाथ इति (२३.२) श्रुतेः ।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मदत्पाक्तं प्रदं ब्रह्म वृचतृर्थ-
खाविधेति षट्पदाः । अभूरेको रयिपते रयौणामिति विज्ञात-
चैष्टुभं सवनधरणं तमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्रः^४ । गायत्रमध्य-

१ C (orig.) D *नामधेयं धर्मः । १ C (orig.) D om. न ।

२ Om. in A. ४ C D om. तिस्रः ।

न्दिनो ह्येष अथ इति श्रुतिवचनादिति (२३. २) निष्कोक्तम् ।
सूक्तविष्टुद्धावन्त्ये निविमयमे लाहाव इति यथोक्तम् ।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः ।

२५. उदु य देवः सविता दम्ना इति त्वं माविचं । मत्तौ
द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्त्थम् । अथुर्विभा
वाज इन्द्रो नो अष्केत्यार्भवं । को नु वां भिचावरुणावृतायन्निति
वैश्वदेवं प्र शंतमेति वा श्रुत्यन्तरात् । इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्य-
प्राकृतम् ।

२६. हविष्यान्तमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं । अग्निष्मूक्ते
एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इति खैलिकापि मती नोद्धर्तव्या ।
प्रश्रव्याकरणयोः साहचर्यात् । वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारु-
तम् । अग्निर्हता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं । अग्निस्तृचे
अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः^१ ।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्^२ ।

इति । होतरित्यनुदात्तं । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्य-
शेषः ।

२७. सामूहिके पक्षे मूर्धानमित्येवमादौनि सूक्तानि वैश्व-
नरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति । तथा च श्रुतावथ समूह
इत्यारभ्य सर्वमाज्ञातम् ।

७.

१. षष्ठमवर्थाख्यातव्यं । तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं ।
स्तोमसङ्ख्या होचकाणां स्तोमातिशंसनार्था । रैवतपृष्ठमिति स्वमत-
प्रकाशने । षष्ठमिति संख्यवहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राकृतौभिर्याज्याभिः पारुष्केषीर्वक्ष्यमाणिकाः
संधाय यजन्ति । होचादयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारु-
ष्केषीभिर्यजन्तीति श्रुतेः । पारुष्केषीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु
नियमार्थम् ।

३. आ ता जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो ववृत्य-
रध्वरां उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां
सह संधाय । नेदच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थ-
वादस्य मुख्यत्वात् ।

४. स्त्रीर्णं बर्हिरूपं नो याहि वीतथे आ वां रथो नित्यता-
मचदवस इति याज्ये नित्ययोर्हृत्तरे । तद्यदाभिस्तदहर्णं वषट्कुर्व-
न्तीति (२.३. ४) श्रुतेः ।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुण-
यज्ञस्य पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरा याज्या । इम आ यातमिन्द्रव
इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. युवां स्तोमेभिर्दिवयन्तो अग्निनेत्येषा अग्निनस्य यज्ञस्य
पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अचेति दक्षेत्येव-
मादिका ।

७. वृषन्निश्च वृषपाणास इन्द्रव इति होतुः प्राकृत्याया उपरि ।

तां वां धेतुं न वासरोमिति मैत्रावरुणस्य नित्यागन्तरा । विशेषे
हि तां सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंभिनो नित्यामुक्त्वा । सो षु
वो अस्मदमितानि पौंष्टेति पोतुर्नित्या च पूर्वा । आ यज्ञः पत्नी-
र्गमन्यच्छेति नित्याया उपरि दिपदा । ततस्त्वा नो रामन्नातिषाचो
वसूनीति नेष्टुः । यथासङ्ख्याभावाच्चेष्टुर्वचनं । दिपदा चिष्टुप् धेति
च^१ वसुच्ययार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्ममित्याग्नौधस्य नित्या
च पूर्वा । दध्यङ् इ मे अनुषं पूर्वी अङ्गिरा इत्यङ्गावाकस्य नित्याया
उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति षष्ठ्ययोः सूक्तयो-
रेकैका होवादीनामृतप्रेषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्यान्पूर्वानृत-
याजान् कृत्वा गार्हमदेर्यजन्तीति (२३. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिस्तेत्यस्यापवादः । अचिथ-
वैश्ययोरपि स्त्रयंक्रिया स्त्रयमिति वचनात् ।

१०. साम्निचित्ये^१ कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविष्टाध्वर्यु-
र्यजति । अनग्निंके उत्तरवेदेः^२ ब्राह्मणमुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविष्ट
गृहपतिर्यजति ।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः इन्द्राय हि द्यौरसुरो
अनक्त । तया वयं मघवपूर्व्यं धने । पाहि न इन्द्र सुधुत स्त्रिधः ।
नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं । अवर्मह इन्द्र दादृहि मुधी नः ।
वनीति हि सुवन् चयं परीणसः । इत्येता माध्यन्दिने सवने होवा-
दीनां प्रस्थितयाज्याः । यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि ।

१ D om. च, O has it in marg. २ C D साम्निंके । ३ A ins. वसुच्य ।

१२. न पादस्थेपीसंभारं । किञ्चासु विकारः । उत माता
हृदिवा प्रसूतोऽत न इति नित्या चमेव न इति निवर्त्य^१ प्रक्षित-
वाज्वा भवति ।

१३. अगवानक्तो ऽर्धर्चस्वनवस्यन्तः । चिद्वपि सवनेषु प्रक्षितानां
दिदेवत्यर्तुवाजानां च^२ यजन्ति ।

१४. तदे सखैकाहिकौभिरेव यजेयुरिति (१३. ५) श्रुतेः ।
अक्षिपि पृष्ठे ऽगवानन्त एव ।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणौत्याज्यमिति श्रुतेः । पद-
विपरिणमेकस्मिन्पादे ।

२. वक्ष्यमाणकः । श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात् ।

३. स्त्रीर्षं बर्हिर्हप नो याहि वीतय इति वाच्यस्तृचः ।

४. आ वा रघो निधुत्मान्चदवस इत्यैन्द्रवाचस्तृचः ।

५. अयं मिनाय वरुणाय प्रतम इति मैत्रावरुणस्तृचः ।

६. सुवा सोमेभिर्देवघ्नो अग्निनेत्याग्निस्तृचः ।

७. वृषभिर्ऋतवपाषास इन्द्रव इत्येका ऐन्द्रस्तृचस्तृचः ।

८. अवर्मह इन्द्र दादुहि मुधो न इत्येते द्वे पूर्वया सदैन्द्र-
स्तृचः ।

९. सो वू सो अग्ने प्रसूहि तमीक्षित इति वैश्वदेवस्तृचः ।

१ A विदेव C तित्वा विवर्त्य प्र० D तित्वा निवर्त्य प्र० २ CD व
instead of च ।

१०. इयमेवदाद्रभसंष्टण्युतमिति सारस्वतसूत्रः । इति प्र-
उगहयानि । पुरोद्वचस्तु नित्याः ।

११. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति समूहपक्षे सारस्वतसूत्रो
भवति ।

१२. स पूर्वो महानामिति महत्त्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१३. यं त्वं रयमिन्द्र मेधसातये । स यो वृषा वृष्येभिः
समोकाः । महतां इन्द्र मौड् इति तिस्र इति एतन्महत्त्वतीयं ।
सूक्तविट्झावन्ये निवितप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवां इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्थान्य-
चापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।

१५. मा चिदन्यद्वि ग्रंसतेति साक्षः प्रगाथ इति श्रुतेः ।

१६. एन्द्र याक्षुप नः परावतः । प्र घा न्वस्य महतो महानि ।
उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्त्रिस्र इति त्रिष्केवस्थं । सूक्तविट्झा-
वन्ये निवितप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अग्नि त्वं देवं सवितारमोण्डोः । कविकानुमित्यग्नि-
चन्द्रसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (१३. ८) श्रुतेः ।

१८. तस्या इत्यन्यचापि ग्रंसने सति. प्रतिपक्षे वर्तमानाया
एष एव धर्मः । षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं । ततो ऽष्टादशा-
क्षरेण प्रणवः । पुनः पञ्चदशाक्षरेणावभानं । पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः ।

१९. अथ हि स्वयश्चक्षरमित्येवमादिक्ते प्रतिपद उच्यते
भवतः ।

२०. अभिमानमुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः ।

२२. कतरा पूर्वा कतरापराद्योरिति सावाष्ट्रिचौघमिति
(२३. ८) श्रुतेः ।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्धित्यार्भवमिति श्रुतेः ।

२४. इदमित्या रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं । तस्य द्वे उक्तमे
परिशिष्य ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतं नाराशंसं समावपतीति
श्रुतेः । परिशिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये सुक्ते तस्मिन्क्रमे शंस-
तीति वैश्वदेवे विकारोऽन्यत्प्राकृतम् ।

२५. अश्वस्य कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीघमिति श्रुतेः ।

२६. प्रयज्यवो भरतो ध्याजदृष्ट्य इति भारुतमिति श्रुतेः ।

२७. इमं सोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसौघमिति
श्रुतेः । इत्याग्निभारुते । विकार इति वाक्यशेषः । विकारवचना-
दन्यत्प्राकृतम् ।

२८. मध्यमस्य हस्ततुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि । तत्र ये उक्ता निष्के-
वक्ष्यमस्तततीययोस्तमास्तृचास्तानुत्सृजति समूहपक्षे । यूहपक्षे एव
गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते । अन्यत्प्राकृतिवत् चैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
मिति ।

२९. यूहपक्षे^१ यान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे यज्ञे तानि
प्रक्षा तदन्ते समूहपक्षे^२ ससि नो मिमीतामिति च तिस्रः ।
चकारः समुच्चयार्थः । एतास्त्रिः प्राक् पञ्चगवीयायास्त्रिव्यहसु
स्रकथ्येन व्यवस्थिताः करोति । यथासङ्गं ।

२०. समूह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः । ततं मे अप-
सादु ताद्यते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह आर्भवं भवति । प्र च्छुभ्य इत्ये-
तन्नित्यवर्तते ।

२१. चतुर्थ एवाहनि चशब्दात् । चतुर्थे ऽहनि यस्मात्तमुक्तं क
रं व्यक्ता इति तस्यान्ते समाप्तावित्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषीभि-
रग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषीभि-
रग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूहः इति^१ (२२. ८) श्रुतेः ।

२२. चतुर्थस्य समूह इति वर्तते । वसुं न चिचमहसं गृणीष
इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूहे जातवेदसौधं भवति । ऊवे वः सुद्यो-
त्मानमिति निवर्तते ।

२३. वैयूहिकात्पल्लवात्सामूहिके यो विशेषः स उक्तः ।
परोक्षपृष्ठादिषु तु च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्शामप्रणार्यास्तु
कुर्यात् । तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि
क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-
माणे न्यूज्जने भवत्येव । वैराजस्येति सामाश्रयत्वात् । यदि पुनर्वि-
राट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूज्जः । न हि वैराजं तत्स्थान-
मन्यूज्जनायेति श्रुतेः । शाकलं तु नान्यास्तृचु न शकरीष्वन्यत्सामेति
समाख्यानात् । दृष्टद्वयन्तरमितरे । अथ कस्मादन्वहं दृष्टक्रियत
इति श्रुतेः । दशमे वाहनि स्त्रयोमौ रथन्तरं । उपाङ्गपृष्ठ आपर्क-
पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि च्छन्दोदत्सोमे ब्रूहः सोमा इति
च्छन्दोगवार्त्ता ।

१४. उक्तानां वस्तुनां ये विशेषा उक्तास्तद्वातिरिक्तमन्यतुल्यं समूहेन । ततश्च समूह एषां प्रकृतिः^१ । उक्तयुक्तौषधोऽपि न्यूनो भवत्येव होतुः । यस्माच्छब्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपस्यामप्रगार्था-
हेति वचनं । न्यून्यर्थवादस्यानुगृहीतो भवति । अथ कस्माच्चतुर्थे ऽहनि न्यून्यतीत्येवमादिकः ।

१५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो दृष्टद्रव्यन्तरपृष्ठ उपाङ्गपृष्ठ आ-
पक्ष्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्चन्दोरदस्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति । तस्यापि तथैव
भवति यथा वस्तुहस्य च्छब्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-
प्रगाथक्रिया च । अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाधः स्तोत्रियानुरूपा-
वित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम् । दृष्टद्रव्यन्तरपृष्ठ-
योर्द्यदि भवति दृष्टप्रत्यक्षपृष्ठस्तथापि^२ त्वं हि चेतव्यश्च इत्येतदाद्यं
भवति । उभयसामापि दृष्टपृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं दृष्टक्रियत
इति सिद्धात् । तनूपृष्ठस्य सामप्रगार्थाश्च स्तोत्रा योनी परोक्षपृष्ठे ।
न^३ कण्डदृष्टद्रव्यन्तरयोर्योगी । स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो
ऽन्ने वेश्मदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यतुल्यमूहेनेति वचनाद्विश्वजि-
त्यपि सर्वेषु^४ भवति । परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया
होचकाणां तथाधिकारात् ।

८.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम् । तस्य पृष्ठयवसह उक्तः ।
यवस्य च्छब्दोमा वक्तव्याः । तत्र तावच्छब्दोमिकं प्रथममहर्दश-

१ CD प्रकृतिः ।

२ CD वस्तुहस्य । D वस्तुहस्यपक्षपृष्ठः ।

३ CD om. यवस्य ।

४ CD सर्वेषु पक्षेण ।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते । चतुर्विंशत्तमं सर्वमहः । होचकाणां
सोमातिशंसनार्थं वचनं । दृष्टपृष्ठमिति स्मृत्यभिप्रायः । दृष्ट-
चक्ररदृष्टेऽपि दृष्टरात्रे युक्तं दृष्टदयुक्तं रथन्तरमेवं प्राप्तेऽप्यस्य
सप्तमस्याहो दृष्टपृष्ठतैव वचनात् ।

१. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याव्यमिति (१६. ८) श्रुतेः ।

२. वक्ष्यमाणकः ।

३. प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः दृष्टम् ।

४. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्येन्द्रवायवस्तृचः ।

५. उदां चक्षुर्वरुण सुप्रतौकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् ।

७. आ नो देव प्रवसा याहि शुभिक्षित्वेन्द्रम् ।

८. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्ति वैश्वदेवम् ।

१०. प्र सोदसा धायसा सस एषेति सारस्वतम् । इत्येतानि
प्रसंगहसामि ।

११. ये पार्थिकस्य प्रथमस्य श्वस्य प्रतिपदनुचराः सम्राट्पाण-
स्यत्यासोकासो हृन्दोमेषु भवन्ति । खरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च
त एवं भवन्ति । अभिज्ञवे च षष्ठ्ये आट्टव्या^१ त एवं भवन्ति
एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते ।

१२. पार्थिकाग्रथमादङ्गः प्रथमस्य हृन्दोमिकस्याहो भवन्ति

१३. द्वितीयात्पार्थिकात् द्वितीयस्य हृन्दोमिकस्याहो भ-
वन्ति ।

१४. तृतीयात्पार्थिकात् प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्यास्तृतीयस्य छान्दोमिकस्याज्ञो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण अहस्य पूर्वस्याभिप्लविकस्य पार्थिकाः प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्याः प्रथमश्चोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्लविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्लविकस्य अहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्यास्ये छन्दोमेध्वेवमादियत्तदोर्निर्देशं^१ कुर्वन्नेकाहिकानां पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्यामपि पार्थिक-प्रथमश्चोक्ताः प्रतिपदनुचराः सम्राट्पणस्यत्याः । स्वरसामभ्यः शास्त्राणौत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः छन्दोमानामभिप्लवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कथा शुभा सवयसः मनौलाः । त्वं सु मेघं महत्या स्खर्विदमिति चैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तसु छुहि यो अभिभृत्योजा अभि त्वं मेघं पुरुङ्गत-मृगियमिति चैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्रायन्तरं रूपं देवे सूक्ते निष्केवष्टमरुत्वतीययोः ग्रस्येते इति (१६.८) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्ठरथन्तरं कुर्युर्नास्य षोणिमनुशंवेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अज्ञोः पार्थिकयोरेवंजामत्वात् । प्रथमे ऽहनि छान्दोमिके प्रथमात्पार्थिकात् ।

द्वितीये द्वितीयात् । तृतीये प्रथमात् । राथन्तरं शस्त्रमिति श्रुति-
शिक्षात् । एवमाभिन्नविके प्रथमे प्रथमात्पार्थिकात् द्वितीये द्विती-
यात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम् ।

११. तत्सवितुर्वरेण्यमिति साविचं त्वचं सूक्तं । प्रेतां यश्चक्षु
ग्रंभुवेति द्यावापृथिवीयं त्वचं सूक्तं । अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं
त्वचं सूक्तं । त्वचग्रहणात् । अजुनौती नो वरुण इति पञ्चच वैश्व-
देवं । आ याहि वनसा सहेति हृचं सूक्तं । सूक्तमङ्गावचनादाङ्गा-
नाञ्च । छन्दोविचितौ च पितृभृतो न तन्मुमिदित्युदाहृतत्वात्
चतुष्यदा । ओमामश्चर्षणीधृत इति तिस्रः । इत्येष वैश्वदेवे
विकारः ।

१२. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता ।
वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविह पठिते । एतत्तृचं
वैश्वानरौथं^१ सूक्तं । प्र यदस्तिशुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं ।
अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदसौयं । इत्याग्निमारुते विकारः ।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहस्यतुस्यत्वारिंशस्तोमं । स्तोममङ्गा शोच-
काणामेकथा द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना । राथन्तर-
पृष्ठमिति स्तश्रुतिप्रकाशकम् ।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः ।

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरौथं सूक्तं ; C (by Mlt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधाम इत्येते प्रथमाद्वतीये द्वे वाच-
यस्य त्वचस्य ।

५. आ वाचो भूय शशिपा उप न इत्येका । पूर्वाभ्यां सप्त
समुच्चयार्थस्यकारः । ~

६. यावत्तरस्तस्यो यावदोज इत्यैन्द्रवाचवः ।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. अप स्वसुरूपसो नग्निर्हौत इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुम्ब इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः ।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्नेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः
(२६. ११) । इत्येतानि प्रउगद्वयानि ।

१२. महौ इन्द्रो नृवदा वर्षणिप्रा इति चैष्टुभानां प्रथमं
मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमाप्नातं श्रुतौ । क स्य वीरः को
अपश्यदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रजिति पतस्रः
सर्वचोद्धर्तव्याः । श्रुत्यन्तरात् । नरस्तुतेर्देवतासंदेहाच्च ।

१३. त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह स्या इति चैष्टुभानां प्रथमं निष्के-
वल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाप्नातम् ।

१४. चतुर्ष्वर्चमेतस्याविषम् ।

१५. मही द्यौः पृथिवी च न इति त्वं सूक्तं यावापृथिवी-
यस्य । युवाना पितरा पुनरिस्थार्भवम् ।

१६. देवानामिदवो महदिति अवर्ष वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

१७. इमा तु कं भुवना वीषधामेति दिपदा इति श्रुतेः ।

१८. विश्वे देवा अतारुध इत्येतास्मिन् । सूक्तविष्टुद्वावश्ये
विविदस्मिन्प्रथमे त्वाहावो देवानामिद्वो मरुदित्यस्मिन् । इति
वैश्वदेवे विकारः ।

१९. वे इह पठिते कल्पजे तृतीया चाणुपदिष्टाभ्युद्गृष्टाया-
मिति वैश्वानरीयम् ।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः ।

२१. दूतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसौथम् । इत्याग्निमा-
रुते विकारः ।

११.

१. दशरात्रस्य नवममहर्वद्व्यमाणं तदष्टाक्षत्वारिंशस्तोमं ।
होत्रकाणां स्तोमातिशंसनायां स्तोमसङ्ख्या । दृष्टपृष्ठमिति सूत्र्युत्प-
त्तिप्रायः ।

२. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्येते
उभे तदाव्यमिति श्रुतेः ।

३. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्ये-
तयोर्द्यौर्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति । तथा च श्रुतेः ।

४. वक्ष्यमाणकः ।

५. आ वायो भूष इष्टिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य
प्रथमाद्वतीये द्वे अक्षौ उत्तमा चैवं वायव्यसूक्तः ।

६. आ वायो भूषेत्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीयाष्टतुर्थाष्टौ । अर्वन्तो न अवसो भिच्चमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवसृचः ।

७. दिवि चयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. आ विश्ववाराधिता गतं न इत्याधिनमिति श्रुतेः ।

९. इन्द्रं नरो नेमधितां हवन्त इत्येन्द्रमिति श्रुतेः (१६. १५) ।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अग्नेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. प्र चोदसा धायसा सस एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः । इत्येतानि प्रउगदधानि ।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरु-
त्वतीये शस्त्रान् उत्तमे छन्दोम इति श्रुतेः ।

१३. आ सत्यो यातु मघवां ऋजौषीति जैष्ठभानां प्रथमं निष्केवस्त्रागामित्येवमाद्यनुक्रम्य षष्ठ्यन्ततो निष्केवस्त्र इति (१६. १६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवस्त्रम् ।

१४. अभि ता देव सवितरिति सावित्रं द्रुचं सूक्तम् । प्र वां महि धवौ अभौति सावाष्टयिवीथं द्रुचं सूक्तम् ।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका । ते नो रत्नानि धत्तमेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः ।

१६. अग्निस्त्वये पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि । सप्त तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा कथ्यते इति सविकल्पेन ।

१७. ये त्रिंशति चयस्वर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमासुद्धृत्य ।

१८. सूक्तानि वृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।

१९. आ ग्रमे पर्वतानामित्येताश्चतस्रः ।

२०. बभुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति । वाग्रब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजसूचो भवति । उभयोः पक्षयोस्तुल्यात् । ये त्रिंशतीत्युपोत्तमासुद्धृत्य न हि वो अस्त्यर्भक इत्येका ग्रमेति चतस्रो बभुरेक इति वा मनुप्रवर्ही । मनोः प्रवर्ह इति ब्रह्म उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्थाजन्तस्य^१ रूपं । प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः । यस्माच्चायं सार-स्तस्मान्न किञ्चिदुद्धर्तव्यम् । तेन त्रिवृद्ग्रन्थपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनास्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति ।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं त्वचं ग्रस्तान्यं भवति । इति वैश्वदेवे विकारः । अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-तत्त्वावधिकः ।

२२. दिवि शृष्ट इत्येवमादिके दे कल्पजे । तृतीया च सार्व-काभिक्यां । इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम् ।

२३. मरुतो यस्य हि चय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदमौथमिति श्रुतेः ।

२५. विकार इति वाक्यशेषः । व्यूहपक्षे इन्द्रोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं । समूहपक्ष इदानीमाह ।

१ C in marg. मन् instead of मज् । A इत्, C इत् ।

२६. 'ब्यूल्हपचे' यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनद्वितीयसवना-
न्युक्तानि तानि समूल्हपचे कन्दोमानामिति^१दिशन्ते । किञ्चान्यत् ।

२७. यानि च निष्केवल्यमरुततीययोः कन्दोमगतयोर्जाग-
तानि ब्यूल्हे ऽभिहितानि तानि समूल्हपच उत्सृजति । चग्रन्दात् ।

२८. स यो वृषा वृष्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कथा-
श्रुभौयादूर्ध्वं भवन्ति ।

२९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहीया-
दूर्ध्वं भवति ।

३०. 'वृष्टद्रयन्तरपृष्ठो दशरात्रः पाक्षिको ऽस्ति । तस्मिन्निथ-
माणे सर्वे कन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिषूक्ता भवन्ति । सर्व इति
वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः^२ ।

१२.

१. दशममहरिदानौ वक्तव्यं । तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्य-
विवाक्यं । केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात् ।
अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत् । नात्र विचारयितव्यमिदं साधु
कृतमिदमसाध्विति । चतुर्विंशसोमं । सोमसङ्ख्या होचकाणां सोमा-
तिशंसनार्था । अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिरिति कात्यायनस्य ।

२. अत्यस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमाहृतसोमं भवति ।

३. मानसं सोमं चिकं भवति ।

१ C D om. ब्यूल्हपचे । C has ब्यूल्ह in marg. २ C अतिदिशन्ते ।

३ A ins. माध्यन्दिनसवनानि चतुर्विंशसुक्तानि भवन्ति । C (orig.) D •मानात् ।

४. वामदेवस्य साक्षो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं । रथ-
न्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः । एवं च सति यः ग्रस्यन्नतो विशेषः स
उपरिष्ठादृच्छते ।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः^१ प्रतिभाहानिः स्यात्ततो ऽन्यो
ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात् । नन्दति ह वै यज्ञो
विदुषागच्छता^२ यतो ऽसंख्यं भविष्यत्ययं मे तत्समर्थयिष्यतीति ।
यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्या-
यमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः ।

६. उद्धृत्यानुष्ठुभं कन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्ठुपुर्विवर्जितानां
कन्देषामनुष्ठुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्संवनीये^३ ।
यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्ठुभः स्युस्तथैतदष्टः संपादयेदिति
वचनात् । तच्च तावद्यदेतस्मिन्नहनि ग्रस्यमनुप्रथोक्तव्यम् तत्ताव-
दुच्यते । आपो रेवतीः स्यथा हि वस्त्र इति चिरुक्तायां तिस्रः ।
उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव । स हि यो मानुषा युगेति सतंस्रः ।
अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः । सप्तस्य यदियुता
सस्मिन्सूधञ्जिति पञ्च । अग्न्य महेति तिस्रः । एना वो अग्निं
नमसेति प्रगाथाः^४ । अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः^५ । त्वामग्ने
मनीषिण इति तृचौ मध्यमं विना । ईक्षिष्या हि प्रतौयमिति
द्वेषा दश । पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति च तिस्रः । वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D कन्दसः । २ A om. the passage from गच्छता to श्रुतेः ।

३ C (sec. h.) adds सति । ४ C (in marg.) चयः ।

५ C (in marg.) चयः ।

धामाय सुधुत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्ट जाम्बविरिति षट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उषः कथमिष इति तिस्रः । यावयदेषसं त्वेति चतस्रः । प्रति ध्या सूनरी जनीति तिस्रः । 'उपो रुह्ये युवतिर्न योषेति षट् । प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अदृश्यायतीति षट् । उषो यदद्य भातुनेति द्वे । उषस्तद्विचमा भरेति तिस्रः । एता उ त्या इति चतस्रः । महे नो दश । अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः । आ मे हवं नव । आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः । आ भातीति द्वे । उप त्या वक्त्रौ इति द्वे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युवोरू षू रथमिति तिस्रस्त्रिचक्रो अद्येति तिस्रः । क खिदद्य कतमास्त्रिनेति चतस्रः । प्रति प्रियतममिति नव । विरुत्तमया परिधाय एकादश । एष प्रात-
रनुवाकः ।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः । जुषस्य सप्रयस्तममिति प्रथमा चिः । इमं नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति द्वे । तुभ्यं श्रोतव्यमिदं शचीव इति चिर्द्वितीया ।

अष्टावाकस्य । अष्टा नः श्रौरशोचिषमिति तिस्रः । यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः । उक्तीयमानाय प्रति श्रुताय वो धृषदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदन्वस इति चतुर्थी । गणधर्मस्य प्रकृतिवत् ।

आन्यमुच्यते । श्रो० अग्निर्व्यातिरित्यारभ्य प्रकृतिवत् । शो

अध्वरा करति जातवेदोऽग्ने तमय । अयं न सोमैः क्रतुं न भद्रं । इदित्युग्रमृध्याम त ओहोऽग्ने अधा क्षम इत्यादि । शो० शिवा नः सख्या सन्तु भ्राजेति । माधुच्छन्दसः प्रउगः । विश्वे देवास्तो अस्त्रिध इति परिधानीया ।

मैत्रावरुणस्याज्यं । शो० ता नः शक्रमिति स्तोत्रियः । शो० आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः । शो० आ नो गन्तं रिशादसेत्येका । प्र वो मित्रयेति पञ्च । प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्रा शो० ते स्याम देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छमिन आज्यम् । शो० युञ्जन्ति ब्रध्नमिति स्तोत्रियः । शो० आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः । उत्वा मन्दन्तु सोमा इति तु 'च्छन्दागाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति । तत्रायमेवानुरूपः । उदयनीये परे । सुरूपकनुमृतय इति महाव्रते^१ । तत्रा याहि सुषुमा हि त इति द्वादश । प्रकृतं ब्रूमः । शोमावो आ नो याहि सुतावत इति दश । इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे । उद् घेदभि श्रुतामधं । शोमावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया । अश्वावाकस्याज्यं । शोमावो ता हि शश्वन्त ईलन इति स्तोत्रियः । शोमावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः । शोमावो तोशा वृचक्षणा ऊव इति षट् । इहेन्द्राग्नी उप ऊय इति पञ्च । इन्द्राग्नी अवसा गतमिति द्वे । शोमावो गोमद्विरण्वदस्त्रिति परिधानीया । समानं प्रातःसवनम् ।

१ D इन्दोमः । C (orig.) इन्दो याः सो० ।

२ C D तत्रावरे परे । परे seems to be struck out in C.

सृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता यावस्ततः । उन्निष्ठस्यो-
जसा सह श्रातं हविरिति समानं ॥ मरुत्वतीयं । अर्ध्र्यां श्रोसावो
चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं त्विग्रुम इत्येका । त्विग्रुमेति द्वे ।
श्रोसावो इदं वसो सुतमन्व इत्यनुचरः । श्रोसावो इन्द्र नेदीय
एदिहीति प्रगाथः । श्रोसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः ।
श्रोसावो अग्निर्नैतेत्येका । श्रोसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका ।
श्रोसावो पिबन्वप इत्येका । वृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा
प्र व इन्द्राय वृहत इति । श्रोसावो अनिष्टा उपः सहस्र इत्यादि
प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्केवश्यम् । अर्ध्र्यां श्रोसावो कथा नश्चिच आ भुवदिति
स्तोत्रियः । श्रोसावो कथा त्वं न ऊत्येत्यनुरूपः । श्रोसावो यदा-
वानेति धाय्या । श्रोसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः ।
अभि त्वा सूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतये । सखाय आ
शिशामहीति नव । आ धूर्वस्यै दधामाश्वान् । वज्रमेको विभर्ति
हस्त आहितं । तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं^१ । श्रोसावो इन्द्रस्य
सु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

नैषावरुणस्य वृष्टं । अर्ध्र्यां श्रोसावो मा सिदन्यद्भि शंसतेति^२
स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम मा अमिषेत्यनुरूपः । कस्तमिमेति
सामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेत्युक्त्युत्थोया । आ धूर्वस्यै दधाता-
श्वानिति द्विपदा । सखो ह जात इति सूक्तं । एवा त्वामिन्द्र

१ तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.

२ C is inarg. नैषावरुणस्य ।

वसिष्ठमिति सूक्तं । आङ्गयोत्तमया परिधानीया । स्तोत्रिये लिखित
एवाहावः । अनुकूपे श्रोसावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चान-
न्तरं परिधानीयाये चेति । उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्^१ । ब्राह्मणा-
न्वसिन उच्यते । अर्धर्या श्रोसावो तं वो दस्ममिति स्तोत्रियः^२
प्रगाथः । श्रोसावो तत्त्वा यामि सुवौर्यमित्यनुकूपः प्रगाथ एव ।
श्रोसावो कं नयो अतसीनामिति द्वे । श्रोसावो ब्रह्मणा त इति
चोक्त्यमुखीया^३ । कन्दोगवग्नादेवं । स्वशाखाभिप्रायस्तु । उदु त्थे
मधुमन्तमा इति स्तोत्रियः । उदित्वस्य रिच्यत इत्यनुकूपः । यदा
चिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तुविष्म इति स्तोत्रियः । तव त्वं नर्थ
नृतो ऽप इन्द्र । तमिन्द्रं जोहवीमि । विश्वाः प्रतना इत्यनुकूपः ।
ततः कदान् । तत उक्त्यमुखीया । ततो रायस्त्रामो वज्रहन्तमिति
दिपदा । तत इन्द्रः पूर्वमिदातिरदिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति
अथोक्त आहावः शस्त्रशेषश्च ।

अच्छावाकस्य पृष्ठम् । अर्धर्या श्रोसावो तरोभिर्वा विददसु-
मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । श्रोसावो तरणिरिक्षिषामतीत्यनुकूपः
प्रगाथ एव । श्रोसावो कद्रू त्वष्टाकृतमिति कदान्^४ प्रगाथः ।
श्रोसावो उहं नो लोकमनु नेषि विदानित्येका^५ । अथा वाजं
देवहितं सनेमेति^६ दिपदा । भूय ददावृधे वौर्यायेति सूक्तं ।

१ D om. the text from परिधानीया up to अन्तरं । २ C D om.
प्रगाथः । ३ A एका instead of उक्त्यमुखीया । C एका over the line. ४ C D
om. कदान् । ५ C D उक्त्यमुखीया instead of एका । C एका over the line.
६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have
not registered these minutiae.

अभि तष्टेव दौधया मनीषामित्यस्योक्तमया आहावपूर्वया परिदधाति ।

वैश्वदेवम् । अध्वर्यो ग्रींसावो अभि त्वं देवं सवितारमोक्षोः कविकृतमित्येका । अस्य हि स्वयग्रसरमिति द्वे । इति वैश्वदेवस्य प्रतिपदिकसूचः । ग्रींसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरसूचः । ग्रींसावो अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते । ग्रींसावो प्र द्यावा यज्ञेः पृथिवी अतावुधेति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो सुरुपहानुमूतये । ग्रींसावो तत्तत्प्रथं सुष्ठुतं विघ्ननापस इति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो अयं वेनस्योदयत्पृश्निगर्भाः । ग्रींसावो येभ्यो माता मधुमत्पिन्धते पयः । ग्रींसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे । ग्रींसावो प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति सूक्तं । आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिवित्कं । ग्रींसावो अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया । उक्थवीर्यं द्याव्या च प्रकृतिवत् । द्वितीया दृतयाव्या भवा मित्रो न श्रेय इति ।

आग्निमासुतं । अध्वर्यो ग्रींसावो वैश्वानराय पृथुपाजये विप इति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो आ ते पितर्महतां सुवमेतु । ग्रींसावो प्रत्वक्षसः प्रतवस इति सनिवित्कं सूक्तं । ग्रींसावो अग्निं नरो दौधितिभिररन्धोरिति स्तोत्रियः । ग्रींसावो प्र ते अग्रयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यतुरूपः । ग्रींसावो प्र तथर्षीं नव्यर्षीं धीति-

मग्नय इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो आपो हि हा मयीभुव
इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम् ।

अथ समूहे ऽतिरिक्तोक्तम् । अध्वर्यो श्रोश्रोवो आचं गौः
पृश्निरकमौदिति स्तोत्रियः । श्रोसावो मही द्यौः पृथिवी च न
इत्यनुरूपः । श्रोसावो तं प्रत्यया पूर्वया विमृशेमधेति त्रयोदश ।
श्रोसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया । प्रजापते न
त्वदेतान्यन्य इति याज्या ॥ इति प्रातरनुवाके शतदयं पञ्चदश-
धिकमनुष्टुभां संपन्नं । तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्च-
दशे शते इत्यत्र सूत्रे । अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां । तत्र गायत्रीणां
शतदयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । चित्रत्वारिं-
शद्बृहत्याः । षोडश पङ्क्तयः । शतदयमेकषष्टिश्च चिष्टुभः । अशीति-
र्जगत्याः । द्विपदाः षड्विंशतिः । दे शक्रयौ । षलष्टय इति ।

अथ गायत्र्यस्तिस्रो ऽपोनग्रीये । एकचत्वारिंशत्पञ्चकर्मणि
वपान्ते दे हविष्यंक्ता । द्विदेवत्येऽष्टौ । त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते ।
षट् प्रस्थितयाज्याः^१ । प्रति श्रुतायेति पञ्च । प्रातर्यावभिरित्येका ।
द्वादशर्तुयाज्याः । त्रयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये । षड्विंशतिः षड्विंशति-
र्होचकाणामाख्येषु । त्रयस्त्रिंशदभिषवे । एकादधिकर्मे । पञ्च मर-
त्ततीये । अष्टौ निष्केवल्के । षड्वैशदेवे । तिस्र आग्निमादते । दे
पत्नीसंयानेऽस्त्विति गायत्र्यः ।

अथोष्णिहः । तिस्रो ऽभिषवे । चतस्रो मरुत्ततीये । नव
निष्केवल्के इत्युष्णिहः ।

अथ विराजः । आग्ननिष्केवष्टयोर्थाग्नौ । अग्निष्टोमसावश्च
स्तोत्रियानुरूपयोः वक्षति ।

अथ दृश्यः । नव बहिःकर्मस्थश्चावाकस्य । चतस्रो मरुत्वतीये ।
तिस्रो निष्केवष्टौ । नवमव ग्रस्तेषु शोचकाणामिति दृश्यः ।

अथ पङ्क्तयः । स्तोकीयासु तिस्रः । एकाश्चावाकस्य बहिः-
कर्मणि । एकैवाभिषवे । द्वे मरुत्वतीये । तिस्रो निष्केवष्टौ । एकैका
शोचकाणां ग्रस्तेषु । तिस्र आग्निमाहते इति पङ्क्तयः ।

अथ चिष्टुभः । अपोनद्वीये विंशतिः । पशुकर्मणि वपान्ते
चयोर्विंशतिः । सप्ताभिषवे । द्वे दधिघर्मे । चतस्रः पशुपुरोडाग्रे ।
द्वे हविष्यंतां । चतुर्दशोक्षीयमानसूक्ते । सप्त प्रक्षितयाग्याः । द्वे
मरुत्वतीयपदे । ग्रस्ते षोडश सयाग्ये । अष्टादश निष्केवष्टौ ।
विंशतिर्मेवावरुणस्य ग्रस्ते । एकविंशतिर्माघ्नाष्टासिनः । एकोन-
विंशतिरश्चावाकस्य । द्वे आदित्यपदे । सप्तदशकं मनोतासूक्तं ।
षट् पशुयागे । चयोर्दशोक्षीयमानसूक्ते । इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो
अस्तेति चिष्टुप् प्रक्षितयाग्या । साविचयस्य च पुरोनुवाक्या ।
सूक्तस्य च साविचस्थाद्योक्तमे । एकया च दशभिश्चेति वायव्या ।
चक्षुर्भराय सं शिश्रातु सातिमित्याभंवस्थोक्तमा । अयं वेनस्योद-
द्यत्पृग्निगर्भाः^१ । एवा पिबे विश्वदेवाय दृष्ट्ये^२ । ता नो रासवाति-
वाचो वसूनीति चतस्रः । षष्ठी चानोभद्वीयस्य । भद्रं कर्णेभि-
रिति च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । हतं मिमिचे हतमस्य

द्योगिः^१ । त्वं सोम पितृभिः संविदानः^२ भवा मित्रो न श्रेयो वृता-
सुमिः । ऐभिरग्ने सरथं पाद्मर्वाङ् । आ ते पितर्महतां सुमसेतु ।
अप्रयुच्छप्रयुच्छद्भिरग्ने । उत नो ऽहिर्बुध्नः शृणोतु । उत ग्रा
यन्तु देवपत्नीः । पेयस्त्रिस्तः । स्वादुष्किलीयास्त्रिस्तः^३ । यथोरोजवा
स्कमिता रजांसि । विष्णोर्नृ कं वीर्याणि प्र वोचम् । एवा न इन्द्रो
मघवा विरप्स्यीति त्रिस्तः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः ।
अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या । परा याहि मघवन्मा च याहीति पञ्च
पत्नीमंयाजेष्विति त्रिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनश्रोये । षोडशाभिषवे । पितृव्यप
इत्येका । दे हविष्यंस्त्यां । षट् प्रस्थितयाज्याः । सावित्र्याहस्य च
याज्या । चतस्रः सावित्रे सूक्ते । पञ्च द्यावापृथिवीये । चतस्र आर्भवे ।
येभ्यो मातेत्येका । पत्नानोभद्रीये । वैश्वानराय पृथुपाजस, इति
चयोदश । प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्स्यिन् इति षट् । प्र तव्यषीं
नव्यषीं धीतिमग्नय इति सप्त । देवानां पत्नीरित्येका । राका-
महमिति दे । तन्तुं तन्वन्नित्येका । अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका ।
पुनश्च ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका । पुनश्च देवानां पत्नीरिति ।

अथ द्विपदाः । दे निष्कवेद्ये । एकेका होत्रकाणां ग्रन्थेषु ।
एकविंशतिर्वैश्वदेव इति । अथाष्टयः । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवा-
भिरं तुविशुम् इत्येषा त्रिः । अभि त्वं देवं सवितारमोषीरित्येषा^४
चिरिति ।

१ C D ins. इत्येका ।

२ C D ins. इत्येका ।

३ C (orig.) D om. शाङ्ख्यश्रौतसूत्रभाष्यः ।

४ C D इत्येषाषो नीतिः ।

अथ शक्रयौ । तच्छंखोरा वृणीमह इति शक्रौ द्विः प्रयुज्यते ।
एवमेतच्चोपन्यस्तद्वृणीकरणाथ संपत्त्यर्थः स्त्रोकोरनूद्यते ।

शतद्वयं सप्तशतमप इत्येत्यतः परम् ।

गायत्रमुष्णिहश्चात्र धोलाग्राष्टौ विराजकाः ॥१॥

वृहद्व्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।

एकवक्ष्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः षोडशश्रीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता ।

दिपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्रयौ षष्ठष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

शक्रयौ^१ वृहतीरष्टौर्गायत्रीणां गणे क्षिपेत् ।

अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुवेकातिरिच्यते ॥५॥

त्रिष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकवष्टाच्छतद्वयात् ।

अष्टानवतिरन्वेति चतुरशरवर्जिता ॥६॥

चतुरशरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम् ।

संपन्नान्यूनपष्टानि त्रिष्टुस्तपि न संशयः (३५८) ॥७॥

उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चैकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जगतीनामश्रीतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश त्रेधा दिपदोत्या अनुष्टुभः ॥९॥

सप्ताशीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वाक्तानि अनुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्रे तमित्यष्टेः^१ संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥ १० ॥

^१ गायत्र्यादिगणस्त्रिष्टुप्पादस्य द्विपदोत्थितः ।

चतुरक्षरमादाय पूरयेन्निष्ठुभं ततः ॥ ११ ॥

शेषैरनुष्टुभं कुर्यादिवमष्टौ शतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^२ अक्षराणीह योजयेत् ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभस्य द्विरुक्तेयं^३ द्वादशाक्षरहौमिका ।

तुभ्यं श्योतन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^४ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥ १४ ॥

अग्निस्त्रामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिखन्ते ।

अथान्याननुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथार्थाप्रियाभावे नोद्धारः^५ स्यादनुष्टुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत् ।

नाच तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खल्वस्या^६ अनुष्टुभौ ॥

उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदच्यते ।

शतातिराच उक्त्यादेस्तस्मान्नानुष्टुभस्यजेत् ॥

उद्धृत्यस्त्रेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात् ।

ये वृत्तास इति तेषां त्यक्त्या तद्विचारितम् ॥

१ A चाष्टे । २ C गणात् । ३ A योक्तव्यैः । ४ C चिरुक्ते । D भ चिरुक्ते ।

५ C रतमवृत्तं D प्रयुतं । ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ७ D सचल च ।

ह्येषोऽस्मिन्नितिरेवा प्रयत्नादिगच्छताम् ।

इति साक्षेतरः शुद्धसुखप्रत्यायको ज्ञायम् ॥

सर्वा दाशतयौवता उत्तरास्तु सुभेजः ।

अनेन व्यपदेशेन चक्षुष्यस्या श्रुत्यता ॥

चिकद्रुमेवमि त्वं च ग्रंथोर्वाके तथैव च ।

हावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात् ॥

श्रुत्या इति चेत्तच्च प्रतिपत्तसंपदश्रुतेः ।

सर्वार्था वेतरच्छन्दो^१ विराजस्तेन न त्यजेत् ॥

विराजन्नुष्टुभोरैक्यादुद्वियेरन्विराजोऽपि ।

संपत्त्याच्छन्दसामच सवनीयविशेषणात् ॥

अतिरिक्तक्रियायां हि संपत्तिवेति^२ चेद्भवेत् ।

एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु तनादरः ॥

एकस्मिन्नित्यसत्येतदाक्यं स्यादविवक्षितम् ।

इति स्यात्तच्च येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥

आज्यभागौ विकल्पेन ग्रंथोर्वाकस्य यः परः ।

ब्रह्मसामपरात् स्या च सिनीवासी च राका च ॥

तथा पश्यपुरोक्षाग्रः स्मिच्छतश्च यो भवेत् ।

एकाहेन च विद्यन्ते ताद्यमानस्य रूपाणि ॥

पूर्वकारिवशात्कर्म स्रग्वास्ते यदि कल्पितम् ।

क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिद्गुणं वापि कदा चन ॥

१ C वेतरच्छन्दो D वेतच्छन्दो । २ A संपत्तिरेति C संपत्तिवेति ; over the line
for D संपत्तिवेति ।

स्रग्नास्त्रविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात् ।
 संपत् तच्चापि संपाद्या तदारभ्यः^१ प्रयोजनम् ॥
 अथाव्याप्तीप्रथमेन क्रतुयाज्या विकल्पने ।
 न चेत्तच्चापि पूर्वतः संपत्तचावपेदिह ॥
 यथाक्रमी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति ।
 ऊर्ध्वं चोक्त्यमुखीयाया आवापो ऽचापि बोदितः ॥
 अथवोच्चैयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः ।
 श्रुतेः संपत्सु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि ॥
 अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं सूचितम् ।
 संपत्तच न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः ॥
 वाजिनं च न संख्येयं तद्व्यास्माकमबोदितम् ।
 पयसांगमिदं ह्येति स्यादियं कस्य चिन्मतिः ॥
 साकमेधेषु तच्चापि प्रतिषेधाच्च युज्यते ।
 गण्यते चातिरिक्तोक्त्ये समाख्या हितयोस्तथा ॥
 अत्यन्तं चैव भेदास्यात्संपदा विषमे हिते ।
 शोमातिरेकग्रस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम् ॥
 ग्रस्त्रं कस्यग्रभेदे यद्वावभेदे च यद्गृहेत् ।
 संपत्तचापि संपाद्या तच्चेतन्नास्ति कारणम् ॥
 शोमारभ्यान्निवृत्त्योमेन संपाद्या भवेत्संपत् ।
 कार्यस्त्वत्पुनरुद्धारः सूचारभ्यात्पुनःपुनः ॥
 उक्तारभ्यो विशेषार्थो न तेषां नास्ति बोदना ।

कुर्पुरितुपदेशाद्भि तस्मान्नेषु न संपत्त्यात् ॥
 अतुष्टुसंपदमत उच्यमानां निबोधत ।
 दे प्रातरनुवाके तु श्रुते पञ्चदशाधिके ॥
 जगत्येकापोनग्रीये त्रिष्टुभां विंशतिसिद्धः ।
 गायत्री चक्षु पौत्वेति न संख्या निगदा गच्छाः ॥
 संपदानुष्टुभो क्षेपा एकविंशत्संपादिका ।
 यत्परिचयणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
 आष्वभागावसंख्याय संख्यायैकं पशु^१ तथा ।
 आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यं^२ (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
 प्रजाकामवदाग्रीषां नाराशंस्यपि वासिष्ठी ।
 गायत्री वा भवेन्मत्ता संपद्वक्षा चक्षो ऽत्र तु^३ ॥
 सतोदृश्यसिद्धो ऽत्र द्वाविंशतिसिद्ध त्रिष्टुभः ।
 तुभ्यं स्रोतस्ति वायेषा विराटरूपाष्टकोत्तमा ॥
 चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः सूरनुष्टुभाम् ।
 अष्टावष्टि^४ संपत्ताः षोडशाक्षरवर्जिताः ॥
 द्विदेवत्यादि चाव्यात् प्रागृतुयाव्या चक्षो^५ ऽत्र तु ।
 दृश्यो नवः गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 एका सतोदृश्यश्च संपदानुष्टुभः पञ्च ।
 चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः सूरिहाक्षरैः ॥
 संपदानुष्टुभस्याज्ये दश तिस्रश्च निश्चिताः ।

१ C D पशुः । २ C D संख्यं । ३ C seems to read त्रिष्टुभः ऽत्र तु ।

४ D ऽष्टि C द्विष्टु । ५ C D चक्षो ।

सयाज्ये प्रथमे च स्यः संपदा दश सप्त च ॥
 होत्राज्येषु सयाज्येषु षष्टिरध्वर्धया विना ।
 सवनेऽनुष्टुभां संपञ्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 शतानि पञ्च चत्वार्यचराणि च विंशतिः ।
 पावसोचे तु गायत्र्यस्तयस्त्रिंशत्तयोष्णिहः ॥
 तिस्रः सतोदृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु ।
 त्रिष्टुभः सप्त संपञ्चा द्विषष्टिः स्यात्सपादिका ॥
 दधिघर्मादिशस्त्रात् प्राक् स्याच्चेत्पशुपुरोन्नाशः ।
 तत्त्रिष्टुभस्तत्पृथक्त्वे तु त्रिंशत्सैकाच त्रिष्टुभाम् ॥
 गायत्र्येका च संपञ्चासत्वारिंशदनुष्टुभः ।
 अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अचराणि च द्वादश ॥
 एका महत्त्वतीये तु सयाज्ये जगत्यस्तिस्रः ।
 अष्टयः पञ्च गायत्र्यस्तस्रः ककुभस्तथा ॥
 दृहत्यः सतोदृहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु ।
 चत्वारिंशच्चतस्रस्य संपञ्चाः पादवर्जिताः^१ ॥
 निष्क्रेवस्ये सयाज्ये तु गायत्र्योऽष्टौ विरालेका ।
 तिस्रः सतोदृहत्योऽच दृहत्यस्तिस्र एव च ॥
 त्रिष्टुभोऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः ।
 चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपञ्चाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
 मैत्रावरुणस्ये तु सयाज्ये द्विपदैकिका ।
 एका सतोदृहत्यच त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

त्रिष्टुभस्त्रिविराट्स्थानाभुक्त्वात्साम्नको^१ नव ।
 दृश्यः संपदा तु स्वाक्षत्वारिंशदिगोष्णिहः ॥
 ब्राह्मणाच्छ्विनः शस्त्रे वार्हते क्षोत्रिये कृते ।
 एका सतोदृश्यं च यथाज्ये द्विपदा तथा ॥
 दृश्यो नव त्रिमेधाः त्रिष्टुभस्यैकविंशतिः ।
 संपदानुष्टुभस्त्रेतास्त्वारिंशत्सोष्णिहा ॥
 अक्षावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्रे एकात्रविंशतिः ।
 एका सतोदृश्येका यथाज्ये द्विपदा तथा^२ ॥
 दृश्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सप्ततुरश्वरा ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपञ्चतानि क्षीणि पञ्च च ॥
 ज्ञेयानि दशभिः सार्धमश्वराणि च षोडश ।
 स्वाच्छस्त्रादैश्च देवात्प्राग्यदादित्यपरादि तु ॥
 जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयास्त्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
 अभूदेव इति त्रिष्टुभेवमन्यस्याश्चिन्ता^३ ॥
 संपदानुष्टुभो ज्ञेता अष्टाषष्टिः सप्तार्धेन ।
 वैश्वदेवादि संख्याय परीण्या^४ साग्निमासतम् ॥
 त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यस्यैकविंशतिः ।
 षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्त्रिंशो द्विपदास्यैकविंशतिः ॥
 संपन्नानामग्रीतिः षट् विंशत्यश्वरसंयुता ।
 एकविंशजगत्यः स्युः यथाज्ये त्वाग्निमासते ॥

१ A नृक्षात्का D • नृक्षा साम्नको साम्नः ।

२ C यत्र ।

३ A • चिन्ता C • विज्जता ।

४ CD पराज्या ।

यासो राके सुमतय एषोपजगती स्रता ।

त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपङ्क्तयः ॥

विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा त्रिह ।

अनुष्टुभां अशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः ॥

श्रयोर्वाकादि श्रयन्तं श्रयुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः ।

मिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह ॥

गायत्र्यौ दे जगत्येका श्रक्थौ दे तथैव च ।

उपचिष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयमृक् ॥

त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपक्षाः स्युः षोडशभिरक्षरैः ।

अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः ॥

सवने ऽनुष्टुभां संपञ्क्तान्यर्धहततीयानि ।

दे चेवाचापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते ॥

यासो राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुभयापि वा ।

एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त

उषः इति तिस्रो यावद्यदेवसं त्वेति चतस्रो ऽग्निना यज्वरीरिष

इति तिस्र आ मे एवं नवेति ।

८. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति दक्षमाग्नेये । प्रति व्या

सूतरी जनीत्युषस्ये । आ शुभ्रा यातमग्निना स्तथेत्याग्निने ।

९. आपो देवतीः क्षयथा हि वस्त इति त्रिः सप्तस्य यदि-

धुता सन्निभूधमिति पञ्चाग्न्य महेति तिस्र उपो ह्रस्वे षट् प्रति

सोमेभिरिति दक्षं । आ भात्यग्निद्वयसामनीकमिति दे उप त्या

वक्त्रो गमतो विग्रं न इति हे इति चतुर्विंशतिं त्रिषुभो
ऽनुब्रूयात् ।

१० वेदिषद् इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या
इति तिस्रः त्रिष्विंशो अथेति चतस्रः क खिदद्य कतमास्रश्चिनेति
चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात् ।

११. एना वो अग्निं नमसेति चयः प्रगाथाः । अथमग्निः
सुवीर्यसेति चयः प्रगाथाः । प्रत्यु अदध्यायतीति चयः प्रगाथाः ।
उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः । इमा उ वां दिविष्टय इति चयः
प्रगाथाः । अथं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एतान्यस्रदश
प्रगाथाननुब्रूयात् ।

१२. त्वामग्ने मनौषिष इति तिस्रः । अग्ने यजिष्ठो अध्वर
इति तिस्रः । ईक्षिष्या हि प्रतौव्यमिति दश दृशाः पुरु त्वा दाश्या-
न्वोच इति तिस्रः । उषसाश्चिचमा भरेति तिस्रः । युवोर धू रथं
ऊव इति तिस्रः । तथा च श्लोकः ।

त्वामग्ने मनौषिष इत्युद्धार्थो मध्यमस्तृषः ।

दशोपदेशात् कर्तव्यासिस्त्र उष्णिह आश्विने ॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति । संख्यार्थं वचनं । सह त्रिर्वचनेनैक-
चिंशत्यङ्गव्यः ।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वाविंशतं गायन्त्य इत्येवमादिः
सो ऽनुषुभां हे प्रते पञ्चदशाधिके संपद्यते । तत्संपत्त्यर्थाः श्लोकाः ।

द्वाविंशदेव गायन्त्यः षड्विराजस्तथैव च ।

भवन्त्यनुषुभस्त्रिंशत्संपत्त्यास्ता यथा स्मृतिः ॥

चतुर्विंशतिं चिष्टुभो जगत्स्य तथैव याः^१ ।

अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना जनसप्ततिरेव ताः ॥

ष्टयकृत्य प्रगाथेभ्यो दृश्यतो दश पञ्च च ।

ताः सप्तदश संपन्नास्तुरचरवर्जिताः ॥

य उक्ताः परिसंख्याय दशाः पञ्चदशौष्णिहः ।

चिंशञ्च य संपन्ना अधिकदादशाचराः ॥

सतोदृश्यः पञ्चदशैकचिंशञ्च पङ्क्तयः ।

प्रति या सूनरी तिक्तो दादशाचरौष्णिहम् ॥

अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः ।

चतुरचरमत्येति तत् चिपेत् दृश्यतीगणे ॥

इति समाप्ता संपत् । ननु सिद्धैवाचैतावत्तनुष्टुसंपत् । उच्यते ।

ज्ञापयत्याचार्यो अपानामच नोद्धारो न संपत् । तथा च दृष्टस्त्रोकाः ।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता ।

अपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिव ॥

यज्यपेक्षोक्तेषां वै अपमन्त्राणि शोक्तवान् ।

आप्यायनादयस्ते न करणे अपधर्म्मिणः ॥

अनुद्भवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्धतः ।

वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वादपि च ॥

प्रावभेदो ऽर्बुदः शङ्को यदसद्वद्भवेदिदम् ।

इति स्यात् तन्न सोमार्थं विकल्पतो^१ यतः स्मृतौ ॥

यदद्य होत्ववूर्याद्य इन्द्रमन्त्रारभामहे ।

इदमाप चक्षस्त्रिस्तो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥

ससुद्रं वो नि वर्तध्वं नेतास्याज्या अनुष्टुभः ।

जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां द्वतौचाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ । ते उद्धृत्याभि-
प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये ।

१६. अष्टा नः ग्रीरगोषिषमित्येतास्त्रिस्तो ऽष्टा वो अग्नि-
मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने ।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्त्रिस्तो । प्रत्यस्मै पिपीषत
इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने ।

अस्माअस्मा इदित्येषा गण्योद्धारो ह्यनुष्टुभाम् ।

तेनेतासामिति प्रायः सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाक्ते न संपादयेन्नाद्रियेताचैव संपन्न-
मिति (२७. २) श्रुतेः ।

२. त्रिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति नेनिमहे (२७. १) ।
गायत्री वेति श्रुतावुक्तं । तदिहाज्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्योक्तं सि-
ध्यते श्लोकेः ।

अग्निं नरस्तृचे चीष्ठां शुभेति द्वचे तथा ।

स्तोत्रिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमाहते ॥

एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्केवज्यस्य चापरम् ।

राया क्षिरज्यथेत्यस्यां पादथोरचरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां त्रिरुक्तावचरद्वयम् ।
 अभूद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे ॥
 अचरे अधिके अन्ये स्थातामचरपङ्क्तिषु ।
 पादयोरधिके चान्ये अथा वाजं रथा इव ॥
 आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम् ।
 चतुयाजेषु चत्वार्यचराणाधिकानि तु ॥
 उष्णिष्वा कलशेत्येषोदिता तद् द्वाधिकाचरा^१ ।
 चतुयाजेषु^२ चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम् ॥
 एतानि नातिरिच्यन्ते प्राक्कलानामियं ततः ।
 तेषामेतेन गायत्री उदिता अचराधिका ॥
 तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः ।
 अनुष्टुबपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा ॥
 अतुर्थस्माच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा ॥

३. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थं आरम्भः ।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं । आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनद्वयस्मिन्पदे संपदनुष्टुभाभिनि जापनार्थं ।

संपदर्थं च कर्तव्ये गण्ठा नात्र पुरोहवः ।

प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह सोदिता ॥

त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत् ।

पुरोहवो ऽपि नैवात्र गण्ठाः सूत्रमिदं तथा ॥

१ A तस्यधिकाचरा C नेवो—orig. तस्यचराधि*, in marg. त् इ D उष्णिष्वा कलशेत्येषोदिता तस्यचराधिका । २ C तु instead of षु ।

५. मृजानो वारे पवमानो अथय इत्येवं यावन्तुतः श्रोत्रे यथाकाम्यं । यथाकामत्वेनेत्यर्थः^१ ।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा बहे-
त्येतामभिष्टुयात् ।

७. चिकद्रुकग्रन्थो यस्यां विद्यते सा चिकद्रुकौया । चिकद्रु-
केषु मरिचो यवाग्रिरं तुविशश्च इत्येषा मरुत्वतीयस्य ग्रन्थस्य प्रति-
पद् भवति ।

८. चिकद्रुकौयायां चत्वारः षोडशश्रवराः पादाः^२ । तत्रैकेन
पादेन षोडशश्रवावधिना^३ विग्रहणं । द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-
वसानं । चतुर्थेन प्रणव इति ग्रन्थम् ।

९. तुविशश्च तुविक्तो इत्येते चिकद्रुकौयाया उत्तरे भवतः ।

१०. इहदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय इहत इत्येतौ जनिष्ठा-
उपौयात् सूक्तात् पूर्वा प्रगाथौ पिप्पल्यपौयथा संग्रंसति । समि-
त्येकीभावे । एकीभावस्याचाहावेनाथवच्छेदः । तत एतदुक्तं भवति ।
पिप्पल्यपौयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति । इति मरुत्व-
तीयमिति निधनार्थम् । ततः सत्यामसत्यां वा संपदि पूर्वैवं
भवति । चिह्नश्रवणे ऽपि ।

११. निष्केवस्त्रे ऽयं संग्रंसनक्रमः । वामदेवस्य श्रोत्रियातुरूपौ
ग्रन्था कथा नक्षिष आ भुवत्कथा त्वं न ज्ञात्येत्येतौ धाव्यां च तत

१ A adds: इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इत्यन्तं चभि आ देवेत्यादिकं प्राप्तं ग्रन्था सज्जान
इत्येतादिकं इन्द्रायेन्दोवेदिति भावः । २ C D om पादाः । ३ C (orig.) D
•वधिनिग्रहणं; C alt. क to वा ।

ऊर्ध्वं धाव्याद्या रायन्तरं प्रगाथं पिबा सुतस्य रश्मिं इत्येतं
सोचिष्यानु रूपौ च रायन्तरौ ग्रंसेत्^१ ।

१२. रायन्तरादनुरूपादमन्तरम् ।

१३. आ धूर्ध्वस्यै दधाताश्चान् वज्रमेको विभर्ति इह आहि-
तमित्येते द्विपदे ग्रंसेत् । चकारः समुच्चयार्थः ।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत् ।

१५. धाव्यान्मन्तरो यः प्रगाथ उक्तस्तवाहावं कृत्वा हैरण्य-
स्त्रपौयादौ करोतीत्यर्थः ।

१६. इति यदेतदुक्तं । एवं नियमतो निष्क्रेवस्यं भवति ।
यदापि स्त्रयोऽनौ रयन्तरक्रिया तदापि सखाय आ शिषामहीत्येता
नव भवन्त्येव द्विपदे च । चितृद्गृशराचे । तच्च हि संपदसंभवात्^२
अभाव आग्रङ्गुते । तत्संपत्समिति श्रुतेरत्रेव स्यात् ।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ ।

१८. अयं चापरो विशेषः । एकपातिनीनामुपर्याहावं^३ कृत्वा
सुरस्तासानोभद्रौयात्प्रशुकीयं ग्रंसेत् । एतावाप्येसदेवे विकारः ।
विकारवचनं संसवे विद्वयनिवृत्त्यर्थम् ।

१९. उह विष्णो वि क्रमस्त्रेत्येतां एतयाव्यामुद्धृत्य भवा मिषो
न ग्रेयो एतासुतिरित्येतथा यजति ।

२०. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमवाच आग्नि-
माहते सोचिष्यानु रूपौ ।

१ C D om. वस्यै । २ C D संपदा । ३ C भाष्यावास्तव्यापाचं D om.
this passage.

यज्ञायज्ञीययोनिस्तु विकल्पेनात्र शस्यते ।

संपत्तचान्यथा गण्ठा दृष्ट्यः^१ संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्त्यभिधानीमुच्यते । आयं गौः पृश्निरक्तमी-
दित्ययं स्तोत्रियः । मही द्यौः पृथिवी चन इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रजया पूर्वया विश्वथेमयेत्येता चयोदश शस्त्रा ।

२३. 'यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण ।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति ।

२५. चतुराहावा होचका होता चातिरिक्तोक्तेष्विति । तत
उक्तेर्व्याख्यातसौमुख्य इत्यर्थः ।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूह्ये ऽतिरिक्तोक्त्यं भवति । अति-
रिक्तोक्त्यवचनास्त्राच संपदः कार्याः । उत्तरमप्यतिरिक्तोक्त्यमेवा-
विशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान् । संस्थितेषु वा
पत्नीसंयाजेष्विति श्रुतेः । गार्हपत्ये ऊत्वा सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये
प्राजापत्ये डे आहुती जुहोतीति श्रुतेः । अन्वारभ्येष्टिह रतिरिति
जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य
धिष्यत्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत् । ब्रह्मा तु स्वदेगे एव धिष्यत्यवचनात् ।
मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ C (in marg.) क instead of त्वः । १ This Sūtra is in the text edi-
tion erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and
the following Sūtras numbered accordingly.

भावार्थम् । आचं गौरित्येतास्त्रिस्तुष्टयः सार्वराज्ञीरित्येवं संज्ञिता ।
पराङ् अनारुह्या । चिर्वचनरहिता उपांश्चप्रणवन् । आहेति वाक्यशेषः ।

१८. मानसेन सुते शोभावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम् ।
आहावप्रकरणे^१ शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्वराज्ञीशंस-
नादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्हेचा वा गृहपतिना वा
होद होतरिति प्रतिशृणोति । प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति । सर्वत्र-
ग्रहणाद्यथान्यायं^२ होद गृहपत इति गृहपतेः ।

२९. ओ होतरित्येकस्मिन्भवमाने^३ तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं
वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुशृणोति । शृणन्त-
मर्थविशेषानुस्मरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः ।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वदित्यन्तेवमामन्त्रयेत् । न केवल-
मत्र कर्मणि । पृथगप्येतस्मात्कर्मणः । चरकश्रुतेः । यः प्रजाकामः स्यात्सो
ऽरुणं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत् ।
अथजमानस्यापि शौनःशेषाख्यानवचने यदप्रतिगरदयदर्शनादत्र
समविच्छेदा इत्यन्ते । तान् पूर्वार्चार्थैरुक्ताननुब्रूमः ।

२. एतावानयमेकाक्षविंशदक्षरो विच्छेदः ।

३. एकाक्षविंशतिरक्षराण्यथ विच्छेदः ।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते । उक्तेति संकीर्तनविनाश
आद्युत्तर्य । अथोपांश्चित्यथशब्दादनन्तरमुपांश्चनुब्रूवेत् ।

५. अक्षरो विच्छेदः । अभ्यर्थादि वदित्यन्तमित्युक्तादिवक्ष्यं
इत्युपांशु तथातीतमन्यत्सर्वमिहोच्यते ।

६. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

७. अक्षरो विच्छेदः ।

८. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

९. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

११. षलक्षरो विच्छेदः ।

१२. षलक्षरो विच्छेदः ।

१३. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१४. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१५. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

१६. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१७. नवाक्षरो विच्छेदः ।

१८. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

१९. एकाक्षरो विच्छेदः ।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत उच्चैरित्यर्थः ।

२१. अथोविंशत्यक्षराण्यथं विच्छेदः ।

२२. अथोदशाक्षरो विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

१ I propose 'वदित्यन्तमित्युक्तादिवक्ष्यं' C D अनुसरे । २ C D चतुरक्षरो विच्छेद इति
अथ सर्वत्र संन्यस्ये, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः ।

१४. पञ्चविंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः^१ ।

१५. पूर्वोक्तसुपसंहृतम् ।

१५.

१. चतुर्दशतिरि वक्ष्यमाणे वदिष्यन् अध्वर्यो^२ इत्यामन्वयेत ।

२. सप्तदशाक्षरः । विकर्षेणाष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

३. पञ्चविंशदक्षराण्यं विच्छेदः^१ ।

४. एकविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।

५. सूत्रमेतदुक्तार्थम् ।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

७. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

८. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

९. द्व्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

११. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१४. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१५. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. यत्पूर्वमुक्तम् ।

१७. चतुर्विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१. CD परिच्छेदः । २. CD •क्षरो विच्छेदः । ३. CD om. from here in this chapter सर्वं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22.)

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. परिषमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुगतरार्थमामन्व्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चहोतरि वदि-
 व्यञ्जिति^१ ।

२. षष्ठादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. प्राग्व्याख्यातम् ।
 ५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. द्व्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. प्राग्व्याख्यातम् ।

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१८. परिषमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१७.

१. अध्यायार्थ इत्यनुगारार्थमामग्य षड्भूतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।

२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

४. पूर्ववद्वाक्यान्तम् ।

५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

९. द्व्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१३. त्र्यक्षराक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१५. अन्तर्वाक्यान्तमेतत् ।

१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुशारार्थमात्मन्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चदशोत्तरि वदित्यस्यति^१ ।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. प्राग्व्याख्यातम् ।
 ५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. द्व्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. प्राग्व्याख्यातम् ।

१ Dom. the Comm. on this Sūtra. १ UD त्र्यक्षरो om. in this Sūtra.

१४. षष्ठादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. षोडशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१८. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१७.

१. अध्वर्यो इत्यनुगरार्यमामग्न्य मङ्गुतरि व्याख्यातस्य इत्यर्थः ।
२. षट्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
३. षष्ठादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
४. पूर्वव्याख्यानम् ।
५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
९. द्व्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१०. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१३. त्र्यक्षराक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१४. षड्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. व्याख्यातमेतत् ।
१६. षष्ठादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः ।
 २०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तशतितरि विषयभूते वदित्यन्तर्ध्वर्यमामन्त्रयेत् ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. कृतधाख्यानम् ।
 ५. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. षष्ठदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. पूर्वोक्तं उपाशु ब्रूयात् ।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

२६. 'प्रागुक्तं यत् ।

१८.

१. वक्ष्यमाणिकालम् । अतो वदति । प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वत्ता होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये । ततो नाम्नरा यागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो न सूचितः । उपरिष्ठादुपदेशात् ।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण । एवमुत्तरास्तपि द्रष्टव्यं । उत्तमा तु अवधाना^१ ।

१४. परिचमाप्तास्तपः ।

^१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. १५ ।

^२ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सप्तमासीरञ्जिति । आत्यम्नरे
दौशाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दौक्षित^१ इति । स गृहपतिः
सप्तभूते दादशाष्टे तनूवदनादनन्तरं वदति । असप्तभूते त्वेकएक^२
एव यजमानः । सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं
वक्ष्यमाणकम् ।

१. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं
विदाम् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

२. द्वितीयो विच्छेदः ।

३. चतुर्थो विच्छेदः ।

४. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

५. षष्ठो विच्छेदः ।

६. सप्तमो विच्छेदः ।

७. अष्टमो विच्छेदः ।

८. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. एवं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पापेण यज्ञेणसादन-
क्षोषोपावृणोमभक्षारणभक्षयानि मनसेति कात्यायनस्य^१ ।

५. तार्तीयसवनिक एव मन्त्रमन्त्रः । प्रकरणात् ।
 ६. औदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते । सात्त्विके द्वादशाक्षे^१
 अस्मिन् इति तस्मिन् अयेण धिष्यान्परीत्यासीनाः । सामर्थ्यात् ।
 ७. अपरेण धिष्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पक्षाग्र-
 ग्राखाभिः स्पृशेयुः ।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात् ।
 ९. अनेन कामेन । इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः^२ ।
 १०. अपिधाय सदसो द्वाविस्त्रिंशत्तन्धौ पथ्यो ऽपि
 ग्राह्यामासते । ग्राह्याद्यास्तेति वचनात् । कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं
 नेत्रसंमीलनं च ।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः ।
 तच्चतुर्देवहितं शुक्रमुखरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-
 स्तच्चतुर्विंशजने । सूर्ये चतुर्विंशर्गः श्रुतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात् ।
 क्षौर्यत्वाद्वा^३ मन्त्रस्य ।

१२. ते ऽपरया द्वा विधाने प्रपद्यन्ते । अथाध्वर्युत्तरस्य
 विधानस्य कूबरौमभिपद्याह सत्तस्यार्धिं गायेति गायति सत्तस्यार्धिं
 तत्तस्यार्धिमाभुवन्ति सर्वे सासो निधनमुपयन्तीति (१६.२) श्रुतेः ।
 उत्तरस्य विधानस्याधोऽक्षं यजमानाः सर्पन्ति ।

१३. उत्तरेणागारं यज्ञस्थानुसंहरन्त इति श्रुतेः ।

१४. युवं तमिन्नापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्ती
 ऽधोऽक्षं सर्पन्ति । उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽधवेलासां तदुद्देशे

१ Q in margin. यजमाना । २ O D have only कामेन कामेन । ३ A क्षौर्यत्वाद्वा ।

इत्यर्थः । ततो ऽप्येण हविर्धाने समुपविश्य । संशब्दादेकप्रदेश
आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्विणः ।

१५. ये यज्ञकामाः सत्विणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः ।
भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकपक्षणात् सुप्रजा इत्येव-
मादिकं मन्त्रम्^१ ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा ष्वत्विजः असत्ते । शाखा-
न्मरोपदेशात् । ते प्राञ्च उदञ्च उत्काम्य वाचं विह्वयन्ते वित्पृष्ट-
सुचैराह्वयन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुनन्त्राण्याप्रतीकं सुनन्त्राण्योमिति^२ चिरुपांशूक्त्वा वाचं
विसृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं^३ वदन्ति । केचिदुदयनीयान्ते ।
अपरे दशमाहरन्तं । तदभिप्रायं सूचयेतत् । तन्निराकरणायेद-
मारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पक्षीसंयाजेभ्यः संस्थाप्य
वेति (१०. १३. २७) । यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये
पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ ।
पष्ठौहौ दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि
क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्तोत्यानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं
द्वादशाहाङ्गमिति । अतो वाशब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः ।

^१ C D दिको मन्त्रः । ^२ C D सुनन्त्राण्याम् । A मानसमहरन्तरं (र ?)
C (orig) मानसमहरन्तरं; alt. by marg. add. of र to मानसमहरन्तं D
मानसमहरन्तरं ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरा यच्च विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यार्थं मुञ्चसूत्रकल्पयत् ॥

शाङ्खनयनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते^१ । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्दादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकारिवशाच्च दादशाहः सप्तमहीनयेत्युभयरूपस्यापि दादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च होत्रयाजमाने^२ । अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशदीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ होत्रमेवोक्तं । न होत्रकाः । पुनस्तु पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन दादशाहःशेषं परिभाषां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूचकारः ।

१. सप्ताहीनानामन्ये ऽपि दादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । वज्रको धर्मजातस्य विधानादस्यैव प्रकृतिः सप्ताहीनानां युज्यते ।

२. सोचियानुरूपौ तृतीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च सोचिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसङ्ख्याकाः । एवमादिकौ वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव दादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य मध्याग्रयेत् इतं नेत्येवमादि ।

^१ D नञ् । ^२ A om. from आ० to लिख्यते ।
^३ C (acc. h.) वाज० A C D यज० ।

२. द्विराचप्रभृतयः अहीना इत्युच्यन्ते । एकोत्तराक्षि याजन इति प्रतिषेधार्थं वृथगभिधास्यन्ते ।

४. न तु प्राक् दादग्राहाप्रायः ।

५. उभयतोऽतिराचं सन्नमुपरिष्ठादहीनस्येति तन्मान्नरम् ।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते ।

२.

१. चतुर्विंशसोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः । चतुर्विंश-
मित्याचक्षत इति संशयार्थम् ।

२. होताजनिष्ट चेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१८. ८) श्रुतेः ।

३. सह सारस्वतेन त्वेन ।

४. आ ला रथं यथोतय इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात् ।

५. अनुत्तमा ते मघवन्नकिन्वित्येषा परिधानीया कर्तव्या ।
न स्वक्रमेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य सिन्धो विभक्त्योज इत्येव-
माद्याः षट् पूर्वाः शस्त्रा अचास्मिन् धीयते निवित् । अन्यत्रापि
यत्रयथैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्रतत्रार्थं धर्मः ।

६. तदिदास-भुवनेषु ज्येष्ठमिति बृहद्देवो निष्केवस्यमिति
श्रुतेः ।

७. तद्देवस्य ते हि द्यावापृथिवी इति ।

८. द्वितीयादेव पार्थिकात् यज्ञस्य वो वृष्ये शर्धाथ ।

९. किन्तु अष्ट इति ।

१०. वैश्वानराय धिषणांशनादुध इति ।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसौथं भवति ।

१२. चतुर्विधे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्य-
विशेषः । अनारभ्यवादस्यायं । तथापि च्छन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण
पाठादिहेतुवशात् ।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यत्राहावं कृत्वा ततो ऽस्य
स्तोत्रियाननारभेद्यु पु वयमु त्वामधा हौत्येतानुकथ्यस्तोत्रियान्
संग्रह्य तत आहावः ।

१४. उक्त्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च ।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पजा । आग्निमास्तोकथ्य-
ग्रहणदेवतालिङ्गा । एतां ग्रहणा तन्तुं तत्त्वमित्येतस्या अनन्तरमा-
हावमेकैकस्यास्यैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात् । ततो यथो-
क्त्या परिदधात्यन्यथा ।

१६. ग्रहान्तरकथ्यो ऽप्यनारभ्यवाद एव । तत्रायं विशेषः ।
अग्ने मरुद्भिर्ऋकभिरित्येतयैव यथोक्तस्यानग्रहणाय यजेत् । एता-
मेव याव्यां कुर्यादित्यर्थः । स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतथेत्यति-
रिक्तवचनम् ।

३.

१. एकचिको ऽप्यनारभ्यवाद एव । तत्रायं विशेषः । दृष्टकृते
ग्रहणं वक्ष्यामासेन विधिना ।

२. यथास्तुतमिति च्छन्दोगापेक्षा । तदपेक्षया स्तोत्रिया-

वृक्षाः । दृष्टान्ता सकला धीनिमित्त्यर्थः । अस्तेतिवचनादविशेषेण
होतृहोचकाणां चाद्यनुपदेशः ।

१. यावृक्षश्चाका स्तोत्रियास्तावृक्षश्चाकानुरूपान् कुर्यात् ।
अहमेवे तु दृष्टानेव । तावमानरूपत्वात् ।

४. क्रमार्थे वचनम् ।

५. पर्वाया इत्यन्वयानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमा-
स्तृषान् होचकाः ग्रंथन्ति ।

६. उत्तमानेव दृष्टान् होता ग्रंथन्ति । उत्सृज्यन्त एवाग्न्यानि
सूक्तानि वञ्चसूक्तेषु ।

७. उक्ताद्यदन्त्यन्तत्वं प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदनु-
चरेऽग्निहवम्राक्षसत्यैकपातिनीधाय्यापोहिणीयादेवपत्नीराकाकर-
पत्नीपेचीयामीसादुष्किनीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः ब्रह्महो ऽभिज्ञवाक्यः पृष्ठविकारो भवति ।
तत्तत्कृत्ये ऽहनि सावित्रेऽश्विनरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पार्थिकस्य प्रथमस्य अथस्याज्यानि सामूहिके पक्षे
तानि पूर्ववानामाभिज्ञविकानां यथाणां यथासङ्गमेव भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये दृष्टन्तृतीये रथन्तरमित्यनेन
क्रमेण विपर्याकमेते पृष्ठे भवतः ।

४. ज्योतिःश्रवकमग्निष्टोमसंस्तं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये सत्वार्युक्थसंस्थानि पञ्चमाक्षसंज्ञ-
कानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमक्षरपयन्ति । गां चतुर्थमक्षरपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमक्षरपयन्ति । आयुः पञ्चममक्षरपयन्तीति
(२०.४.२१.२) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोतीति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ याङ्गवार्क्युप वन्धुरेष्टा इति निष्केवक्ष्यमिति श्रुतेः ।

१० कथा देवानां कतमस्य यामनौति वैश्वदेवम् । अत्र
पञ्चमे षाड्जिनि ।

११. मारुतं सूक्तमेकसुत्याहादग्निष्टोमाङ्गवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति आतवेदषीयं भवति ।

१३. यदिह ओक्त्तं तत्पार्थिवेन प्रथमेनाङ्गा समानम् ।

५.

१. इमा उ त्वा पुरतमस्य कारोरित्येतन्मरुत्वतीयं द्वितीय-
क्षाभिन्नविकस्य भवति ।

२. सुत इत्वं निमिष इन्द्र सोम इति निष्केवक्ष्यमिति श्रुतेः ।

३. अभ्युदेवः सविता वन्धो तु न इति षाविषमुददिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपस्तु तायते पुनरित्यार्भवमित्युददिति
(२०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं न इत्येतदेवाभवं पञ्चमे षाभिन्नविके ऽहनि । षाच-
षाचनिर्गोक्तम् ।

६. दिवाभुवे दृष्टव्यवः स्वस्त्य इति वैश्वदेवसुददिति (१०.

१) श्रुतेः । विषुवति चेति नोक्तमसंमोहार्थम् ।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदधीयमिति
(१०. १) श्रुतेः ।

८. यदिह नोक्तं तद्धितोयादङ्गः पार्थिकात् पहीतव्यं । तथा
च गां द्वितीयमहस्पयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाकातम् ।

ई.

१. वक्ष्यमाणकः^१ प्रउग औष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकसूतो-
पस्थाभिन्नविकल्पाङ्गो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।

२. वायो याहि शिवा दिव इति दृषो वायव्यः ।

३. आ वां सवस्त्रं हरय इत्यैत्रवायवः ।

४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः ।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः ।

६. इत्यैत्रसूचः ।

७. इति वैश्वदेवसूचः ।

८. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति सारस्वतसूचः ।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त यान्युक्ताणि ।

१०. तिष्ठा हरौ रच आयुष्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

११. इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र बोधमित्येतत् ।

१२. एतेन आवाशयिवी अभौदते इति आवाशयिवीयं कथं
चिन्नात् श्रुतेः ।

१३. एतेन आवाशयिवी इत्येतदेव षष्ठे आभिन्नविके
आवाशयिवीयं प्रवृत्तादिशोक्तम् ।

१४. एकाहाप्राकृतादाभवं तच्चन् रथं सुवृत्तं विद्वन्नापय इति ।
वैश्वदेवं वा नो भद्राः क्रतवो यन्तु विद्यत इति ।

१५. आ इन्द्राय इन्द्रवन्तः सजोषस इति मास्तमिति
श्रुतेः ।

१६. त्वामग्नं ष्टायवः समीधिर इति जातवेदधीयमिति
श्रुतेः ।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमास्तमम् ।

७.

१. होताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याहः आभिन्नवि-
कल्प भवति ।

२. भैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति । नामधेयविज्ञान-
मपि फलदाय ।

३. ये गार्त्समदे प्रउगे वायव्यैर्वायवे ते अथापि भवतः ।
कियांसु विशेषः । तत्र गार्त्समद्यः पूर्वा भैधातिथ्य उत्तराः ।
तद्यथा । वायो ये ते सहस्रिण इति हे तीमाः सोमाश्च
गर्हीत्येका शुक्राद्येत्येकोभा देवा दिविष्णुमेति हे (१०.२.५)

इह तु नैधातिथ्यः पूर्वास्तीर्णाः सोमाश्च आ गहीत्येतां श्रद्धा
ततो वाचो ये ते सप्तस्त्रिण इति दे । एवमुभा देवा दिविसृष्टेति
दे श्रद्धा ततः शुक्रस्थाद्येत्येकां श्रप्तेत् ।

४. मित्रं वयं इवामह इति नैषावहणः ।

५. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याग्निम् ।

६. आ ता वसन्तु हरय इत्येन्द्रम् ।

७. ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवस्तृचः । इति दृष्टानी-
त्यसंदेहार्थम् ।

८. अतिदेशो ऽयं सारस्वतानां प्रउगदृष्टानां । ततः प्र णो
देवौति चतुर्थं । उत स्या नः सरस्वती घोरेति पञ्चमे । उत नः
प्रियेति षष्ठे ।

९. एकाहात् प्राकृतादग्निष्टोमादित्यर्थः । तच्च अनिष्टा उयः
सहस्रे तुरायेति ।

१०. उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानिति निष्क्रेवस्यम् ।

११. पार्थिकस्य द्वितीयस्याज्ञो द्वितीयमिति वंज्ञा । तस्मा-
त्सावित्रद्यावापृथिवीये इह भवतः । तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति
सावित्रम् । ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयम् ।

१२. द्वितीयवंशकात् पार्थिकादार्भवं भवति । अनयो जातो
अनभौशुक्लस्य इत्येतत् ।

१३. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्थमेति वैश्वदेवं भवति ।

१४. वैश्वानराय पृथुपाजसे पृथक् पृथक् वैश्वानराय धिष-
याम् ।

१५. प्र ये शुभन्ते जनयो न सप्तय इति माहृतम् । जनस्य
मोपा अजनिष्ठ आम्बविरिति जातवेदस्योयम् ।

८.

१. अग्न्योजिष्ठमा भरेत्येतदाज्यं पञ्चमस्याभिन्नविकस्य भवति ।

२. यत्रयत्राग्न्योजिष्ठमा भरेति ग्रस्यते तत्रतत्रोत्तमां
परिहाय्य ग्रस्यते ।

३. निष्ठातिनामधेयः ग्रस्तव्यः । श्रुत्यनुकरणात् ।

४. वायव्य इति वाक्यशेषः । अपं पिबा मधूनां तव वाय-
व्यतस्यते सत्वं नो देव मनसा इति ।

५. ग्रतेना नो अभिष्टिभिरित्यैन्द्रवायवस्तृचः^१ ।

६. इति नैचावरुणस्तृचः^२ ।

७. आ नो गोमन्तमश्विनेत्याश्विनः ।

८. अतस्त्रिदिन्द्र ण उपेत्यैन्द्रः ।

९. विश्वे देवा इत्येवमादिवैश्वदेवः । इत्येतानि यथोक्तानि
प्रजगद्वृत्तानि गान्यानि । भिक्षाभिर्हृग्मिरिति क्रमसमाहरणाग्रह-
मा भूत् ।

१०. कस्य वीरः को अपग्रदिन्द्रमिति मरुत्वतीयं भवति ।

११. एतायामोप गव्यन्त इन्द्रमिति निष्केवक्ष्यं भवति ।

११. इतोयात्याष्टिकात् सावित्रद्यावाष्टयिवीथे सूक्ते भवतः
उषु च देवः सविता हिरण्येति सावित्रम् । इतवती भुवनाणा
मभिश्चियेति द्यावाष्टयिवीथम् ।

१२. प्र वः स्फुल्लकम्बुविताय दावन इति माहृतम् । पि
रक्षिग्रोस्तदणस्य वक्ष्य इति जातवेदसीयम् । वैश्वानरीयम
ष्टवस्य दृष्णो अष्टवस्य नू सह इति । इत्याग्निमाहृतम् ।

८.

१. षष्ठस्याभिज्ञविकस्य सखायः सं वः संयज्ञमित्याण्यम् ।
२. यथयथैतच्छेते ।
३. अत्यनुकरणं प्रजगनाम् ।
४. इति वाचवम् ।
५. इत्यैन्द्रवायवः ।
६. अन्यतरमौभावहणम् ।
७. पुरुषिवा च जतय इत्याश्विनम् ।
८. उप नो हरिभिः सुतमित्यैन्द्रः ।
९. विश्वे देवाश्च आ गतेति वैश्वदेवं भारद्वाजं न तु गार्ह-
मदम् ।
१०. एतानि ब्रह्मानि प्रजगे शंसेत् । सह चारस्वतेन यानि
अहस्तेनरसौत्येवमायतिदिष्टेन ।
११. मर्षा इन्द्रो नृवंदा चर्षधिप्रा इति महत्तमीयं भवति ।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केवक्ष्यं भवति ।

१३. द्वितीयात्पार्थिकात्सावित्रं तद्देवस्येतत् ।

१४. अश्वभसु त्व इन्द्रवक्तो अग्रय इति वैश्वदेवं भवति ।

१५. वैश्वानराय धिषणामृतानृध इति वैश्वानरीयं । यानि अहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाण्येवमादिवचनात् । धारावरा मरुतो घृण्णोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने युभिस्त्वमाशुः प्रचणिरिति जात-वेदधीषम् । इत्याग्निमारुतम् । एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे आभिष्वविके ।

१६. इन्द्र इक्ष मघवन् त्वावदिहृज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठ-स्याह आभिष्वविकस्य द्वितीये ऽभिष्ववप्रयोगे ।

१७. उषासानक्ता वृहती सुपेशसेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिष्व-विके तृतीये ऽभिष्ववाभ्यासे ।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभि-ष्वविके चतुर्थे ऽभिष्ववाभ्यासे ।

१९. ग्रं न इन्द्राग्नौ भवतामवोभिरित्येतद्वा वैश्वदेवं भवति षष्ठे आभिष्वविके चतुर्थे ऽभिष्ववाभ्यासे । ननु कायमभिष्ववाभ्यासो षष्ठैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्ते । उच्यते । पृष्ठयपञ्चमांश्चतुरो ऽभि-ष्ववानुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१२.१९.८) । तत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्त इति ।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे ग्रं न इन्द्राग्नौ इति वेत्येतयोर्वा अवस्थितो विकल्पः । प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले । प्राग्भिषु-

वत इत्यर्थः । द्वितीयं ग्रं न इन्द्राग्नी इत्येतदुक्तरे पटले । ऊर्ध्वं विपुवत इत्यर्थः ।

११. परावतो ये दिधिषन्त आयमिति वैश्वदेवमाभिज्ञविकस्य पृष्ठस्याङ्गः पञ्चमे ऽभिज्ञवप्रयोगे । पृष्ठस्याभिज्ञवः स्थाने तदभिज्ञवा-
यममित्याचारकाग्रः (१३. १८. २०) ।

१०.

१. पृष्ठ्याभिज्ञवयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह । अभि-
जिन्नामैकाहः । सर्वसोमस्त्रितृपञ्चदशसप्तदशैकविंशचिणवचयस्त्रिंशेषु
सर्वशब्दो ऽयं । उभयसामा वृहद्रथन्तरसामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं पृष्ठं वृह-
द्रथन्तरं पृष्ठं वाच्यं भवति संख्या चाग्निष्टोमः । पूर्वकारिणामाच-
त्तस्यपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम् ।

२. प्र वो देवायाम्य इति सूक्तं । यदाहिष्ठं तदग्र्य इति
द्वयमित्येतदाज्यं भवति ।

३. माधुच्छन्दस्य गार्त्समदस्य द्वौ प्रउगौ संप्रवयेदिति ।

४. ग्रंसनक्रमो ऽयं । तथैव श्रुतिः । वायव्यां पुरोरुषं शस्त्राथो
उभे वायवे त्वे इत्येवमाद्याह ।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्ठा-
न्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पथाहरेदित्युक्ताथ माधुच्छन्दसं वारकृत-
मिति शस्त्रकस्य श्रुतेः ।

६. ऐकाहिकं च वयोक्तं वा । ऐकाहिकं प्रातःसवनं सादिति
वा स्थितिरिति श्रुतेः । चोत्तरेव प्रकरणम् ।

७. मास्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः । ऐकाहिकं जनिष्ठादधीयं
ग्रहणा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिव तुभ्यं सुतो मदायेति श्रवेत् ।

८. ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते ।

९. दृष्टपृष्ठपक्षे ऽभिजिति । इन्द्र पिव तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं जनि-
ष्ठादधीयं । या त जतिरित्यस्योर्ध्वं हैरण्यसूपीयम् ।

१०. एकसूक्ते वा निष्केवल्यमहत्तृतीये भवतः । तस्मिन्पक्षे पिबा
सोममभि यमुय तर्द इति मरुत्वतीयं शुद्धमेव । तथा तसु छुहि
यो अभिभृत्योजा इति निष्केवल्यं । पूर्वस्य पिबा सोममभि यमुय
तर्द इत्येतस्योत्तमासुसृजति दिपदेति कृत्वा अथा वाजमिति ।

११. प्राकृतादग्निहोमात् । अथ नित्यमेवैकाहिकं तृतीयसवनं
स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः ।

११.

१. अभिजितो जन्मरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो ऽवसर-
प्राप्ता उच्यन्ते । सप्तदशसोमा इति सोमातिशंसनार्थं । स्वरसामान
इति नामधेयं शास्त्रसंन्यवहारार्थं । एवं स्वरसामानां (१०. ८. ११)
ते हन्तोमेव (१) स्वरसामस्त्रित्येवमादौ ।

२. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. स्वरसंज्ञानि पृष्ठान्येवामिति स्वरपृष्ठाः कौषीतकेर्भगवतो
मतेषु । स्वरसंज्ञां स्वेव पृष्ठानि स्फुरिति च आह कौषीतकिरिति
(२. ३. ५) श्रुतेः ।

४. अथाषामपि^१ स्वरसाक्षां यथानिर्दिष्टे वृहद्रथन्तरे पव-
मानेषु गीयेते । न वृहत्माने^२ । तथापि योन्यनुशंसनं यथोपदिष्टं
भवति । स्त्रमतोपदेशार्थं वचनम् ।

५. अग्निष्टोमा इति पैश्वं ब्रह्मवर्चस्विनो^३ भवन्ति ये अग्नि-
ष्टोमानुपयन्तीति श्रुतेः ।

६. उक्थ्याः स्फुरिति इ स्माह कौषीतकिरित्येवमादि अथो
विराजो ऽस्माद्यस्योपास्या इति (१४. ८) श्रुत्वात् ।

७. आ यज्ञेर्देव मर्त्य इति प्रथमस्य स्वरसाक्ष आष्यमावद्वाय-
न्तरं वृहदथो हि भानव इति द्वितीयस्य वृहद्वार्धतमस्य ओजिष्ठमा
भरेति तृतीयस्यावद्वायन्तरमिति (१४. ५) श्रुतेः ।

८. यथोक्तानामाध्यागामेकैकस्योक्तमां चोक्तमां चेत्युक्तमाः
परिहाय्य शंसनं सर्वत्र ।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्वरसाक्षः प्रउगो गार्त्तमदो द्विती-
यस्यौष्णिह आचयेयस्तृतीयस्येति (१४. ५) श्रुतेः ।

१०. क स्य वीरः को अपश्यद्विभ्रमिति प्रथमस्य स्वरसाक्षो
महत्त्वतीयं केति कदत्कया शुभा खवयसः सनीसा इति द्वितीयस्य
कयेति कदत् गायत्सुम नभन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा-
यतरास्मा इति कर्मति कददिति श्रुतेः (१४. ५) ।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्यावृत्यपेक्षं ब्रह्मवचनं । प्राकृतसाम-
प्रगाथशंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् कदतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान्
शंसेत् ।

१ A अथाषामपि C आषाषाम् । २ D वृहत्माने । ३ A ०वर्चस्विनी ।

१२. कं नद्यो अतसीनामिति कदान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात् । तथा कदू न्यसाकृतमिति कदान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात् । तथा इमा उ त्वा पुरुवसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कदाञ्चित् द्वितीये स्वरसन्नि (२४. ७) श्रुतत्वात् । कदप्रगाथादनन्तरं वृहत्तस्य धोनिं श्रंसेत् ।

१३. यस्ते साधिष्ठो ऽवस इत्येतस्मिन्मुत्तमान्दृशं परिहाप्या-
र्वाग्र्यं विश्ववारं त उधेति च प्रथमे स्वरसन्नि श्रंसेत् ।

१४. गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽपादित उदु नश्चितम इति
आनुष्टुभचैष्टुभे द्वितीये स्वरसन्नि ।

१५. इन्द्रं विश्वा अवीष्टधन् सं च ले जग्मुर्गिर इन्द्रं पूर्वी-
रित्यानुष्टुभचैष्टुभे द्वितीये स्वरसन्नि निष्केवस्यसूक्ते भवतः ।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष वृहद्रथन्तरष्टाणां स्वरसाक्षां
भवति नोत्तरः ।

१७. यज्जायथा अपूर्येत्येष स्तोत्रियः स्वरष्टाणां । स्वरष्टाः
कौषीतकेरिति च उक्ताः स्वरसामानस्तेषां चयणामप्यविशेषेण ।

१८. द्वे अनुष्टुभौ द्वितीया वृहती ।

१९. वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेन सप्त द्वितीयस्य स्वरसाक्षो
मत्स्यपायि ते मस इति वा स्तोत्रियो भवति । एतामेव प्रथमां
वृहतीं द्वितीयां करोति । द्वितीयद्वितीये अनुष्टुभौ श्रंसा ।

२०. मसि न इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ । वयं च त्वा सुता-
वन्न इति वृहती^१ द्वितीयात्वरूपस्य कार्या ।

११. प्रत्यक्षा इत्येवमादिषे दे अनुष्ठुभौ ग्रन्था द्वतीयास्तुत्य
ततो अक्षा अक्षा इदम्भ इति दृष्टीं द्वतीयां करोति । एष
सोचियस्तृतीयस्य स्वरसाक्षो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यज्जायथा इत्येव-
मादिना संज्ञा विकस्यो ऽर्थात् ।

१२. इममिन्द्र सुतं पिबेति दे अनुष्ठुभौ । क इं वेद सुते
सचेति दृष्टी द्वतीयानुरूपस्य कार्या ।

१२.

१. आदिदृष्टीको मध्यदृष्टीको ऽन्तदृष्टीको वा यतोदृष्ट-
तीकः सोचियस्ततोदृष्टतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः ।

२. धाव्यान्तरं चिच्चपि स्वरसामसु कदतो यथोक्तान् ग्रहेत् ।
ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे दृष्टी द्वितीये दृष्टग्रन्थन्तरयो-
स्तृतीये ।

३. 'यच्चयचोभयोपदेशस्तत्र पूर्वा रथन्तरस्य ग्रहेत् ततो
दृष्टतः ।

४. योन्यनुग्रहानन्तरं यमिन्द्र दधिषे त्वमिति हुषः प्रथमे
स्वरसाक्षि । स्वरसि त्वा सुते नर इति हुषो द्वितीये स्वर-
साक्षि । दाना मृगो न वारण इति हुष एव द्वितीये स्वरसाक्षि ।
तथैव श्रुतत्वात् ।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृषां प्रत्यहं तिस्रस्तिस्र
अक्षः ऽग्रहेत् । पूर्वाणि च सूक्तानि । तद्यथा । यक्षे साधिष्ठ इति

प्रथमे । गायन्ति वा गायन्तिष इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वा इति तृतीये ।

१. इन्द्रं तुभ्यमित्येवमादीनि वृत्तानि न वा ग्रंथेत् । कथं कुर्यात् । इष्टानन्तरसुभयानि सूक्तानि ग्रंथेत् । तद्यथा । यस्ते साधिष्ठ इत्युत्तमां परिहाप्यावांयथमिति च प्रथमे । गायन्ति त्वापादित उदु नक्षिचतम इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वाः सं च ते जग्मुरिति तृतीये इति ।

७. अथमेव ग्रंथनक्रमः स्वरयोनिषु वृहद्रथन्तरयोन्मन्तोः प्रापितयोः ।

८. एकस्मिन्पत्रे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पत्रे प्राक् वृत्तान् षडुक्तं तत्प्रगाथेन संग्रंसति । नान्तराह्वयत इत्यर्थः ।

९. प्रथमात् अष्टात्पार्थिकाद्यथासङ्गं तृतीयसवनानि वृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाक्षां भवन्ति ।

१०. स्वरपृष्ठानां^१ स्वरसाक्षां पृष्ठस्य षडहस्य समुहस्य याः पूर्वस्य अहस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति ।

११. स्वरयोनीनां च^२ स्वरसाक्षामेवं प्रतिपदः ।

१२. थान्यन्तर^३ अहस्य तृतीयसवनानि तानि तृतीयसवनानि शानुचराणीति (२४.८) श्रुतेः ।

१३. तुभ्यन्दो मध्यमात्पृष्ठादित्यस्य विशेषणार्थः । तत्र यानि वैश्वदेवानि ग्रन्थान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य । सस्ति नो भिमीतामिति च तिस्रो ऽर्त्तं वैश्वदेवानां करोतीति

(१०. ८. १७) यस्तु च उक्तं चोदुष्य प्र वः पानं रघुमन्यवो ऽन्व
इति प्रथमे स्वरसाधि वैश्वदेवं करोति । तं प्रकथा पूर्वथा विश्वे-
मयेति द्वितीये । कदित्या नृः पाचं देवयतामिति तृतीये ।
तद्यानि तच्च वैश्वदेवानि भवन्ति (१४. ८) इति प्रकृत्य अतौ
सर्वमाप्नातम् ।

१४. वाग्रन्धो विकल्पायः । अग्निरिन्द्रो वरुणो मिषो अर्य-
मेति वा^१ वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसाधि भवति ।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि । यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण
इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये शुक्लान्ते जनयो न सप्तय इति
माहृतं भवति ।

१६. देवान्दुवे दृष्टव्यः स्वरसाधि इति द्वितीये स्वरसाधि
वैश्वदेवं भवति ।

१७. उषासामन्ता दृष्टौ सुपेशसेति तृतीये स्वरसामनि
वैश्वदेवं भवति । तदे स्वरसाधि प्रत्यक्षं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येव-
मादि (१४. ८) प्रकृत्य कल्पान्तरं अतौ सर्वमाप्नातम् ।

१३.

१. स्वरसाधामनन्तरं अतिपाठकमेण विषुवान् वक्तव्यः । तदर्थ-
मेकविंशस्तोममिदमर्हत्पुष्टं पक्षे^१ महादिवाकीर्त्य वा । अग्नि-
ष्टोमो विषुवानिति शास्त्रसंश्लेषादर्थं संज्ञाकरणम् ।

२. नियमार्थमेतद्वचनं । पुरादित्यस्यास्तमयादेतद्वहः संज्ञा-
पयिषेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः ।

३. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः ।
सप्रातरनुवाकमेतद्वहर्दिवाकीर्त्य भवति । सप्रातरनुवाकेन सपत्नी-
संवाजेनेतेनाह्ना पुरादित्यस्यास्तमयास्तमौषेयुरिति (२५. १०)
श्रुतेः ।

४. महाराजे प्रातरनुवाको^१ भवति । तद् ह स्नाह कौषी-
तकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथाययमेव तमुपा-
स्तुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः ।

५. यस्मिन्पुत्रे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पुत्रे अग्निं मन्ये ऽपि
पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति ।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सङ्ख्याविकल्पाः ।
शतं दशशतं विंशतिशतं वेति । अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंध्यते ।
वाग्रब्दश्च ।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं । जषस्त्र न इत्येतदाग्रीस्तकं भवति ?

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य पशोरुपास्तन्यो न प्रधानः
उपग्रम्भात् ।

९. चित्रं देवानामुदगादनौकमिति तिस्रो वपायाः पुरो-
क्षाग्रस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति । तिस्र उत्तरा याज्या अग्ने-
र्यैव क्रमेण । सौर्यस्येति वचनाच्चेतरस्य सावनस्य ।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति । तथा च श्रुतिः ।

ते वा एते चत्वार एव पञ्चव उपांशु भवन्ति । सौर्यः सावित्रः
प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५.१०) इति ।

११. ससुद्रादूर्भिर्मधुमां उदारदित्याज्यसूक्तं भवति ।

१२. वक्ष्यमाणकः ।

१३. प्रथमे वाचयेन्वायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमा-
च्छन्दोमात् । तथा चैव श्रुतिः । सुविदङ्ग नमसा ये वृधास इति
वायव्यमत एवोत्तरं त्वचमेन्वायवसुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति
सारस्वतमिति ।

१४. प्रथमाच्छन्दोमास्त्रीणि त्वचानि भवन्ति । मैत्रावरुण-
माश्विनमैत्रं । तथा चैव श्रुतं । उदां चतुर्वर्ण सुप्रतीकमिति
मैत्रावरुणम् । आ गोमता नामत्या रथेनेत्याश्विनम् । आ नो देव
अवसा आहि शुभ्रिजित्यैत्रमिति ।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः । क्रमप्राप्तां तृतीयासुसृज्य वि
चेदुच्छ्वश्विना उधास इति भानुग्रन्धवती तृतीया कर्तव्या । तस्योर्ध्वं
भानुं श्विता देवो अश्वेदिति भानुमती तृतीयेति (२५. १) श्रुतेः ।

१६. प्रश्नश्चैतु सदमादृत्येति वैश्वदेवमिति (२५. २) श्रुतेः ।

१७. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । अस्मिन्नह्न्यैकाहिकं प्रातःसवनं
भवति पूर्वोक्तं वा । तदाहर्णं चेष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति कृत्स्न-
च्छन्दो यज्ञसुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५. ३) श्रुतेः ।

१८. तस्य प्र वो देवायाग्रमे तं हि चेतवया इत्येते उभे
तदाश्विमिति (२५. ४) श्रुतेः । तच्छब्दादयनिष्ठतरः पक्षः ।

१८. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसस्य प्रसङ्गो भवति । माधुच्छन्दसे^१
वेति सारस्वतस्य विकल्पः । एवमेतत्पञ्चमयुक्तं प्रातःसवनमुक्तम् ।

२०. कथा शुभा सवयसः सनीला इति महत्त्वतीयम् । त्वं
सु मेघं महत्या स्खिर्दमिति जागतमिति श्रुतेः । जनिष्ठा उपः
वहसे तुराषेत्येतस्मिन्स्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः । ता वा
उभयस्त्रिष्टुब्जगत्यः ग्रस्यन्त इति (२५. २) च श्रुतत्वात् ।

२१. आयन्न इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति । वक्ष्यति ।
एकग्रतं निष्केवल्यमिति । तच्च तावदयमस्त्रयोनी दृहति गीयमाने
आयन्नीयः स्तोत्रियो भवति । न चेत्त्रयोनी आयन्न इव सूर्य-
मिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५. ६) श्रुतेः ।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते ग्रतमित्यनुरूप इति श्रुतेः ।

२३. अस्त्रयोनी दृहति^२ महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं पृष्ठं
भवति^३ ।

२४. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवा-
कीर्त्यस्य पृष्ठस्य ।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य दृक्स्थ ये उत्तरे दृक्षन्तौ^४ तत्सूर्य-
स्त्येवमादिक्ते ते आनुरूपार्थत्वेन ग्रस्येते ।

२६. उत्सूर्या दृक्षदक्षीण्यग्नेदित्येषा तृतीयानुरूपस्य कर्तव्या ।

२७. वप्सुर्ह्यं अग्निं सूर्येति स्तोत्रियः । उदु त्यहर्गन्तं वपुर्गिरित्य-
नुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः ।

१ C. 200 b. १ जी ।

२ C D वक्षन्; sec b. वा ड० ।

३ C D om. दृष्टं भवति ।

४ C D om. दृक्षन्तौ ।

२८. विश्वाद् दृष्टत्पिबतु सोम्यं मध्विति स्तोत्रियस्तुषः ।
वि सूर्यो मध्ये अनुचद्रयं दिव इत्यनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानु-
रूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पक्षे भवतः ।

२९. विश्वाहा ता सुमनसः सुचक्षस इत्यनुरूपो वि सूर्यो
मध्य इत्यनेन सप्त विकल्पते ।

३०. अस्त्रयोनौ दृष्टति महादिवाकीर्त्यपक्षे वण्महाँ अस्मि
सूर्येति सामप्रगाथो भवति ।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेषु सप्त विकल्पते ।

३२. स्त्रयोनपक्षे दृष्टतः स्तोत्रियानुरूपौ अस्त्रा सामप्रगाथं
च वार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं शंसेत् । दृष्टत आतानं अस्त्रा
रथन्तरस्य योनिं शंसतीति (२५. ५) श्रुतेः ।

३३. अस्त्रयोनिरुदृष्टपक्षे^१ सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्दृष्टद्वय-
न्तरयोर्द्योनौ शंसेत्^२ । अथ दृष्टद्वयन्तरयोर्द्योनौ शंसतीति श्रुतेः ।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं दृष्टद्वय-
न्तरयोर्द्वयोरपि साक्षोर्द्योनिं स्त्रीयांस्त्रीयां होता शंसेत् महादिवा-
कीर्त्यपृष्ठपक्षं प्रस्तुत्यापि । अथ दृष्टद्वयन्तरयोर्द्योनिं शंसतीति श्रुतेः ।
तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य^३ त्रयः पक्षाः । तद्वैके त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति
तथा दृष्टतीषु स्यादिति द्वैक आहुतः तथा जगतीषु स्यादिति त्रैव
क्षितमिति पञ्चम्यं (२५. ४) श्रुतेः ।

१ O'D om. वृष्टपृष्ठ । २ C D om. the text from अथ to Sūtra 34
शंसतीति श्रुतेः C in marg. महादिवाकीर्त्यं च । त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति
... मन्तः । ३ महादिवाकीर्त्यस्य om. C D.

१४.

१. यद्येने वृहद्रथन्तरे माध्यन्दिने पवमाने सामगाः कुर्युः
ततो धोम्यनुशंसनम् ।

२. अयमप्युद्धृतवृहद्रथन्तरपचः । एवमेते षट् पक्षाः । अस्त्र-
धोनिपच एकः । महादिवाकीर्त्यपक्षास्तथः । स्त्रयोनिपच एकः ।
उद्धृतवृहद्रथन्तरपच एकः । एते सूत्रकारेण सूचिताः । इन्द्रो-
वशान्तु बहवो ऽन्ये ऽपि संभाव्यन्ते । तदप्युक्तमेव स्तोत्रिणे इन्द्रो-
गमित्यादि ।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेदेत्युक्त्यमुखीया । त्रिषु कक्षेषु
स्त्रयोनौ अस्त्रयोनौ उद्धृतवृहद्रथन्तरे च ।

४. शं नो भव चक्षसा शं नो अङ्गेति महादिवाकीर्त्यपचे
इत्युक्त्यमुखीया ।

५. धौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्य इति त्रयोदशकं सूक्तं त्रैष्टुभं
स्त्रयोनौ वृहति सति ।

६. य एक इन्द्रव्यसर्षणीनामित्यस्त्रयोनिपचे एकादशर्षं त्रैष्टुभं
सूक्तम् ।

७. य एक इन्द्रव्य इत्येतदेव सूक्तं भवति ।

८. तसु षुष्टि यो अभिभूत्योजा इत्येतत्सूक्तं त्रैष्टुभं पञ्चदशक-
मुद्धृतवृहद्रथन्तरपचे शंसेत् ।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्वं मेवं पुरोहितमृगिमयमित्येतज्जागतं
सूक्तं पञ्चदशर्षं शंसेत् ।

१०. अतुर्जनिषी तस्या अपत्यरीत्येतस्य त्रयोदशर्चस्य नव
शस्त्रा सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदथे, ग्रंथिषं हरी इत्येतस्य त्रयो-
दशर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्रा ततो निविदं ग्रंथेत् ।

११. आ सत्यो यातु मधवां अजीषीत्येकविंशतिमृचो
निविद्वानानन्तरं ग्रंथेत् ।

१२. विश्वजिते धनजिते स्त्रजिते इत्येतस्य षट्स्य सूक्तस्यो-
त्तमां परिहाप्य पञ्च शस्त्रा ततः ।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्यानन्तरमाह्वय दूरोहणं रोहति ।
ग्रंथनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. द्वयः शुचिषदसुरन्तरिचसदित्येतामृचं सप्त वाराऽऽसेत्
पञ्चो ऽर्धर्चश्चिपञ्चो ऽनवानं चिपञ्चो ऽर्धर्चश्चः पञ्च इति ।
अस्या दूरोहणसंज्ञा ग्राह्यसंख्यवहारार्था ।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा श्रिष्टा^१ तां दूरोहणा-
नन्तरं ग्रंथेत् ।

१६. एष प्र पूर्वीरव तस्य चक्षिष इति जागतं षष्ठ्य-
मिति (१५.७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमङ्गनसुरस्य मायथेति तिस्र इति श्रुतेः ।

१८. उहं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति चिःशस्त्रया परि-
धानीयथेत्यादि (१५.८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वाक्तया रचनया निष्कोवस्यमेतत्प्रेञ्जं
मर्तमिति पैङ्गी संपदिति (१५.७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अथग्रन्थो विप्रैषार्थः । सविप्रैषो ऽपि विधीयते ।

२१. स्तोत्रियप्रवृत्तिं सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्ष-
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतदृष्टद्वयन्तरपक्षस्तस्मिन् अतुर्जनिचीयं चयोद्गर्षं
ग्रहेत् ।

२३. अतुर्जनिचीयस्यैव एकादश ग्रहेत् । स्वयोनौ दृष्टश्च ।

२४. अतुर्जनिचीयस्य नव ग्रहेत् । अन्यत्र पूर्वाङ्गाभ्याम् ।

२५. सव्येन दृष्टं साव्यं । अभि त्वं मेघमित्येतदुद्धृत्यैव याहि
हरिभिरिति पञ्चदश ग्रहेत् ।

२६. प्र ते महे विदथे अघिर्नाम्ना सूक्तं । अघिर्वहः । तस्यै-
कादश^१ शस्त्रा निविदं दध्यात् ।

२७. अभूरेको रथिपते रथीणामिति त्रेष्टुभं पञ्चमेघ प्र
पूर्वीरित्येतस्य साव्यस्य स्थाने ।

२८. त्वमू षु वाजिनं देवजूनमिति तार्क्ष्यः । पतङ्गमक्रमसुरस्य
माययेत्येतस्मात्पूर्वः शस्त्रः ।

२९. एकाधिकं शतं निष्क्रेतव्यं पैङ्गमतेन कौषीतकिमतेन
च श्रुतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादङ्गः पार्ष्टिकात्साविचं । युञ्जते मन उतयेतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्ष्टिकाद्वावाष्टयिवीथं भवति । ते हि द्वावा-
ष्टयिवी इत्येतत् ।

३२. षष्ठात्पार्थिकादार्भवमारुते भवतः । किमु श्रेष्ठ इत्यार्भवं
प्रथम्यव इति मारुतम् ।

३३. देवान् ऊवे वृहच्छवसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं भवति ।

३४. तृतीयात्पार्थिकाद्वैश्वामरीयं याज्ञं । वैश्वामराय धिषणा-
मृतावृध इत्येतत् ।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाक्षः
स्रोत्रियः । मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः ।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति ।

३७. गवामयनप्रयोगे विषुवतो ऽन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः
कार्याः । यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः
स तृतीय इत्येवमावृत्ताः । अथ त्रीन् स्वरसान् आवृत्तानुपयन्तीति
(१५. १०) श्रुतेः ।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः । सर्वस्वोमस्त्रिवृदादिभिस्तथस्त्रि-
ग्रातैः स्तोत्रैर्युक्तः । सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रेवतीतैर्युक्तः ।
वृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन । अग्निष्टोमः । चथोदग्रं वा एतं मासमाप्नु-
वन्ति यद्विश्वजितसुपयन्तीति प्रक्रम्य (१५. ११) श्रुतौ सर्व-
माशातम् ।

२. तस्याग्निं नरो दीधितिभिररणीरिति वैराजमाज्यमिति
श्रुतिः ।

३. तं हि जैतवशं इत्येतदाज्यं भवति । वृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः। अग्निं नर इत्येतत्संयोगविहितं^१ परोक्षपृष्ठादिषु भवति ।
बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि बृहद्रथ्यं ततस्त्वं हि सैनवदित्येतदाज्यम् ।

४. बृह घारस्वतेन भवति । सूचारश्चात् ।

५. चतुर्विंशदङ्गो मध्यन्दिनो भवति । मध्यन्दिनशब्देन
निष्क्रेवणमरुततीये उच्यते ।

६. वैराजस्य साक्षो यो स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खवुक्तौ तौ
तथैव शस्त्रा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो
ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्^२ । सन्यूङ्खवैराजयोनिराजस्य वैराजस्य^३ न्यूङ्खने
भवति । स्तोत्रिय एव न्यूङ्खस्थोपदेशात् । तत्तत्स्थाने तु भवत्येव ।
न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्खनायेति (१५. ११) श्रुतेः । प्रगाथं
आग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंसेत् । तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य
योगिं बृहत्तस्य ।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्थिकाद्वैयुहिकात्सामूहिकादा
तृतीयमवनं भवति ।

८. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति ।
सात्त्विकस्य विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य । उभयपृष्ठे ऽपि बृहति प्रत्यक्षे ।
बृहत्सु न निवर्तते षष्ठाङ्गकः^४ ।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः ।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते । पुरस्ता-
न्नाहतस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामरुतं

१ A इत्येतत्सु च० C is not quite legible; but it seems to agree by
alt. (अर्थ) with A. १ A आविशेषात् । २ A om. वैराजस्य । ३ C (orig)
D. षष्ठाङ्गः ।

ग्रंथति । तत्तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मी^१ विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्^२ ।
तनूपृष्ठपरोक्षपृष्ठे अष्टावाकस्य ग्रिष्पत्वात् । विश्वजितौत्यतिरेको न^३
ऐकाधिकसाधिकाहीनिकार्यत्वादिविश्वजिह्वणस्य^४ । मासस्य सूक्तस्येति
सूक्तग्रहणात् आहवोत्तरकासमेवयामरुतं । तच्चाग्निमासते रौद्रीं
ग्रस्ता होतेवयामरुतं पङ्क्तिग्रसं ग्रसतीति (२५. १३) श्रुतेः ।

११. जगतीग्रसं पञ्चः ग्रस्यमित्यर्थः । अतिजागतत्वाच्च स्यात् ।
अन्यूङ्गमिति न्यूङ्गस्य प्रतिषेधाच्चित्यो ऽस्य न न्यूङ्ग इत्येतत्
ज्ञापयति ।

१२. पङ्क्तिग्रसं वा ग्रसेत् । सह न्यूङ्गेन ।

१३. पङ्क्तिग्रसमेव ।

१४. त्वमग्ने यजानां होतेति क्रमेण द्वौ वृषावग्निष्ठोमसाक्षः
सोचिद्यानुरूपौ भवतः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचार-
स्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो.

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य समं ग्रिष्यद्वितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमानतीर्थो ऽकरोन्नवम् ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामङ्गां होचमुक्तं तेषामेव होचकाणां यद्वक्तव्यं तदुच्यते । तत्र होचकाणामित्ययमधिकारो यद्विदुर्जन्तु-
मनुक्रमिष्याम आ द्वादशाध्यायपरिममाप्तेः तत्कामान्यमुच्यमानं
होचकाणामेव भवतीति ।

२. अयमप्यधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२.
६. १) । अतश्च स्तोमातिग्रंथः प्रातःसवन एव । तथा च श्रुतिः ।
स्तोमातिग्रंथं प्रातःसवनेषु शस्त्रेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यदिहो-
च्यते । तेन होच्यमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । मित्रं ऊवे
पूतदक्षं । अयं वां मित्रावरुणा । पुरुवरुणा चिद्वसि । प्रति वां
सूर उदिते । प्र वो मित्राय गाधत । यदद्य सूर उदिते प्र
मित्रयोर्वरुणयोः । ता नः शक्रं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मित्रावरुणस्य
भवन्ति । ननु कौते भवन्तीति । उच्यते । दशरात्रे । कुत एतत् ।
आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात् । तथा हि
दशनामङ्गां दशैव स्तोत्रिया यथासङ्गो भवन्ति^१ । तथा शोक्तं ।
वचनलक्षणो विकार इति । तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

४. आ याहि सुषुमा हि ते । इन्द्रमिन्द्रायिनो वृहन् । इन्द्रेण सं हि वृहत्वे । इन्द्रो दधीषो अश्वभिः । उज्जिष्ठश्वोजसा सह । भिन्धि विश्वा अप दिषः । प्र सघ्राजं चर्षणीनां । तमिन्द्रं वाजयामसि । मह्यौ इन्द्रो य श्वोजसा । युञ्जन्ति ब्रध्नमरूपमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रिया दशरात्रे यथासंख्येन ।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अष्टावाकस्य दशानामङ्गां । तमीक्षिष्व यो अर्चिषा ता हि शश्वन्त ईक्षत इत्येतयोर्विकल्पो दशमे ऽहनि ॥

२.

१. द्विरात्रप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु च । पृष्ठयस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंघातेषु सत्वाहीनादिषु अनुरूपाः श्रोभाविसुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति । यदि पुनः समानस्तोत्रियं श्रुतनमहस्ततः^१ परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रियास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः । अपिशब्दात्परतरे ऽयहनि ।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये ।

३. नित्यानवश्वंभाविनो ये ऽस्तेष्वपि स्तोत्रेषु न ह्रसन्ति^२ तानन्याऽऽकृस्ताणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः । संज्ञाकरणं शास्त्रसंन्यवहारार्थं^३ । स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ । कन्दोगानुविधानात् । ततः^४ स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः ।

१ O वृहत्सुतस्य ततः ५०; over the line वहे (?) D वयादिषु स ततः ।

२ M ते भवन्ति । ३ M on. ब्राह्म । ४ O D M on. ततः ।

४. प्रति वां सूर उदिते मिचं गृणीष इत्येवमादिकसूत्रः पर्याप्तो मेचावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्यथं त्वचः स्तोत्रिचले वा विनि-
धुक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्यथं त्वचः पर्याप्तो भवति ।

६. विद्यमाने अस्तनस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्याप्तो भवति ।

७. उच्छेदभि श्रुतामघमित्यथं त्वचः पर्याप्तो भवति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः । यद्यपि विपुवति च्छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथा-
प्यथमेव पर्याप्तो भवति ।

८. इन्द्राग्नौ अवसा गतमित्येष त्वचो ऽच्छावाकस्य पर्याप्तः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्याप्तं च वक्ष्यमाणं आवापस्थानं भवति ।
आवाप इति वक्तव्ये स्थानग्रहणं सर्वेण ग्रन्थेण स्तोममतिग्रंथेत् ।

१० एकयर्चा द्वाभ्यां वा यथामंख्याविशिष्टं स्तोमं चिदृदादि-
कमतिग्रंथमिति होत्रकाः । न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नाति-
ग्रस्यत इति श्रुतेः । ^१ अदृष्टत्वाग्नीचावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे
ऽप्येवमेव^२ ।

११. भूयसा ग्रन्थेन चिदृति स्तोमातिग्रंथनं । ननु स्तोत्रिया-
नुरूपपर्याप्तानां नित्यत्वादर्थसिद्धमेतत् । सत्यम् । चिदृतो ऽप्यन्तराः
स्तोमास्त्रिद्विकाराः । कुतो ज्ञान्यं स्तोममाहरिष्यन्निति श्रुति-
वचनात् । चिदृत्येवायं धर्मो मान्येषु चिदृद्विकारेषु सूचारुभ्यात् ।

१ A चच इ० । २ C (orig.) D अदृष्टत्वा C (sec. h.) adds इव
M अदृष्टत्वाच्चचसोम० ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वष्टे महानाज्जीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विश्वजिति सर्वष्टे भूयसा सोममतिशंसन्ति । तत्र शस्त्रस्य विहितत्वानुसारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकया^१ सोममतिशंसनं होत्रकाणां दशमे ऽहनि । अन्यत्र चिद्वृद्धरात्रादयं नियमः ।

१४. युवं दक्षं धृतव्रता । आ नो बर्हो रिशादसः । यं रक्षन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । षड्जुनीतो नो वरुणः । मा कस्याहुतक्रतु मित्रो नो अत्यंहतिं । महि वो महतामवः^२ । सोमस्य मित्रावरुणा । ते नः सन्तु युजः सदा । प्र यो वां मित्रावरुणा । महि जीणामवो ऽस्तु । एता एकपातिन्यः । सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीयवणम् ।

१५. काव्येभिरदाभ्येत्ययं दक्षः । आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं दक्षः । एवमेतौ दक्षौ ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यजा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्वो गायत्र्यो दाशतथीषु सर्वास्त्रेव बह्वृचग्रास्त्रासु । दाशतथीयवर्णं काव्ययोराजानेखेवमादिनिवृत्त्यर्थं । सङ्ख्यायवर्णं सूत्रपाठक्रमार्थं । तेन सोममतिशंसने सोमिया-
नुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ । तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याम्बुन्दोरूपयुक्ता अङ्गो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्त्रेषु शस्त्रेषु ।

१६

१७. दाशतथीष्विति वर्तते^१ । सोमातिशंसनाधिकार एव ।
 सर्वास्त्रिणि दाशतथीषु निपुणमन्विध्यमाणानि चतुस्रत्वारिंशदैन्द्राणि
 गायत्राणि । तेषां यथोपयोगं यथाहन्दोऽनुरूपं सोमातिशंस-
 नार्थमावापस्याने शंसेत् । अत्र चाग्निस्वामिना तन्मस्यापनाय श्लोकाः
 कृतास्त उच्यन्ते ।

सङ्ख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदास्त्रायकमेण तु^२ ।

इन्द्रा याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥

युञ्जन्तीति तृचो ज्ञेयः सूक्तानि त्रीण्येन्द्रमित् ।

सूक्तमा त्वा वहन्तु स्वादा व इन्द्रं चिपञ्चकम् ॥२॥

तत्र इन्द्रो दधीचः स्वादिन्द्रो अङ्ग महन्तृवः ।

वार्जश्चत्याय दशकमिन्द्र त्वा त्रीणि सूक्तानि ॥३॥

इदं ह्यन्वोजमा तिस्रो धामावन्तसुतस्वस्तु ।

त्रीणि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चचमुद्धरेत् ॥४॥

वामं वाममथैतद्देवकीनकेषु बह्वृचम् ।

अपोषा इति चोषस्ये द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥

अ आनयत्यरा चिंशत्प्र^३ व इन्द्राय मादनम् ।

इदं वक्षो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥

एका च स्वादवः सोमा महो इन्द्र इति सूक्तम् ।

तत्र विनाम्यं यदिन्द्राहं प्र सदाजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाशतथीष्विति वर्तते ।

२ I am not able to account for all the readings in these partly
 obscure verses.

३ C D च आनयत्यरा ।

आ याहि सुषुमान्वाभ्यां^१ प्र हतान्यथ सूक्ते दे ।
 षतस्रस्त्वावतः पुर उक्त्वा मन्दन्तु सूक्ते दे ॥८॥
 अभि प्र गोपतिं दृष उन्तिष्ठजो जसा तिस्रः ।
 अतः पञ्च नवर्षानि ।
 जज्ञानः पुरोक्षाग्रं स्यान्नज्ञान्यं बला तु नः ॥९॥
 आ प्र द्रवेत्यन्तिमैर्षां पुरहृतं पुरष्टुतम् ।
 द्वाचिंशत्सूक्तमुद्देत्या जने तेष पञ्चकम् ॥१०॥
 ईक्ष्वन्त्यन्तीभवेत्सूक्तं स्यात्त्वं त्वमिदं तस्तथा ।
 आ यदिन्द्रश्च ददहे न हि षस्तव नो मम ॥११॥
 सङ्ख्यानास्त्रिभेदाश्च द्वौ त्वाव्यौ मतौ मम ।
 इयमु ते चतुर्दशं सूक्ते गच्छतामिदम् ॥१२॥
 यस्य ते स्वादु च दृषमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः ।
 तामघे अनु हि देदे यत्प्रगाथोत्तरे ततः ॥१३॥
 पान्तमित्युत्तरे तस्य गच्छे गायत्री चान्ते दे ।
 गायत्रीवचने कार्यं प्रतिषिद्धो यतो ऽभ्यासः ॥१४॥
 तिस्रो मरुत्वतीयास्तु मरुत्वन्तं हवामहे ।
 न गच्छा मिश्रदेवत्या न वा चेमं नु मायिन् ॥१५॥
 षड्वादहेति मासत्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता ।
 क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्वादचनं तु तत् ॥१६॥
 ऐश्वर्यधनिं त्यजेत्तस्मादितो वा सातिमित्येका ।

१

१ C D सुषुमान्वाभ्यां D प्राकृतान्वाभ्यासुक्ते दे M सुषुमान्वाभ्यां प्राकृतान्वाभावे ।

२ D चत० ।

इन्द्र सोमं पिबाध स्या पिशङ्गं ब्राह्मणानि तु ॥ १७ ॥

इन्द्र^१ विश्वानि गव्येषु विश्वामित्रो अध प्रियम् ।

दश श्वास्त्वमिदं वं न ददाती^२ याथ चैव च ॥ १८ ॥

वह ऊरुभ्य उदगिति चैका चैकपातिन्यः ।

तदधान्य^३ इति चैषा^४ मरुत्व्येकपातिनी ॥ १९ ॥

तं त्वा मरुत्वती परीतीयमपि स्यात्पतिर्नु^५ तत् ।

वात्याविशेषणमिदं तदानीं द्रोवन्योच्यते ॥ २० ॥

धो यजातीति चोत्तमं तु तुविशुष्म न यस्य ते ।

स्यादियमु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥ २१ ॥

देवा^६ एते च संत्याज्याः सूक्ताणां चोदना यतः ।

आगतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥ २२ ॥

गायत्रमध्ये चानुष्टुप्समात्तामपि न त्यजेत् ।

अर्थवादे यतस्याह गायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥ २३ ॥

^७इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायाद्वोचकतुल्यनात् ।

पर्यायेषु प्रयत्नान्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥ २४ ॥

अर्थवादाच्च तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम् ।

दशमे ऽहनि मुख्यार्थं तव चेत्यादिहापि सः ॥ २५ ॥

^८मध्याह्नोद्वियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम् ।

ज्ञापकं त्वं सु मेवं आगतं नवमं^९ विना ॥ २६ ॥

१ CD इन्द्र । २ A इन्द्र वं न ददाति या०, C इन्द्रं वन् ददातीया०,
D इन्द्रं वं न ददातीया० । ३ CD तदधान्य० । ४ C चैषा, C D चैकपा० ।
५ A पतिर्नु । ६ CD देव । ७ CD इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायाद्वोचक० ।
८ C मध्याह्नोद्वियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम् । ९ C (in marg.) नवमं ।

उद्धृत्यान्त्या ऋचः सर्वगायत्र्यो चैव मध्यमा^१ ।

यथान्तरेषु ग्रन्थानामिति चेत्तत्र युज्यते ॥२७॥

वग्रो हि विविधच्छन्दा^२ यत आरक्ष्यन्ते श्रुताः ।

वाज्जेन्द्र इव इत्येषा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥

आर्भवे ग्रन्थते वापि वचनं कार्यवद्भवेत् ।

सूक्तेकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥

रैवतस्य तु तृचाः स्याद्ये अपेतो अन्य इत्यपि ।

इन्द्रस्य नः शुनासीरीये तास्य दासतद्यो^३ हि ॥३०॥

वाचःसोमे प्रथोक्तव्याः सर्वशब्दो यतस्तत्र ।

दयोर्होत्रकयोर्यत्र प्रोक्तं दाशतयीष्विति ॥३१॥

छन्दोरूपान्विता आसां कर्तव्याः श्रुत्यनुग्रहात् ।

विसृक्तान् तत्तद्विंशत्या प्रयोज्यानां श्रुतानि षट् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नी तोशेत्येवमादिके षष्ठ्ये सोमातिशंसनाया-
च्छावाकस्यावापे भवतः ।

१९. यत्सोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः ।

२०. उप स्त्रोषु वपुत इत्येका भवति । एकेति नियमार्थं ।
ततो यद्यपि छन्दोमा महाव्रत आ सुते सिद्धत अयमिति स्तोत्रियं
कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या ।

२१. जुषेयां यज्ञमिष्ट्य इति सप्तावापिक्यः ।

२२. षट्सत्वारिंशत्सर्वास्तपि दाशतयीष्वेन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां
यथास्तोमातिशंसं छन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः । इन्द्रे अग्नेयं

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि शश्वन् इत्येताः सकृत्सकृद्गच्छाः
सङ्ख्योपदेशात् ।

२२. ^१तस्य ता नः शक्रं पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रह्मरूपं ता
हि शश्वन् ईक्षते तमीलिव्व यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति
(२५.१५) श्रुतेः । तनूष्टे परोक्षष्टे चैत एव ।

२४. षष्ठस्याहः पार्थिवस्य स्तोत्रियास्ताननुरूपां कृत्वा तत
इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां^२ ये स्तोत्रिया-
स्तानावापे शंसन्ति । इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः ।

२५. आवृत्तांस्तृचेष्वावृत्तस्तोमेषु विमज्जित्येवावृत्तेषु स्तोत्रिये-
ष्वित्यर्थः । तस्मात्स चतुरावृत्त्युदयो भवतीति श्रुतेः ।

२६. एकाहभूतस्य^३ विश्वजित आवृत्तस्तोमेष्वपि ऊर्ध्वनिव
शंसेत् ।

२७. चिकैः पर्यामैः परिदधति । एवमेव श्रुतेः ।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि चतुर्विंशतेरे-
वाह्ना वक्ष्यमाणानि तेषु विकारो ऽत उच्यते । विकारवचनादनुक्तं
प्राकृतम् ।

२. शस्त्राणां धान्यगन्धानि सूक्तानि तानि पर्यासशंसानि भवन्ति ।
उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि द्वितीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति ।

३. देहे सूक्ते होचकाणां माध्यन्दिने सवने भवत इत्यर्थः ।
प्राकृतानां निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

४. उक्त्यानि तृतीयसवनेषु होचकाणां शस्त्राणि । तानि चतुः-
सूक्तानि भवन्ति । प्राकृतानि च निवर्तन्ते सूक्तानि । चतुःसूक्तान्ये-
वेत्यारभ्यसामर्थ्यात् ।

५. अप प्राच इन्द्र विश्वां अमित्रानिति सौकीर्ती मैत्रावरुण
इति (२८. ४) श्रुतेः ।

६. शंसा महामिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं । यस्म इन्द्रो
* जुजुवे यच्च वष्टीति सूक्तं । विश्वामित्रस्य च वामदेवस्य च मैत्रावरुणः
शंसतीति श्रुतेः ।

७. युष्मस्य ते वृषभस्य स्तराज इति सूक्तं । कथा महामरुधत्
कस्य होतुरिति सूक्तं । विश्वामित्रवामदेवौ पूर्ववत् ।

८. प्र वो महे महिदृधे भरध्वं यजामह इन्द्रमिति वृचौ ।
वक्ष्यति । मध्यमे अहे तृचाञ्छिष्यानीत्याचक्षत इति १४ । तच्च
इमौ शिष्यवृचौ । विराजस्य वै मध्यस्य चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति सूक्तम् । आ न इन्द्रो
दूरादा न आसादिति च सूक्तम् । एतच्चतुर्थे ऽहनि सूक्त-
द्वयम् ।

९. प्रो अस्या उपसृतिम् । उभे यदिन्द्र रोदसी । इत्येतौ
शिष्यवृचौ । पङ्क्तयस्य महपङ्क्तयस्य पञ्चमे ऽह्निति श्रुतेः ।

१०. गर्भे तु सज्जन्वेवामवेदमिति सूक्तं । का सृष्टुतिः श्रवसः
सुतुमिन्द्रमिति सूक्तम् । एवे पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

११. इन्द्राय हि धौरसुरो अनसतेति शिन्पदचमतिच्छन्दसः
षष्ठे ऽह्निति (१८.५) श्रुतेः ।

१२. आ नः स्तुत इत्येवमादिकं सूक्तम् । आ सत्यो यातु
मघवां ऋजौषीति सूक्तं षष्ठे ऽह्नि ।

१३. तदिति सर्वनाम्ना अननारस्य नियमः । तेन आ सत्यो
यातित्यह्नौनसूक्तं भवति । अह्नौनसूक्तमिति च शास्त्रमव्यवहारार्थं
संज्ञाकरणम् ।

१४. दशराचस्य मध्यमे अहे चतुर्थपंचमषष्ठेऽहस्तु होचकाणां
यानि दृष्टानि तानि शिन्पानीत्याचक्षते याजिकाः । आख्यातवचनं
संज्ञार्थम् । अथेतामि शिन्पानि मध्यमे अहे ग्रस्यन्ते । तथा तानि
वै दृष्टानि भवन्तीति (१८.५) श्रुतेः ।

१५. प्रदेशो ऽतिदेशः । 'अन्यचोपदिष्टस्यान्यत्र वचनं । तस्मि-
न्प्रदेशे सति यदन्यत्स्तोत्रियानुरूपाभ्यां दृष्टेभ्यश्च तद्ववतीति विद्यात् ।
ग्रस्त्वप्रदेशो ऽन्तरमेवोदाहरणमस्य ।

१६. प्रथमद्वितीययोरङ्गोर्यच्छस्त्रं होचकाणां तदेकौकृतं प्रथमे
छन्दोमे भवति । यदन्यत् स्तोत्रियानुरूपाभ्यां दृष्टेभ्यश्चेति पञ्चपञ्च
सूक्तानि मैत्रावरुणः ग्रसति सर्वेषु छन्दोमेऽस्त्विति श्रुतेः ।

१७. सर्वेषामिति वर्तते । तृतीयपञ्चमयोरङ्गोः^१ सर्वेषां होच-
काणामात्मीयमात्मीयं ग्रस्त्रं स्तोत्रियानुरूपदृष्टवर्जितं तन्मध्यमे
यथास्त्रं भवति ।

१८. सर्वेषां होचकाणां^१ यज्ञतुर्थषष्ठयोरङ्गोः शस्त्रं तदुत्तमे
इन्दोमे यथास्त्रं^२ भवति ।

१९. त्वं मर्हान् इन्द्र तुभ्यं ह वा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीन-
सूक्तस्थाने भवति । यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं शंसेत् ।
तद्यथा । नवमे ऽहनि विषुवन्महाप्रतयोश्च । यद्यपि च चतुर्विंशे
ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाप्रतौये ऽह्निति श्रुतेस्तथा-
प्यविरोधः अहीनसूक्तानि शस्त्रैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः ।

२०. त्वेह यत्पितरस्त्रिंश इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्ष्वेच इन्दोमेषु
चिन्वपि पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत् ।

२१. मा षिदन्यदि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम
मा अमिषेत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य
भवतः । अस्तेति वचनात् स्त्रयोनौ रथन्तरक्रियायां वामदेव्यमेवास्य
भवति ।

२२. आ धूर्षस्मै दधाताश्वानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा
भवति ।

४.

१. उक्तं दशनामङ्गां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्म-
णाणां स्निग्धं उच्यते । कं नव्यो अतसीमामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणा-
णां स्निग्धो माध्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यस्मान्नेन न द्विच्छन्दो-

नेषु । कदाचिन्निति तस्य संज्ञा । ऐकादिकस्य स्थान इत्येकादिक-
निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्जीत्युक्थमुखीया भवति । षण्ण्डा-
दगन्तरमेव । तत इयमपि तद्विशिष्यते । कन्दोमेषु यदार्षधे सूक्ते
तदार्षधे उक्थमुखीये इतरयोरिति (२६. ४) श्रुतेः । इतीयमेव
युक्ता वचनाच्च ।

३. उदु ब्रह्माणैरत अवस्थेत्यहरहः पर्यास एव भवति । कन्दो-
मेषु तद्विशिष्यते । सदैवास्य पर्यामत्वे^१ विनिश्चोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते मचेति स्तोत्रियानु-
रूपौ द्वितीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोः कन्दोमयोः ।

६. तुशब्दो विशेषार्थः । सो ऽयं विशेषः । मध्यमे कन्दोमे
पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । अपरिच्छो^२
ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे कन्दोमे भवतः^३ ।
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपग्रहणमविपर्ययार्थम्^४ ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश शंसेत् द्वितीये
पार्ष्टिके ऽहनि^५ । द्वितीयवचनादयं^६ विधिर्मध्यमे कन्दोमे न भवति ।
पूर्वं एव तु भवति ।

१ C (orig.) D पर्यास, A •योमात् । २ A अपरि• M अपरिच्छा• D om.

३ C om. मध्यमे कन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्ययार्थं,

M विपर्ययार्थम् । ५ C D om. पार्ष्टिके ऽहनि । ६ C D द्वितीयवचनाच्च,

८. विद्याः प्रतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रिचः
कार्यः ।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुपं मत्स्यपाणि ते मघः
अस्माअस्मा इदन्वस इति संहार्या ऽनुरूपः ।

११. कदा वसो स्तोत्रं ह्येत आ यो वाचा विवाचो मृध-
वाचः । एतौ शिष्यद्वचौ भवतः ।

१२. य एक इद्व्यश्चर्वणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि ।

१३. इन्द्रो मदाय वाष्टधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ
स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१४. आ याहि क्षणवाम ते । यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ
शिष्यद्वचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१५. अस्तिमग्नेऽङ्गो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य
पञ्चमे ऽहनि भवति ।

१६. सुरूपकामुतथ इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः ।

१७. त्वया वयं मघवन्पूर्वं धन इत्येतत् शिष्यद्वचं षष्ठे ऽहनि
भवति ।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूप-
कामुतथ इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति ।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम् ।

२०. आयन्त इव सूर्यं शग्धू चित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ
प्रगाथा उत्तमे इन्द्रोमे । यमप्रमथोरङ्गोः शस्त्रं तच्च समानम् ।

११. मं महीं इन्द्र यो ह शुभैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य^१ स्थाने
ग्रस्यते ।

१२. इन्द्रं सवा^२ नृतमं यस्य मज्जेत्येतत् सूक्तं चिन्वपि ऋन्द्वा-
मेषु पुरस्तात्पर्याषिष्य भवति ।

१३. उदु त्ये मधुमत्तमाः उदिग्वस्य रिच्यत इत्येतौ सोचि-
यातुरूपौ प्रगाथौ दशमे ऽहनि क्रियेते ।

१४. चिकद्रुकेषु महिषो यवाग्निरं तुविशुष्म इत्ययं वा
सोचियो दशमे ऽहनि ब्राह्मणा^३र्षिणो भवति ।

१५. उत्तमा च चिकद्रुकीयस्य । तमिन्द्रं जोहवीमि मज-
वानसुयं । विन्धाः घृतगा अभिभूतरं नरमित्येष संहार्यो ऽतुरूपः ।

१६. रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा । दिपदापहणा-
द्योन्यनुग्रंशनयोग्यले ऽपि वापरा प्रचेन्नया ।

५.

१. कद्रू न्वस्याकृतमित्ययं कदाग्रगाथो ऽष्टावाकस्यानुरूपोद-
नन्तरो भवति । अष्टावाकाधिकारो ऽन्तरेण प्रायशीयोदयनीया-
विति यावत् ।

२. उदं नो लोकमनु नेषि विदानित्युक्थमुखीया भवति ।

३. अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यहरवः पर्याषः ।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ सोचियानु-
रूपौ प्रगाथौ भवतः ।

५. अपूर्वा पुरतमान्यस्या इति सूक्तं द्वितीये ऽप्यन्येष्वस्यम् ।

६. तरणिरिच्छिषासतीति स्तोत्रियः । तरोभिर्वा विददसु-
मित्यनुरूपः ।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन ग्रन्थेन
सह तृतीये ऽहनि भवति ।

८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः । नकिष्टं कर्मणा
नशदित्यनुरूपः ।

९. सचायोरिन्द्रश्चर्ष इति त्वष्टः । इन्द्र सोममिमं पिबेति
त्वष्टः । एतौ शिष्यत्वौ ।

१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वोरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि
पूर्वोक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति ।

११. स्वादोरित्या विषूवत इति स्तोत्रियः । इत्या हि सोम
इन्द्र इत्यनुरूपः ।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति त्वष्टः । अत्र यच्चं शतक्रत-
विति त्वष्टः । एतौ शिष्यत्वौ ।

१३. कदा भुवन्वथक्षयाणि ब्रह्मोति पञ्चमे ऽहनि
भवति ।

१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आषाढक्रमेण स्तोत्रियानु-
रूपौ भवतः । उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरौ ऽनुरूप इत्येवं
नोक्तम् । कथं नाम ह्यन्धोगानां स्तोत्रियक्रमान्यत्वे तथैव शस्त्रा
ज्ञेयो ऽनुरूपः स्यादिति ।

१५. विदुष्टे अस्त्रं वीर्यं पुरव इत्येतास्त्रिभ्यः शिष्यम् ।

१६. आसदङ्गिर्दुहितुर्नष्टं गादित्येतत्सूक्तं च श्रित्यं षष्ठे ऽहनि भवति^१ ।

१७. आसदङ्गिरित्येतत् ।

१८. नकिष्टं कर्मणा नशदिति स्तोत्रियः । न त्वा दृहन्तो अद्रथ इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१९. उभयं शृणवच्चन इति स्तोत्रियानुरूपौ मध्यमे कन्दोमे भवतः ।

२०. यत इन्द्र भयामह इति स्तोत्रियानुरूपौ उत्तमे कन्दोमे भवतः ।

२१. चिष्वपि कन्दोमेषु यथोक्ताः ।

२२. इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं चिष्वपि कन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यामस्य भवति ।

२३. अथा वाजं देवहितं मनेमेत्येषा द्विपदा दशमे ऽहनि भवति ।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भूय इन्द्रावृध इत्येतत् पूर्वं द्वयो-
रैकाहिकयोः । अशब्दाद्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात् ।

६.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः । सर्वे सकाराः साहचर्यसमुच्चयार्थाः ।

२. अन्तरेणोक्तमुखीयां^१ प्रतिशेषकं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्यास-
स्थापस्य स्थानम् ।

१. होचकाधिकारो^१ऽनुवर्तते । इष्ट्याहुचकविहितान् सूक्तानि माभ्यन्दिने सवने ऽभिज्ञवे ऽतिदिश्यन्ते । अभिज्ञवः यज्ञः इष्ट्य-
विकार इत्येतत्तु होतुवत् । तेनेह न सिध्यति । यदन्यत् सोचि-
यानुरूपान्मां वृत्तेभ्यश्च तत्प्रदेशे प्रतीर्यतेति परिभाषणमिहापि
यमानं । सूक्तपदवात् प्रातःसवने पार्थिकाणां सोचियानुरूपानां
चिह्नित्वाद्गोत्रे ऽप्येवमेव ।

४. धान्यहीनसूक्तानि संज्ञाविशिष्टानि षष्ठे ऽभिहितानि तेषां
स्थाने द्वितीयादङ्गः सूक्तानि भवन्ति ।

५. ग्रंथा महां यज्ञ इन्द्र इति द्वयोर्यदुत्तरं तन्मैत्रावरुणस्या-
हीनसूक्तस्थाने भवति ।

६. प्रथमात्युहात्पार्थिकात् स्वरधामसु होचकाणां ग्रन्थं भवति ।

७. चतुर्विंशतिषु षष्ठात्^२ ग्रन्थं भवति पूर्वसूचयोरपादानं
प्रथममधिकरणमुत्तरम् । इह तु तद्विपरीतं क्रियते कार्यार्थं तच्चै-
तत्कार्यं । प्रातःसवने न षष्ठात् सोचियाः ।

८. इत उत्तरं यदुच्यते तद्विचजिति सर्वदृष्टे भवति । परोच-
दृष्टे ऽपि वक्ष्यमाणं भवत्येवोद्भूत्य वास्तुस्थित्या इति चिह्नवदुप-
देशात् । उपाङ्गपृष्ठानि प्रयुज्यन्ते । तत्राप्येतद्भवति ।

९. ग्रंथतीति वाक्यशेषः ।

१०. ब्राह्मणान्मैत्रेयैरुपस्य सोचियानुरूपौ कदम्बं च प्रगाथं
ग्रन्थति ।

१ CD होचधिकारौ ।

२ CD यज्ञ instead of षष्ठात् २०, M यज्ञाङ्गः ।

११. रेवतीसंज्ञिकानां यौ सोचिद्यासुरूपौ तावच्छावाकः
कदम्बं च ग्रंथति ।

१२. वासुखिण्या अभि प्रवः सुराधसमित्यारभ्य षट् सूक्तानि
इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगाथं^१ परिहाया नो विश्वे
सजोषस इति च प्रगाथं परिहाय शेषा अविहता मैत्रावरुणः
ग्रंथति । इह विहारप्रतिषेधादन्यत्र विहृतानामेव ग्रंथनम् ।

१३. वृषाकपिं वि हि सोतो रसृचतेत्येतदृते कुन्तापेनेत्यर्थः^२ ।
अते कुन्तापमिति च ब्रुवन् वृषाकपेः सर्वत्र कुन्तापसाहचर्यं दर्श-
यति ततो यत्र वृषाकपेरुद्धारस्तत्र कुन्तापस्थापि भवति । अन्यसूक्त-
मिति च ब्रुवन् वृषाकपेर्नित्यं न्यूनं दर्शयति । एवं सचर्षं ब्राह्मणा-
च्छंसी ग्रंथति ।

१४. द्यौर्न य इन्द्राभि भूसार्ध इति विष्णुन्यङ्गाख्यमच्छावाक
एवयामरतः स्थाने ग्रंथति ।

१५. अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्ताख्यं मैत्रा-
वरुणस्य भवति ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः
सामसूक्ताख्यं ग्रन्थं भवति ।

१७. प्र धा न्वस्य महतो महानीति सामसूक्ताख्यमच्छावाकस्य
ग्रन्थं भवति ।

१ O D M om. प्रगाथं ।

२ A ०त्येतत् अते कुन्ताप पिना इदं जना रत्यनेत्यर्थः । अदे०

१८. 'सामसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होचका
ऐकाहिकीभिर्हविः परिदधति । या एकाहे परिधानीयास्ताभिः
परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकान्पर्यासान्
सकलानेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः ।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते । विश्वजित्युक्तेषु क्रियमाणेषु
माध्यन्दिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य
अथोक्तान्परिशेषान्माध्यन्दिने सवने होचकाः शंसन्ति ।

२. विश्वजिति^१ षष्ठादङ्ग उक्थानि भवन्ति ।

३. प्रदेशान्तरायां अपि परिभाषयं । तदर्थो ऽयमशब्दो विशेषे-
षाधिकारार्थः । यदिशब्दो ऽपि तृतीयसवनातिदेश एवेत्येतत्
ज्ञापयितुं नाङ्गः पृष्ठयाहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. ६८. २) । षष्ठा-
ङ्गिकं तृतीयसवनं असर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं । तद्यथा
वाजपेये पुरुषमेधे गर्गचिराचे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादङ्ग उक्थानि
भवन्ति ।

४. परोऽवृष्टे विश्वजिति प्रतिशिष्यानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते ।

५. शंसतीति नैवावरुणस्य प्रतिशिष्यक्रियोच्यते^२ । उद्धृत्य
वालखिल्याः पिबा सुतस्य रसिन् इत्येन्द्रान् प्रगाथाङ्कंसति । यावत्

१ M सूक्तशंसनादः । २ OD विश्वजिदिति । ३ OD शिष्यं ।

उद्विच्यन्ते प्रगाथर्षीऽपि तावत्यः प्रतिशिन्पवचनात् । ततो माथ्य-
न्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्जंशति । तृतीयसवने त्रयस्त्रिंश-
न्मृचान्^१ तत्परिमाणत्वात् । पिवा सुतस्य रसिन इति पञ्च । यदिह
प्रागपागुदगिति सप्त । वास्तोष्यते ध्रुवा स्थूणेत्येकः । उभयं शृङ्ग-
वक्षन् इति नव । तरोभिर्वः सप्त । यो राजा वर्षणीनामिति त्रयः^२ ।
विश्वेन्ता विष्णुरित्येकः । बार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिन्पत्वात् ।

६. वृषाकपिं मकुन्तापमुद्धृत्य वृषाकपिमंमिता एव न्यूङ्ग-
वर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तीरेन्द्रोः शंसति^३ । इन्द्रो मदा-
येति चतुर्दश स्नादोरित्येति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका
अस्मा इत्काथं यच्च इत्येका प्रो अस्मा उपभृतिमिति षट् उक्तात-
मिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ त्वं सुप्रिप्र दंपते कन्या वारवाय-
तीति द्वे नकिर्देवा मिनीममीति च नूनं तं गव्यमिति च । उत्तमा
या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात् ।

७. अश्वावाकस्तु प्रतिशिन्पक्रियायां विष्णुन्यङ्गमेव शंसति ।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षपृष्ठे भवति ।

८.

१. अथानन्तरं विश्वजिष्कित्ये यो विधिः स उच्यते ।

२. ऐकाहिकाप्रगाथाञ्जंशत्वा ततो अनन्तरं मैवावस्थो
वास्तवित्वाः शंसति । ब्राह्मणाङ्गं वृषाकपिं । अश्वावाको

१ C त्रयस्य । २ C (orig) D तिस्रः ।

३ C (orig.) D om. the text from वृषाकपिं to शंसति ।

विष्णुन्यङ्गमिति । होता नाभानेदिष्टं । ऐकाहिकवचनमग्निष्टोमस्यैव
विश्वजितो ऽधिकारार्थः । यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ ग्रन्थ
वाल्खिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजितप्रकारा-
दूर्ध्वं प्रगायेभ्यः शिष्यविधानं । अहर्गणे चोर्ध्वमुखमुखीयाद्याः
परिभाषितत्वात् । तच्चाप्त्वा वालखिल्यादीन् शंसेत् ।

३. तद्यप्ये वालखिल्यानां चतुर्ध्वं भवति ।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां त्रयस्त्रयसूक्तास्तदर्थं वीक्षा । हो-
चका विश्वजिति सामसूक्तादीनां^१ चींस्त्रींस्तृचान् शंसन्ति । होच-
काधिकारे पुनर्होचकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्टार्थम्^२ ।

५. य एष विश्वजिति चींस्त्रींस्तृचान् होचकाः शंसन्ति साम-
सूक्तानां यथायथं तच्चशंसनेन त्रयस्तृचा एवमहीनसूक्तानां पर्या-
सानामित्येष विकारो नियमतः । उत्तरस्तु विकल्पेन । विश्वजि-
च्छिष्यग्रहणं होतुरपि यथा स्यात् ।

६. येषु निविद्धीयते तान्निविद्धानीयांसूचान् होता शंसेत् ।
आ यदुवस्याद् दुवसे न कारुरिति^३ अनुत्तमा ते मधवन्
नकिर्षित्येका कयाशुभीया एवं तच्चः क्रियते । अनुत्तमा त इति
परिधानीयोत्तराः पूर्वाः ग्रन्था यचास्मिन् धीयते निविदित्य-
विशेषेणोक्तत्वात् ।

७. युवोर्यदि मखायास्ते इति नाभानेदिष्टस्य वसृषस्योदितः
सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानीय इति ।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न हवः ।
युवोर्धदीत्येकां^१ ग्रस्वा तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे शंसति ।

९. स्वस्ति नो मिमीतामग्निना भग इत्येतत्तृचं^२ सामूहिहके
वैयूहिहके वा तृतीयसवने निविद्धानौघं कर्तव्यम् । तत्पवचनं विकल्प-
बाधनार्थं क्रियते ।

१०. प्र वो मह इत्येवयामस्तसूचं शंसेत् । चकारो मास्ता-
नारेण सह^३ समुच्चयार्थः ।

११. प्रातःसवने यदृक्तं विश्वजित इतरेषां पश्चानां स्तोत्रिया-
च्छंसन्ति तस्यापवादः । यथास्तोमं कन्दोगवग्नेन होतृर्होत्रकाणां च
प्रातःसवरं भवति । पश्चात्प्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

६.

१. होत्रकाधिकारोऽनुवर्तते । तत आग्न्याधेयिकं तत्तत्कृत्तमिह
न भवति । त्रिवृद्गृशरात्रस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । तत्त-
त्कृत्तं ग्रह्यं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे^४ होता होत्रकाश्च
आग्न्यानामाद्यांस्तृचान् शंसेयुः ।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांस्तृचान् होता शंसेत् ।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां
शंसेयुः शिष्यतृचानां च ।

१ M युवोर्धदीति हवस्त्रेकां ; om. तत एतत्सूक्तं । २ M inserta नियमतः ।

३ C D om. सह । ४ A C D परिहृ० ।

५. षष्ठ्याऽग्नः समानं विमज्जिच्छित्येन ग्रहं शिष्यानाम् ।
षष्ठ्यपहणादन्यथापि षष्ठे ऽहन्यग्निष्टोममंस्त्रे शिष्यानामेव भावार्थः^१
आरभः । सर्पसन्ने दशरात्रे चाहीने अदशरात्रे ऽपि षष्ठे तुग्र-
व्दात्पृष्ठशिष्याविद्योगो न्यायः^२ ।

६. समानमेव विमज्जिच्छित्येन ह्यौचत्वादारभः^३ ।

७. समानं विमज्जिच्छित्येन ।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाय
ब्रह्माय प्राग्विषुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभौवताख्यमन्वायातयेयुस्ततो
ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विग्रहः स उच्यते । यस्मिन् स्रुवते ह्न्द्गोः
स एव स्तोत्रियः कार्यः सः स्तोत्रियो ऽनुरूपः कार्यः^४ । न पृष्ठे^५
ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियात्तरूपाणां प्रत्यक्षशिष्टत्वात् । एकाग्रविग्र-
तेरेवाह्नामन्वायातनम् तत्र सत्तुक्तरं ग्रतं प्रगाथानामैन्द्रा^६ बार्हताः
प्रगाथा दाग्रतथीयिति ह्न्द्गोः ।

तमङ्गैकस्तः^७ सप्त सुस्वामिद्वि इवामहे ।

अथोदश स मो धु त्वा तृतीयां त्वत उद्धरेत् ॥

उदु त्वाद्दशतं त्वेको द्वौ तु मा चिदिति स्मृतौ ।

पिवा सुतश्चेति दश यदिह प्रागपाक्यस्य ॥

वास्तोष्यते ध्रुवेत्येको न हि ते शूर चापरः ।

न भागे^८ दितौये तु तरोभिर्वा विदत्स्य ॥

१. १. A सर्वभाष्ये । २. CD व्यासः । ३. A औचत्वाद् CD औचत्वाद् M औच- ।

४. CD कर्तव्यः । ५. A पृष्ठे । CD पृष्ठे । ६. M प्रगाथानामैन्द्राणां विग्रहे । सत्तु-
क्तरैन्द्राः । ७. CD तमङ्ग प्र अक्षिप इत्येकः । ८. CD भागः ।

यो राजेति ययो ज्ञेया विज्ञेया विष्णुरित्येकः ।
 तं वो दक्षं तु पञ्च स्युरा नो विश्वास्त्रिति त्रयः ॥
 त्वामिदा ह्यो ऽथ चत्वारः स्यादेको बण्महानिति ।
 सं मा तपन्ति^१ कवयो^२ विज्ञेयाः सप्तविंशतिः ॥
 वाक्त्रिंशो प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः ।
 नकिः सुदास इत्येको द्वौ चापि वृहदिन्द्राय ।
 एवं^३ मरुत्वतीयेषु न हि ते विपरीतातः^४ ॥
 सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्वं बण्महं अग्निः ।
 सर्व एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्ति चतुःशतम् ॥
 अन्यशाखाश्रयाभावा ह्यन्द्ोग्ये गणना भवेत् ।
 अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

८. एतदपि परमतमेव । यदिवाशब्दात् 'कदाचिच्छन्दोगा
 गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसत्तेषु प्राग्विषुवतः षट्प्रगाथेनेयुः ।
 द्वादशभिरेतद्यमिति^५ छन्दोगानां वचनम् । तस्मिन्त्येके वक्ष्यमाणाः
 षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोग्याः^६ ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि
 वृहत्यो भवन्ति । विकल्पार्थं सूत्रम् । न चान्न श्रुतोचिचक्रिया ।
 वृहत्य एवानुरूपः । एवं सति पृष्ठस्यापि विकल्पेनाप्यायातनम् ।
 नित्यमभिप्लवे^७ ऽप्यायातनम् । तृतीये ऽहनि वृहतीविकल्पः ।

१ C मतवन्ति कवयो विज्ञेया ; in marg. मा as insertion between म and न
 D मतवन्ति कवयो वि० । २ A कवये । ३ CD एव । ४ CD परितातः ।
 ५ CD रमयमिति । ६ M अस्यासि प्रयोग्याः । ७ CD अभिप्लवेन ।

चतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम् । न प्रायणीये ।
प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (१२. १८. ७) न
च्छन्दोभेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च ।

११. तं वो दक्षमृतीषहमिति श्लोचियः प्रगाथः । तस्मा
द्यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः । अभि प्र वः सुराधसमिति श्लोचियः
प्रगाथः । प्र सु श्रुतं सुराधसमित्यनुरूपः । आ त्वा सहस्रमा शत-
मिति श्लोचियः प्रगाथः । आ मन्त्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः । यो
राजा चर्षणीनामिति श्लोचियः प्रगाथः । नक्तिष्टं कर्मणा नश-
दित्यनुरूपः । न त्वा दृहन्तो अद्रय इति श्लोचियः प्रगाथः ।
त्वमिन्द्र यशा अघीत्यनुरूपः । त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्विति श्लोचियः
प्रगाथः । पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः । षडेते प्रगाथाः ।

१२. विषुवति यदि च्छन्दोगा आदित्यप्रताप्यं साम कुर्युः
तत उत्तमे स्वरसामि विषुवतः श्लोचियानुरूपः कर्तव्यः ।

१३. चिचं देवानामुदगादनौकमिति श्लोचियः । उत्तरे
चोत्सूर्यो दृहदर्चोषीति तृतीयानुरूपस्येति (११. १२. २५. २६)
तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात् ।

१४. विषुवति । ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्ण-
मन्वायातयेयुः चिचं देवानामित्यनयोरेवाम्वायातयेयुः । प्रकृतत्वात् ।
तच्च प्रस्तुतमेव शक्यम् ।

१५. वण्मर्षां असि सूर्येति श्लोचियः प्रगाथः । उदु त्यद्गर्शत-
मित्यनुरूपः । विकर्णस्येत्यनूच्यमाने पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते ।

१६. प्रगाग्रघणमनुवर्तते । इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्षस्थान्यस्य वीर्ध्वं विधुवतः । भेदेनोपदेशात् । इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः ।

१७. पौरुमील्लादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विधुवतो ऽभीवर्तस्थाने ऽन्वायातयेयुश्चन्दोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्य-
चैव कुर्युः तचायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विधुवतः ।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते । उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होत्रकाणाम् । अथेदानीमवसरप्राप्त उक्तेषु यः प्राकृतादिकारः स उच्यते । तार्तीयसवनिकान्युक्त्यसंबद्धानि होत्रकशस्त्राण्युक्त्यानुच्यन्ते । साकमश्वं मैचारुणस्येत्येवमादिना सूत्रज्ञातेन । तद्विषयो विकारः । विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं । चतुर्थे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रयोजनम्^१ ।

२. अन्येषां जागतानां पचे विधानार्थं सूत्रम् । द्वितीयं नित्य-
वचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम् । तच्च प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि
वृद्धसंप्रदायानुगमादैर्द्राणि जागतानि क्षिप्यन्ते । एवा पतिं द्रोण-
साचं सचेतसमिति मैचारुणस्य द्वितीये ऽहनि वृषायस इति वृष-
णत् । तृतीये अश्ववति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यश्ववत् । चतुर्थे
अज्ञान एव व्यबाधत सृध इति जातवत् । पञ्चमे अनानुदो वृषभो
दोधतो वध इति वृषभवत् । अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते

मध्विति स्तर्जितं महीति मरुदत् । नवमे एवेवापागपरे सन्तु दृक्का
 इति द्यौः क्रन्ददिति दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम् । चतुर्विंशे
 आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन् भोजनमिति
 संवत् । प्रथमे स्वरसाक्षि यो न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति
 कदत् । द्वितीये स्वरसाक्षि उभे यदिन्द्र रोदसौ इति तमौ हधीति
 कदत् । तृतीये स्वरसाक्षि अय यत्नं शतक्रतो इति कदत् । अथ
 ब्राह्मणाच्छ्विनः । ऐन्द्राणि जागतानि । प्र वः सतां व्येष्टतमाथ
 सुष्टुतिमिति द्रवं द्वितीये ऽहनि हस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत् ।
 तृतीये ऽहनि निविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति चिवत् । चतुर्थे
 यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गहीति परि-
 वत् । पञ्चमे विश्वे क्षसौ यजताय धृष्णाव इति वृषभायेति वृष-
 भवत् । अष्टमे नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति धिषणा
 तिमिषे महीति मरुदत् । नवमे अस्य अयो नद्यः सप्त विश्वती-
 त्यस्माकमंग्रमुद्वा भरेभर इति निवृत्तिः । चतुर्विंशे प्र ते नार्व
 न समने वषस्त्वमिति संवाधादिति संवत् । प्रथमे स्वरसाक्षि
 वेदान उप धृतना इति एकराक्षिति कदत् । अथाष्वाकाक्ष्यैन्द्राणि
 जागतानि । द्वितीये ऽहनि अभि त्वं मेघं पुरुक्षतमृगिग्रथमिति
 अयोदश द्रवं यदिन्द्र अवसावधीरहिमिति वृषवत् । तृतीये त्वं सु
 मेघं मरुया स्तर्विदमित्यष्टौ सौखिदस्मामवाँ अहेः क्षनादिति च
 पक्षु हवन्स्यदं रथमिति रथवत् । चतुर्थे अहं भुवं वसुजः पूर्वस्य-
 निरित्येकादश । एता विश्वा सवना त्वत्तुमा कष इति द्वे । चिताय गा
 अजनयमिति जातवत् । पञ्चमे ऽहं दां गृणते पूर्व्ये वस्त्रित्येकादश ।

प्र वो महे मन्दमानाद्यान्धस इति च दे स्यात् नवामूधःस्त्रिति
 वशमत् । सप्तमे तदसौ नवमङ्गिरसदर्थेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा
 स्सर्वतीति पञ्च महिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे
 चिदये ग्रंथिषं हरी इति चयोदश मस इति महदत् । नवमे
 अर्चा दिवे दृष्टते शूळं वस इति नव दिवसिदस्य वरिमा चि
 पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपमिति । चतु-
 र्विंशे न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन्
 मघवन् पृच्छंहीति दे । समिन् रायेति संवत् । प्रथमे स्वरसान्धि
 अष्टा म इन्द्रं मतयः स्सर्विद इति नव । अत्ते दधामीति चतस्रः ।
 ते इत्थाममिति कदत् । द्वितीये स्वरसान्धि स इन्द्रसान्धि समिधा-
 नीति चतस्रः । एष प्र पूर्वैरिति षट् । युनक्ति ते ब्रह्मणेत्येका
 दमां ते धियमित्येका । महः सु वो अरमिति चैका कृणोति
 युध इति कदत् । तृतीये स्वरसान्धि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति
 दे । जज्ञान एवेति पञ्च । तव त्व इन्द्र सख्येषु वक्तव्य इति षट् ।
 कृण्वान इति कदत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणास्संविन-
 सैकाहिके । तथैव च यज्ञात् । दृष्ट्ये यानि तान्येवाभिज्ञवे । अभि-
 जिदिषुवद्विजिज्जहात्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्वितोपदेशात् ।
 दृष्ट्याभिज्ञवप्रथमयोर्दशमे चाह्न्यैकाहिकानि । उत्तमे चाभिज्ञविके
 द्वितीयात् तार्तीयकानि । यज्ञदित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वशृङ्गे
 परोचपृष्ठे च नैवं विद्यते । षष्ठे ऽहन्यभावात् । दृष्टपृष्ठपरोचपृष्ठेभ्य-

स्वन्यप्रकारे^१ विद्यजिति द्वितीयादेव । उक्थविकार^२ उक्थवचनात् ।
अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने जागतविशेषः । सोमातिशंसने
प्राकृते एतेषां त्वक्कामेकाहीभवतामपि^३ अहःसवनोपदेशे (१४.
१. ९) च सहौचं । तदित्यारम्भात् । शस्त्रातिदेशो^४ ऽपि यदा
सहौचस्य प्राप्तिः ।

१. उक्थेऽस्त्विति वर्तते । प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः ।
प्र वः सखायो अग्नय इत्यनुरूपः । गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति त्वचः ।

४. प्र सखाजे वृहदर्चा गभीरमिति सूक्तं । इन्द्रा को वां
वरुणा सुखमापेति च । मैत्रावरुणयज्ञमित्ररथोर्निवृत्त्यर्थं । अहनि
द्वितीय इति नियमार्थम् ।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्त्यामित्यर्थं पर्यासस्तृतीयपञ्चम-
धोरङ्गोर्मध्यमे च च्छन्दोमे । न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं कमभेदात् ।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते^५ । पुनीषे वामरक्षसं मनीषामिति
पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽह्निति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरं अथावति प्रथमो गोषु गच्छतीति त्वचः ।

८. धीरा त्वस्य महिना जग्मूषीति सूक्तम् । इन्द्रावरुणा युव-
मध्वराय न इति च तृतीये ऽहनि ।

^१ १ M अन्यप्र० C D अन्यप्रकारवि । १ M उक्थाधिकारे उक्थव ।

^२ A रेकाधिकीर्मे भवति तामपि C D रेकाधिकीर्मे भवतामपि त्वचः । सवनी
(D त्वचः सव०) । ^३ A शस्त्रातिदेशो C शस्त्रातिदेशो D शस्त्राति देशो ।

^४ om. in C D M. १ A ins. ततः पर्यास इति ।

८. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरो जज्ञान एव व्याधत स्पृध इति त्वचः ।

१०. रदत्पयो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम् । श्रुष्टी वां यज्ञ
उद्यतः सजोषा इति च । ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽह्नि ।

११. आ ते अग्न इधीमहीत्येका । सो अग्निर्घी वसुरित्येका ।
अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका^१ । अयं क्रमः स्तोत्रियः ।

१२. आ ते अग्न इक्ष्वा इविरित्यनुरूपः । पङ्क्तिषु मैत्रावरु-
णाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽह्निति (३०. ३) श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरो
अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति त्वचः ।

१३. प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्टां इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः ।
ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽह्नि ।

११.

१. द्विपदाः षष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां न
केवलं मैत्रावरुणस्य ।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदस्तृचो भवति
मैत्रावरुणस्य ।

३. आन्वायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति ।

४. अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति ।

५. वासुखित्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराध्वमित्यष्टौ सूक्ताणि ।

तच्छंसनं विहारयेति विधीयते । स्तोत्रिणानुरूपौ शस्त्रा वाक्-
खिण्याः शंसतीति श्रुतेः ।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना
संधायास्नानम्^१ । तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते । पञ्चः प्रथमे
इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्यते । प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं वि-
हारन् शंसति ।

७. अर्धचर्मर्धर्चं विहारन् तृतीयचतुर्थं सूक्ते शंसति ।

८. अक्षमूषं विहारन् तृतीये सूक्ते शंसति । द्वित्वापेक्षं तृती-
यत्वं । पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः ।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्^२ । अष्टमं
शस्त्रा सप्तमं शंसेत् ।

१०. विहृतास्त्रन्यत्राप्येवमेव प्रतिगृह्यन् प्रतीक्षितस्य इति
सूच्यारम्भः ।

११. वाक्यद्वयं प्रतिगरः । तत्रायं विभागविनियोगः । ओषा
मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो यो २ इति श्रुतान्तं प्रणवे ।

१२. त्वम् पु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्यानुवादेन शंसनं विधा-
योक्तमां परिग्रह्येत्येवमादि विधीयते । उत्तमां मुक्ताहावं करोति ।
ततो दूरोदणं हंसः श्लिषिदिति । यथा विषुवति शंसनमस्यास्त-
याचापि शंसति । यथा विषुवतीत्युक्तमाहावस्य नित्यार्थम् ।

१३. तार्क्ष्यः प्रकृतस्याश्लोक्तमानृचमुपसंश्रय तत ऐकाहिकौ

१ C संधाया स्नानं । २ C in marg. तस्याद्विपर्यया गभो आयागे इति श्रुतेरन्ता ।

तस्यैव ग्रंथेति । ऐकादिकौ प्राकृतावित्यर्थः । तौ सर्वणीयतमस्तथाद्
द्यामिति ।

१४. ऐकादिकाभ्यां त्रयाभ्यामनन्तरास्त्रिष्वप्यस्य ऽस्माकमथ
पितर आसञ्जिति ।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं ग्रंथेत् । ततः
पर्यासमिति षष्ठे इत्युपसंहरन्नेतद्ग्रंथति । नात्र चतुःसूक्तान्युक्त्या-
नीति नियमः ।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति स्तोत्रियः । आग्निरगामि
भारत इत्यनु रूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१७. पर्यासं त्रीणि च पूर्वाण्यैकादिकान्यनन्तरेणेमानि वा
भागधेयाणि सिञ्जत इति पञ्च ग्रंथेत् । युवां नरा पश्यमानाथ
आप्यमिति पञ्चैव^१ । षट्चिंशतं मैत्रावरुणस्तुर्विधे ग्रंथतीति (३०.
१०) श्रुतेः । चतुर्विधे श्रद्धं प्रथमा कन्दोमादित्यतिदेशः ।

१८. प्रेष्ठो वो अतिथिमिति स्तोत्रियः । प्रियो नो अस्तु विश्व-
तिरित्यनु रूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । ततो ऽनु-
पादनन्तरं आगतं तुभ्येदमिन्द्र परि पिच्यते मध्विति ।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः । यदी हतेभिराहुत
इत्यनु रूपः । प्रगाथौ काकुभौ । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् ।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः । ततो जागतमेवैवापागपरे सन्तु
ब्रूय इति ।

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानाथ] चपैवौ.
इतमित्यादीनि त्रीणि शस्त्रेणानि यामिति पञ्च युवां नरेति वा पञ्च मन्त्रा पर्यासकृतं
ग्रंथेदित्यर्थः ।

२१. न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्यमित्युभयोश्चन्दोमयो-
र्मध्यमोक्तमयोः सूक्तगेषो दर्शयः ।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुखमापेति मध्यमे चन्दोमे ।

२३. अष्टौ वां यज्ञं उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुक्तमे चन्दोमे ।

२४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-
श्चन्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाच्छंसिन् इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा क्षसि वीरयुरिति स्तोत्रियः । एवा क्षस्य स्रगृते-
त्यनुरूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहञ्जिति
श्रुतेः । अनुरूपादमन्तरं जागर्तं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाथ सुष्ठुति-
मिति । एवैवापागपरे सन्तु दूष्य इति केचित्^१ । तद्विचार्यम् ।

२. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्यो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि ।
ब्राह्मणाच्छंसिन् इत्यधिकार आ अश्वावाकशब्दात् ।

३. यस्तस्तम्भेति षलुत्तरधोरपि च्चन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अद्रिभिर्प्रथमजा च्चतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत् ।
तत्रयज्ञं षष्ठे चोर्ध्वं तत्रेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते ।

५. अस्तेव सु प्रतरं स्नाथमसृजिति पर्यासस्तृतीयपञ्चमधोरङ्गो-
र्ध्वमे च च्चन्दोमे भवति ।

६. अष्टा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद् इति पर्यास इतरेष्वहःसु
द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः । तम्भि प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिह एताः । ककुषु मेत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये
ऽहंस्तेनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वशमेतीति (२०. ८) तुभ्यच्छन्दसः
शंसनं वशगमनम् । अनुरूपादनन्तरमेन्द्रं जागतं । चिविष्टिधातु
प्रतिमानमोजस इति केचित् । तदपि विचार्यम् ।

८. अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति ।

९. उदप्रतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियानुरूपावत्र नोक्तौ उक्थेषु विकारवचनात्^१ (१२. १०. १) ।
प्राज्ञतौ वयसु त्वामपूर्य यो न इदमिदमिति (८. ३. ९) । उष्णिचु
ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहञ्जिति श्रुतेः । उष्णिक्कुम्भ-
सुल्याचरत्वात् । अनुरूपादनन्तरमेन्द्रं जागतं । यो नो दास आर्यो
वा पुरुष्टुतेति । परि कुत्सादिहा गहीति परिवत् । अपरे जज्ञान
एव व्यबाधत स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उदप्रत इत्येव ।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिद्व द्रष्ट इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः । तम्भि प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमेन्द्रं जागतं विश्वे द्वास्त्रै यजताय धृष्णव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मध्ये च षष्ठ्यन्दोमे यज्ञे दिव इति ।

१४. इमा नु कं भुवना बीषधामेति द्वैपदः सोचिथः कार्यः ।

१५. इतीयमनुरूपकृत्तिः । इमा नु कमिति द्वैपदस्य द्वैष-
सोत्तरे द्वे अथा वाजं देवहितं सनेमेति द्वितीयानुरूपस्य कार्या ।

१३.

१. अथ प्राच इन्द्र विश्वां अभिचानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं
ग्रन्था पङ्क्तिशंसं वृषाकपिं ग्रंसेत् । वृषाकपिर्नाम वि हि सोतो-
रुचतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते । तं पङ्क्तिशंसं न्यूङ्गयति ।
कथमित्याह । मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरुच्चरथोन्यूङ्गं
विशेषयन्नाह ।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति । वैराज उक्तस्वरूपस्यतुर्थे ऽहनि । स
पूर्वस्मिन् न्यूङ्गस्थाने द्वितीये ऽच्चर इत्यर्थः^१ । द्वितीयस्थाने^२ स्वरूपं
उदाहरत्यन्यथापि व्यञ्जनान्ते सन्निविशेषज्ञापनार्थं । मद्वृषाकपो इ
ओ इ^३ अर्थः पुष्टेषु मत्स्येन्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम् ।

३. प्रतिगृणाति यावन्तावन्प्रतीचते ग्रंसिता । तदुभयमुदा-
हरति ।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूङ्गमुक्त्वा ततो मदैथ मदैवो ओ
ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणाति ।

५. तदिति वाक्योपादाने । यच्च ग्राह्यान्तरीयमहः^४ सर्वाह-
न्यूङ्गपक्षे उपद्रुतसन्निधुक्तमचरं तस्मात् यथा चतुर्थमहसौत्तिरीयाणां

१ M om. द्वितीये ऽच्चर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने । २ A द्वितीये । ३ C D कपो
ओ ओ ; sec. h. कपो इ ओ ओ इ । ४ C M D सर्वोपहू A सर्वोपहू ।

सर्वन्यूङ्गम् । उपद्रुतो नाम सन्धिर्वाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं ।
 न ष्वते आन्तस्य सख्याय देवा इति । अभिनिहित उक्तः सन्धिः
 प्रातिशाख्ये । अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ग्रन्थेन (२. १२) ।
 तस्योदाहरणं । परे ऽवर उभया अमित्रा इति संसवे प्रयोगः ।
 प्रसिष्ट उक्तः । समानाचरे सस्थान (२. ६) इत्येवमादिना ग्रन्थेन
 प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः । तस्योदाहरणं । भाग्येषो ऽवीरता परि
 लेति । अथ क्षिप्रसन्धिः । समानाचरमन्तःस्थानं (८) स्वाभित्येवमादिना^१ ।
 तस्योदाहरणं । स्वशामः सुचेतुनेति प्रगाथे^२ । सन्धिवचनं कृत्रिम-
 स्वाभाविकयोरुभयोर्यहणार्थं । न्यूङ्गनीयस्य पादस्यादाविति^३ न
 मध्ये । उपातौत्यातिकस्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं । द्वितीये प्रदर्शनार्थं
 द्वितीयवचनं । ह्यर्थश्चाद्रिरित्युदाहरणं^४ ज्ञापकं । आ न्यो इति
 क्षिप्रस्योदाहरणम् । क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्^५ ।
 कृत्रिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यचरे
 सन्ध्ये एव^६ (?) । यस्येदमप्यमिति । यथा त्वं देव मघवद्वाः सुषूद इति
 वाष्कलिकायां^७ लक्षणमुक्तं^८ तस्य परिहरणार्थम् मनिपातसन्धियो-
 गयोः सन्धिं^९ व्यूहेदिति ततो ऽत्र दकारे न्यूङ्गः^{१०} स्यात् । ग्रौनकेन

१ A ins. उक्तः । २ A प्रगाथः । ३ C (orig.) D पादस्येत्यादमिति ।

४ C D •हरणम् । ५ A •दर्शनार्थं । द्वित्वं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयेन मयोरिति
 (१०. ५. १०) सिद्धे द्वितीये ऽचरे इति पुनर्द्वित्वं तु कृत्रिमस्य विशेषणार्थं । तेन ज्ञापकस्य
 यस्येदमित्यादौ कृत्रिमस्यापि सन्धिं कृत्वा द्वितीयत्वं संपाद्य तत्र न (?) न्यूङ्गयेत् त्वं
 देवेत्यत्र तु लक्षणान्तरात् त्वं देव इति व्यङ्ग्यभावात् इति दकार एव द्वितीये इति फलिते ।
 अर्थः विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽप्यचरे सन्ध्ये एव न्यूङ्गयेत् । यस्येदम् । ६ C D सन्ध्ये ।
 ७ A C D वाष्कलिकायां M वाष्कलिकायां C in marg. •ष्कलि । ८ C D लक्षण-
 मुक्तम् । ९ C D संसवे व्यूहेदिति ।

लविशेषेण व्यूहस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति^१ तच्च न युक्तं क खो
इत्युदाहृतत्वात् ।

६. अथ यत्र स्यादिति ब्रुवन् कश्चिच्छाखान्तरे पञ्चालपद-
वृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति आपयति । तथा च नो इत्युदाहरण-
पाठः । शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं^२ ये
अस्या आक्षरपेषु दध्निरे इत्यकारे न्यूङ्गः । ननु अकार एवात्र
द्वितीयः तच्चैव न्यूङ्गेन भवितव्यं । किमर्थं सूत्रमेतत् । उच्यते ।
सूत्रारम्भादेव^३ ज्ञायते । मन्ध्यचराणामपि न्यूङ्गने^४ पादे विकर्षो
भवति । तेन एकार एव द्विधाकृते तृतीये भागे न्यूङ्गः प्राप्नोति ।
स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्गयेदित्युक्तं । यस्येदमयं हविः
यदायुक्त तन्नेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्गः स्या न्वो इत्युदा-
हरणतुल्यत्वात् । मुष्को ओ इदस्या एजत इत्यकृत्वा^५ सन्धिं उप-
द्रुतादिपरिसंख्यानत् । विश्वच्चाविति सानुनासिकेन^६ प्रत्यादानं
पराङ्गत्वात्^७ । प्र ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ
ओ ओ३ धायेति रेफस्वरभक्तिदकारेण पराङ्गपक्षे तु लोपः ।
विष्णो ओ ओ ओ३ इत्येवमादिषु तु लोपः^८ एव पराङ्गत्वात्^९ ।

७. तं वृषाकपिं शस्त्रा कुन्तापं शंसति । तमिति साहचर्यार्थम् ।

१ C D अभिप्राप्नोति । २ A •प्रत्यये वृत्ते ययुर्द• M परे उदा० । ३ A •भादेव-
ततश्चास्तीति । ४ A न्यूने । ५ C D तान सन्धि । ६ A नासुनासिकेन ।
७ C D M पदान्तात् । ८ C D लोपोप M फलो० । ९ C D M पदान्तात्
C (in marg.) प्रत्यादानं पदान्तात् इव प्र ओ ओ ओ३ धायेति कारः क्रमजः
पूर्वाक्षरस्य • ततो लोपः ।

१४. . १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराग्रंशः । ततस्तिस्रो रैभ्यः ततः
कारव्यास्तिस्र एव । ततस्तिस्र इन्द्रगायास्तिस्रश्चानन्तरा भूतेरुदः ।

२.^१ शस्त्रा ततो जन्यं वक्ष्यमाणश्चतस्रः पारिचित्यस्त्राणां
द्वितीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्षरयोर्वैखर्यं कुर्यात् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः ।

१७.

१. एताश्चतस्रः पारिचित्यः ।

२. वैखर्यान्तरमेव प्रतिगृह्णातौत्यर्थः^१ ।

३. पारिचित्यैः शस्त्रा तत एतश्चतस्रः पारिचित्यो वक्ष्यमाणो विंशति-
पदः । तमेतश्चतस्रः निविच्छंसेति ।

१८.

१. इत्येतश्चतस्रः ।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां दाभ्यांदाभ्यामवसाय दाभ्यां प्रणीति ।

२. चिष्टुवेषा ।

३. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायेकेन प्रणौति । अग्नौ-

४. इयं गायत्री ।

५. इत्येताश्चतस्र आदित्या अङ्गिरस्यः ।

६. एवाह जरितरोथा मोदैवेत्यवसाने तथा ह जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे श्रुतान्तान्त्वेषां पाठात्^१ । अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्^२ श्रुतं न पठन्ति ।

२०.

१. दिशां कृन्नीः शंसतीति श्रुतेः ।

२. एताः पञ्च दिशां कृन्तयः संज्ञया ।

२१.

१. जनकल्पाः शंसतीति श्रुतेः । षलिति संदेहव्युदासार्थम् ।
अत इति क्रमार्थम् ।

२. एता जनकल्पाख्याः ।

३. चतस्रः प्रवहिकासंज्ञा अतस्तयश्च प्रतीराधा अनन्तरं^३ तन्निविष्टं^४ शंसेत् ।

१ M श्रुतान्तान्त्वेषां ।

२ C प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टुर्न (?) ।

३ CD अनन्तरमनन्तरं ।

२२.

No commentary.

२३.

१. इति चतस्रः प्रवह्निकाः ।

२. एतास्तयः प्रतीराधाः ।

३. अलाबूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं
ओथा मोदैव इति ब्रूयात् । अध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

४. इयमतीवादा । प्रवह्निकाः प्रतीराधानतीवादामाह्नस्या
इति श्रुतौ संज्ञाकरणात् ।

५. पत्नी यियस्यमाना^१ जरितरोथामोदैवेत्यवसाने । होता
विष्टी मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे एवमस्यामतीवादायां प्रति-
गृहणं प्रतीक्षेत ।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशाह्नस्यामंज्ञाः शंसति ।

२. अष्टौ एताः । ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः ।

३. कष्टन्नरः कष्टयभुद्धान्न । यद्ध प्राचीरजगन्तेति हे इति
श्रुतेः । एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश ।

४. तासामाह्नस्यानां तृतीये पादे न्युङ्क्तः कर्तव्यो यथा वृषा-
कपावुक्तः ।

१ vers 7 is left out in all MSS. १ C (in marg.) कश्चिदवनेधातो
कृषावभिनेयनमध्वर्युप्रत्ययासदा तदर्थमिह पाठः । १ C ययस्या ।

५. कष्टस्वरः कष्टयमुद्घातनेत्येतस्या द्वितीयदशमधोरच-
यथा वृषाकपौ तथा न्यूङ्गः कर्तव्यः ।

६. इतरामामाह्नस्यानां द्वितीये ऽचरे वैराजन्यूङ्गमुक्त्वा
द्वितीयस्य पादस्थान्ते आनुष्टुभेन न्यूङ्गेनावसाय तत उपरितमं पादं
शंसेत् । चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या षष्ठः कर्तव्यः^१ ।

७. अत्र प्रतिगरे विप्रसृतयः^२ त्रय इकारा ह्रस्वाश्चतुर्थः
भुतः । एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ । ततः किमयमिदमाहो ओ ओथा
मोदैवेति प्रतिगृह्णाति ।

२५.

१. आह्नस्यामन्तरं दधिकावणो अकारिषमित्येकां शंसेत् ।
दाधिकीं शंसतीति (३०. ८) श्रुतेः । एकाग्रहणं तच्चाग्रह्णानिरा-
सार्थम् ।

२. सुताषो मधुमत्तमा इति त्वचं । प्र मंहिष्ठाय वृहते वृह-
द्रथ इति त्वचं । यो अद्रिभित् प्रथमजा ष्वतावेति त्वचं । अत्र
द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति त्वचं । एतानि^३ पूर्वं च यदुक्तमिमा
सु कमित्यारभ्य एतत्पष्ठे भवति ।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः । तदिन्द्राव आ भरेत्यनुरूपः ।

४. स्तोत्रियानुरूपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहद्रथ इत्ये-
तदेव पष्ठचं सूक्तमैन्द्रं जागतं भवति । न विकल्पो ऽन्येन सह । प्र

^१ C D अचोवर्तयः M अचवर्तयः । ^२ C D om. अत्र प्रतिगरे विप्रसृतयः ।

^३ M ins. त्वचानि ।

मंदिषाय दृश्यते दृष्टद्वय इति वक्ष्यं दिक्षावद्यावन्मैत्रावरुणस्येति
(३०. ८) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव ।

५. यो अद्रिभिर्प्रथमजा ऋतावेत्येका शस्यते । सा चशब्दात्
सूक्तस्थाने गण्यते । चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणाष्कंभी शंसति प्रथमे
कन्दोम इति श्रुतेः ।

६. एन्द्रो गो गन्धि प्रिय इति स्तोत्रियः । एदुं मध्वो मदि-
न्तरमित्यनुरूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनु-
रूपादनन्तरं जागतं ऐन्द्रं । नाना हि त्वा हवमाना जना इम
इति । अमात्रं त्वा धिषणा तिलिषे महीति मरुद्वत् । शेषं पुर-
स्तादुक्तं यस्तस्मैत्यादि ।

७. उष्णिक्तु ब्राह्मणाष्कंसिन् इति श्रुतेः । प्राथम्याद्देश्यमनमः^१ ।
एतो विष्कं स्तवाम मखाय इति स्तोत्रियः । सखाय आ शिषा-
महीत्यनुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपा-
दनन्तरमेन्द्रं जागतं । अस्य अत्रो मद्यः सप्त विभ्रतीत्यस्माकमंश-
मुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । शेषमुक्तम् ।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीरुधन्मिति स्तोत्रियः । इन्द्रमीशानमोज-
सेत्यनुरूपस्य प्रथमा । ये पूर्वं अस्यास्तवाहं शूरेत्येते^२ ते उत्तरे
भवतो द्वितीये ऽहनि^३ । एवमथं ढषः । अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद्-

^१ M. ० म्याय वै. CD om. प्राथम्याद्देश्यमनमः । १ C D M om. तवाहं शूरेत्येते ।
^२ १ C D M om. द्वितीये ऽहनि C (orig.) M भवत एव न ।

नन्तरस्य । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अमि त्वं मेघं पुरुकृत-
मग्निमयमिति चथोदग्र । वृचं यदिन्द्रं श्रवसा वधौरहिमिति
वृचहवत् ।

१. नू मतो दयते मनिथसित्येतस्मूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं
द्वितीयचतुर्थयोरङ्गोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः शस्यम् ।

२. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतस्मूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रा-
दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेषु ।

३. उरुं यज्ञाय चक्रयुर्लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति
सर्वस्वहःसु । सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्य नुवृत्तिर्मा भूत् ।

४. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमौत्येष सर्वदाच्छावाकस्य
पर्यामो भवति । अत्र सर्वदाग्रहणादुरुं यज्ञायेत्यस्य कश्चिदग्रमन-
मपि । तथा च षष्ठे ऽहनि परो मात्रयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-
ग्रसनम् ।

५. शुधी हवं तिरस्थ्या इति स्तोत्रियः । आश्रुत्कर्णं शुधी
हवमित्यनुरूपसृतीये ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्वं सु
मेघं महया खर्विदमित्यष्टौ । द्यौश्चिदस्थामवां अहेः खनादिति
पञ्च । हवनस्यदं रथमिति रथवत् ।

७. इममिन्द्रं सुतं पिबेति स्तोत्रियः । पिबा सोमं मदाद्य
कमित्यनुरूपः चतुर्थे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
भुवं वसुनः पूर्यस्मतिरेकादग्र । एता विश्वा सवना त्वत्तुमा कृष
इति द्वे । चिताय गा अजनयमिति जातवत् ।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः । इममिन्द्रं सुतं
पिबेत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
दां गृणते पृथं वस्त्रित्येकादश । प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति
दे स्याहं गवामूधःस्त्रिति पशुमत् ।

९. प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः ।
अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि ।
षष्ठ्यहणमुपरिष्ठादिह चोच्यमानमतिरिच्यते । तस्य प्रयोजनं^१
इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १) । अना-
रभ्यवादाशङ्काय न^२ कार्या । सर्व्वव्यहःसु स्तोत्रियानुरूपवि-
धानात् ।

१०. एवयामस्तं^३ प्र वो मह इति यथा वृषाकपिसेव शस्त्रा
ततो ऽनन्तरं । यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्थेत्येवमाद्यति-
दिश्यते (१३. १) ।

११. इह मदो ओ ओ ओ३^४ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ
ओ ओ३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदैवो ओ ओशा मोदैव
एवं प्रतिगृणायध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

१२. ऋतुर्जनिची तस्या अपस्पर्सीति सूक्तमेवयामस्तो ऽन-
न्तरं शंसेत् ।

१३. तमस्य आवापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृतुर्जनिचीयानन्तरं
शंसेत् ।

१ A ins. एन्द्रं विश्वा ।

२ M तु ।

३ A om. एवयामस्तं ।

४ C adds one ओ more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य आवा-
वृथिवी इति शस्त्रा ।

१५. प्र वः पान्तमन्त्रसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नु-
कीयादनन्तरं शंसेत् ।

१६. प्र वः पान्तमन्त्रस इत्येतसूक्तं हन्द्दोमेषु च शस्यते न
केवलमत्र ।

१७. प्र वः पान्तमन्त्रस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे हन्द्दोमे ।
तुशब्दो नियमार्थः । ततो न सूक्तं विकल्प्यते ।

१८. उरं यज्ञायेत्यस्मान्मृचात्पूर्वं भवामित्रीयमुत्तरयोम्हन्द्दो-
मयोर्भवति । तत्रैव नोच्यते । षष्ठे ऽप्यहनि भवामित्रीयं कथं नाम
स्यादिति । तच्च शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य^१ कारणाच्चेष्टा-
पि सूचितमेव ।

१९. नू मर्ते^२ दयते सनियन्ति इति सूक्तं । परो माचया तन्वा
वृधानेति सूक्तं उत्तमामृचमुद्धृत्य शस्यते । उरं यज्ञायेत्यस्य
सूक्तस्य^३ शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26. 5 Comm.) । षष्ठ इत्युपसंहारान्
विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य^४ विशेषेणाप्युक्तं^५ भवति । ननु^६
भवत्येव नू मर्तः परो माचयेति ।^७ सत्यम् । सोदनाक्रमेणानुरूप-
दनन्तरं पुनर्मा^८ भूत् ।

१ CD • पाठाकरवाचे •; C in marg. स्य । M पाठाच्च । १ A कचस्य परो
माचयेत्यस्य सूक्तस्य । २ A • रेभ्येत्यपि •, C रेभ्येत्यस्य वि • । ३ A • युक्तं जायतं
च । ४ A य ननु । ५ A माचयेति नू मर्तस्यस्मिन् सति कुतो विष्णोर्नु कमिति
चेत् । सत्यम् । ६ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति मा सत् । पर्याप्तं भवति सदापचयात्
चक्षुषपर्यायेऽपीवाकरति कुतश्च ।

२०. यदिन्द्र चिच मेहनेति स्तोत्रियः । यदिन्द्र ते चतस्र इति अनुरूपः । प्रथमे कन्दोमे । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । तदसौ मध्यमङ्गिरस्वदर्शतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च । ओजो मिमानो महिमानमतिरदित्यावत् ।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः । अथैव यः पूर्वस्तृचः सोऽनुरूपः । द्वतीया तु प्रथमा । उत्तरयोरान्नायक्रमः । मध्यम इति मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । प्र ते महे विद्ये शंसिषं हरी इति चयोदश । मह इति महदत् ।

२२. गायन्ति त्वा गायत्रिण इति स्तोत्रियः । अनन्तर एवानुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अर्घां दिवे दृष्टते शुभ्यं वच इति नव । दिवसिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः । दिव इति तदसुख्य लोकस्य रूपम् ।

२७.

१. उक्थेषु विकार इत्यनुवर्तते । द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां पार्ष्टिकानां कन्दोमानां शोपदिष्टान्युक्थानि । तान्येवेतरेषामुपदिश्यन्ते । चतुर्विंशेऽहनि प्रथमात् कन्दोमाप्स्वस्त्वं सर्वेषां होत्रकाणां भवति । षट्षिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

णाच्छ्रौ चतुस्तारिंशतमच्छावाक इति (३०. १०) लिङ्गात् ।
ग्रन्थग्रहणात्मकलामि स्तोत्रियानुरूपौ चातुष्टुतेः^१ । सर्वग्रहणमच्छा-
वाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्ष्टिकानां ग्रन्थं तद्वशिष्टं
चतुर्णामभिन्नविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम् ।

३. द्वितीयप्रभृतिभ्यः पार्ष्टिकेभ्यः खरसामसु यथासङ्गेन
ग्रन्थम् ।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्त्यसंस्थान्यहानि कुर्यु-
स्ततश्चातुर्विंशिकानि सहेन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्त्यानि
कार्याणि । अन्यसंस्थेषूक्त्यवत्सु न्यायकल्पितानि । नकाहिकान्युत्तर-
चैकाहिकवचनात् । न्यायकल्पे दृढसंप्रदायो लिख्यते । जागत-
विशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः^१ । वैष्णवे विपर्यासो^२ योऽत्रिभौयोदं-
यज्ञायग्नित्यानि^३ चतुःसूक्तान्येव । जागतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरु-
णस्य मध्यमे द्वे जागते । ब्राह्मणाच्छंसिन उदभृतीयं योऽत्रि-
भौयात् पूर्वं । अच्छावाकस्य न्यायकृतमेव महाव्रतीयमहरिति वा ।
अहर्वचनस्य कृत्स्नार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरम्भः । स
हि षोडशिसंख्यो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात् । अन्यसंस्थस्य न्याय-
कल्पनात् ।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव । ऐकाहिका-
न्येव न न्यायकृतानि । प्राप्तेषु पुनर्वचनात् ।

१ C D •रुपादुष्टुतेः । २ A वैद्युतपर्यासः । ३ C विपर्यासो M विपर्यासः ।

४ C (orig.) •रंयज्ञाया D •रंयज्ञाय ।

६. ततो ऽथ यदीत्यनुवर्तत एव । अथ यद्युत्तममाभिष्वविक-
 सुक्थं कुर्युः ततो द्वितीयस्याङ्गः पार्थिकस्य यत् तृतीयसवनं होच-
 काणां होतुश्चोक्तं तदुत्तमस्याभिष्वविकस्य भवति । द्विरभ्यासो
 ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१०

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्मृतावुक्तास्तेषां स्मृति
परित्यज्य किमर्थमुक्त्यानुपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वका-
रिणश्चन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्भस्यते ।
न हि ग्रहग्रहणं^१ स्तोत्रस्तवनं च ग्रन्थमन्तरेण परिशमाप्यते
श्रुतेन्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चन्दोगाध्वर्यवो
ऽस्मिन्नुक्तिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो
यथास्तुतमनुग्रहं^२ कल्पग्रस्तैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं^३ । शास्त्रान्तर-
विहिते तदा कल्प्यं^४ वा स्यात् । सूचारम्भयन्नात् । अत्रोदाहरणं ।
यदि त्रिकद्रुकीयास्त्रष्टाचत्वारिंशेन वृहता तदा रात्रिपरिशेषं च
ग्रंसति असंलोपाय ऐन्द्री चिष्टुर्भवति । याज्या पिबा सोमं महत
इन्द्रियाद्येत्युत्तरा वा मद्गती भवति । यानि शोक्तमस्य हान्दोमि-
कस्य^५ निष्क्रेवज्यसूक्तानि तानि वा ग्रंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोम-
सामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोक्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति
भारद्वाजकानां । तत्राश्विनीभिः स्तोममतिग्रंसेदाश्विनीयाज्या जग-
त्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्चन्दोगवशात् । तत्र चिष्टुषष्टिग्रंतेषु या
न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सकृत्क्रियान्याय्या । आ वां रथं

१ C D om: ग्रह ।

२ A कल्पग्रहणम् ।

३ D वचि० ।

४ A विहिते तदा कल्प्यं वा ऽस्यात् ।

५ C D om: स्य ।

पुरमार्यं मनोजुवमिति दश। अशोधग्रिर्गम उदेति सूर्य इति
चतस्रः। अभूदिदं वयुनमो षु भूषतेति पञ्च। कः स्निहृषो
निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका।
एष स्य भानुरदियति युज्यत इति षट्। यदिष्टेण सरथं थायो
अश्विनेत्येका। उभा हि दसा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां
परिष्मा सुवृदश्चिन रथ इति पञ्च। भुज्जुमंहसः पिष्टयो निर-
श्विनेत्येका। एता वा याज्ञाः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति
याज्ञा। उत स्या वां मधुमन्त्रचिकारपदिति वा मदती।

३. इष्टीनां ग्रन्थंतादिनि^१ क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण
दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य।
एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत। तदुक्तं कुर्यादात्मौयमुपदिष्टमप्युपेतेत।
यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादस्य।

४. स्तोत्रियादिषु क्कन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमप्यात्मीयं
माद्रियेत तत्प्राधान्यात्।

५. क्कन्दोगानुविधानस्यायमपवादः। अचोदाहरणं। स्वरूप-
कृतसूतये सुदुधामिव गोदुधे जुह्वमसार सविद्यवार सविद्यवार
सविद्यवार^२।

६. पूर्वोक्तानादरे^३ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं। क्कचां विपर्याय-
मनुविदध्यादेव।

७. येन वृत्राणि हर्षय हंसौत्येवमादिको नूङ्गनीयः पादो

१ D ग्राहनाणि किं C in marg. एतावज्ज। वेदां परि।

२ A om. सविद्यवार।

३ A •वादरे।

विकर्षेण पूर्यते । ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूङ्क्षणीयं संपादयेत् । तथा निष्टिग्न्यः पुत्रमा आवधोतथ इति । संस्थानमात्रमेव विकर्षस्याच विधीयते । न तु विकृष्टप्रयोगः । ननु न्यूङ्क्षाधिकार एवास्य विधानं युक्तं । उच्यते । इह विधानस्यैतत्प्रयोजनं न्यूङ्क्षणीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूङ्क्षने पादे कन्दोगैर्विकृष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति । अत्रोदाहरणं । मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्य इति ।

८. अयं च न्यूङ्क्षसंबन्धो विशेषः प्रसङ्गादिहोच्यते । न्यूङ्क्षणीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि क्कन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं क्कन्दोमानं कुर्वन्ति । तदङ्गानीत्यर्थः । तानि सुयरेन् अदर्शनं तेषां कार्यमित्युक्तं भवति । व्यञ्जनग्रहणादनुस्वारस्य लोपो भवति । अस्योदाहरणं । चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्क्षे प्रातरनुवाके तपूष्यग्रे जुङ्गा पतङ्गानिति ।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो विधेयत्विग्भ्यस्तं कारयेदिति श्रुतेः । पशुत्विग्भ्य एव तत्प्रकृतत्वात् ।

२. यद्युपाकृतः पशुः कल्पते तत आध्याङ्गतिं होता जुहुयात् यस्माद्वीषावेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

३. उपाकृते वाग्यमाने यस्माद्वीषावाग्निष्ठास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्याङ्गतिं जुहुयात् ।

४. पक्षाधितुं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते पश्चादुपविष्टे ।

६. यस्माद्वीषा संग्रहा ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्याह्नतिं जुहुयात् । उपाकृते स्वर्यमृते पशौ ।

७. ध्रूपः यद्देवत्यो पशुः पूर्वः । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-
पशुशब्दात् शाखापशुष्वप्येतच्चैमित्तिकं न वेपमानाद्याध्याह्नतयः ।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात् ।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पशौ तेनैव संख्यायं कर्म । यदि
त्वय्येकैवाप्रिया प्रीतः स्यान्तेनैव प्रचरेयुरिति सा स्थितिरिति
श्रुतेः (१८. १९) ।

२. अवदाने जिह्वादी नष्टे अनुपलभ्यमाने । दुष्टे शिष्टभक्ष-
णाद्योग्ये । विमथिते । उपलभ्यमान^१ एवाप्राप्ये भंसिते वाक्यं प्रति-
निदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्यायमपवादः । हृदयस्य नाशे ऽन्यमाक्षभेत ।
न तु दुष्टविमथितयोः । तच्च हि आक्यं प्रतिनिधानमेव । अन्य-
वचनात्^२ पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं ह्यगमिति । आक्षभेत प्रतिनिदधा-
दित्यर्थः । प्रतिनिध्यधिकारादाक्षभतिः^३ प्रतिनिध्यर्थः । अतो
नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोक्षाग्रघोर्न पुनःक्रिया

१ C • लभ्यमाना ।

२ A वाक्यवचनात् ।

३ A वाक्षभति, C D • भति ।

कृतत्वात्^१ । सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात् । अग्नि-
गोरावृत्तिः संश्रासनत्वात् उपप्रेषश्च च तादर्थ्यात् । मनोतापर्यग्नि-
करणानामावृत्तिः । संनिपातात् ।

४. यदीच्छेद्यजमानो ये मे पशुप्रध्वंसितारक्ष त आर्तिं प्रा-
मुचुरिति ततः कुविदङ्ग यवमन्नो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये
आध्याहुतिं^२ जुहुयात् । होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषि-
तत्वात् ।

५. अष्टापदां गर्भिण्यामित्यर्थः । वशायामनूबन्ध्यायामिति
विशिष्टस्योदना । चोदितायामष्टापदां सत्यामेतद्गर्भश्च^३ त्वचो
वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणम् । फलीकरणा मध्यमास्त-
ष्टुत्वास्ते हि स्वाविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकणा^४
इति प्रसिद्धास्तागर्भं च । इतिशब्दश्च स्वार्थः । आभिचे ऽग्नौ अप-
यित्वेतरस्य वपाप्रधानस्त्रिष्टकदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-
द्युपजुहुयात् ।

४.

१. अनपवृत्ते धूपकर्मणि स्वरहोमे यदि धूपविरोहणं स्यात्-
तत्त्वात् वज्ररूपमनेकवर्षे पशुमाहमेत । पशुबन्धं कुर्यादित्यर्थः ।
अवर्गसेव्यन्ते ऽहनि स्वरहोमस्ततोर्ध्वं स्वरहोमकाक्षाद्विरोहणे उत्तरे
यथावन्पाथातनम् ।

^१ A तत्कृत् । ^२ A ins चीता ।

^३ A एतद्गर्भश्च, C च तद्गर्भश्च, D अ तद्गर्भश्च । ^४ D अवकणा M om.

१. वपायाः पुरोक्षाग्रस्य पशोः पुरोनुवाक्या यथासङ्ख्येन ।

२. प्र सू महे सुशरणाय मेधामिति वपाया याज्या । प्रथम-
भाजं यशसं वयोधामिति पुरोक्षाग्रस्य याज्या देव त्वष्टरिति
पशोर्याज्या ।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनान्तर्यं विदिषाणधोर्यज-
मानयोः सुत्ययोरङ्गोर्यः संनिपातः । एककालोपनिपातः पदा-
र्थानां । तं संसव इत्याचक्षते याज्ञिकाः ।

२. इतरापेक्षं पूर्वत्वम् ।

३. याः काश्चिदाहुतौः ।

४. प्रातःसवनादावाज्याहुतौर्जुहोति संवेष्टायेत्येवमादिना म-
न्त्रेण ।

५. माध्यन्दिने सवने एतावाक्मन्त्रविकारः ।

६. चिष्टुभे जगत्या इति नोक्तमदित्यर्थं ककारस्य ।

७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरो ऽध्वर्युर्हृतमिच्छन्प्राजापत्या-
भिक्षिस्तुभिर्हृग्भिः प्रातःसवने आज्याहुतौर्जुह्यात् । अस्त्रामिको
ऽपि वचःफलवचनात्^१ ।

८. होतारं मृतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्या-
भिक्षिस्तुभिराज्याहुतौर्जुह्यात् ।

८. उद्गातारं मृतमिच्छन् तृतीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभि-
स्तिष्ठभिराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिरिष्ट आज्या-
हुतौरनुसवनं ब्रह्मा जुहुयात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिरिष्ट आज्या-
हुतौरनुसवनं यजमानो जुहुयात् ।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्यान् मृतानिच्छन्तः सयज-
मानकान् सर्वं सयजमानकाः^१ । प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिरिष्ट आ-
ज्याहुतौरनुसवनं जुहुयुः ।

१३. संसवे उभे वृहद्रथन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवा-
पन्नाः कुर्युः ।

१४. आभीकादीनां साम्नामुपदेशः । एतेषु सत्सु कथाशुभी-
यादीनि कथं नाम स्युरिति ।

१५. कथा शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं भवति ।
प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. ममाग्रे वर्ष इति ।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उत्तरां संस्थां
कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्थ्यादिकम् ।

१ A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्व
प्रातरनुवाकमिति संसवदेवनिवृत्त्यर्थं । प्रथमारम्भकाः वयसां वदन्तात् पूर्वप्रातरनुवा-
कारम्भकाः प्रक्रान्तौ विहितकालिन् द्वेष्टारः प्रातरनुवाकारम् वरिष्यन्तीति सत्ता ततः
पूर्वमेवमवानिति प्रातरनुवाकारम् कृत्वा समापनकाहान् पूर्वमेव समापयेयुः ।

१८. तस्यैवाङ्गो ऽभासेन द्विराचकरणम्^१। 'विशेषणानुपदे-
शादन्यः सोमः क्रेतव्यो ऽहरन्तरत्वात्। तच्चानुक्रयस्याप्याथनप्रणथनानि
संनिपातिकानि कर्तव्यानि सहोचाण्यकृतत्वात्। सोमस्यैव केवलस्य
प्रणथनं। तच्चाग्नेयीरूपं प्रथममिति चोद्धरेत्^२। यथासवनविधि
पश्चाद्वाग्नीध्रप्रणथने^३ सोमो जिगाति गातुर्विदित्वेवमादिनां प्राक्प-
रिधानीयायाः उद्धारः। तत्र चाग्नीध्रसमीप एव परिधानं प्राक्पुख-
स्यार्थस्य परिसमाप्तत्वात्। एवमिहापि यावदर्धं कर्म। नैवाचाह-
र्गणधर्मो भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात्। आग्निघां निर्वहनमेव
समाप्त्यपेक्षितत्वात्। समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरङ्गत्वात्^४।

२०. संसवधर्मरहितं प्रक्रान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहर-
न्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिधनुष्ठेये संसवाहनि तस्याभ्यासः तादृश-
स्यैवाभ्यासो न युज्यते। प्रतिनिधौ तत्कालादिति न्यायात्। तेन
पूतीकैरनुष्ठेयमाने संसवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः।

२१. वाग्नेयः पचान्तरे। तस्यामग्निष्ठोमादिकायां संकल्पितायां
संख्यायां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो बह्वन्तरा दक्षिणा दद्यात्।

२२. स्रवन्तो वा विहरन्ति। स्रवन्त आपो नदीतडागादिस्थाः
संस्रवन्तो विहरन्ति। विष्किन्दन्तीत्यर्थः। वायुर्वान्तरावती विहर-
त्याकाशसेति वा संख्यानं भावयेत्। चकारः सर्वत्र विद्विषाणाना-
मित्यस्य प्रापणार्थः।

१ A C D M •राचं क०। २ C M वे०। ३ A यथासवनविधि०
M यथा स च विधिचर०, C D यथासवनि०। ४ C पूर्वं D om' once पूर्वं।

ई.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे शोदितकालस्थानि-
नयनमपि^१ । सोममात्रे सर्वास्त्रवस्थासु कारिष्यमाणप्रयोजने । अपहृत
इत्यपशब्दाददृश्यमाने विनायपहरणेन । अमेध्यसंसृष्टे^२ तु शक्ते
अमेध्यापनयने श्रद्धिः कार्या ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताङ्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्नृत्तारि वादेयं सर्वासु द्रव्यश्रद्धिषु ॥ इति

सर्ववचनात् । अभिषुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहतवच्च कर्म ।
अन्यमाहृत्येत्यस्याहरणमात्रम् । न क्रयः । अभिषुण्यादिति प्राग-
भिषवात्क्रीतापहतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः । उभयोः
संस्कृतत्वात् ।

२. सोमाहरणशस्त्रिणे मूच्यनिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा
मूख्यार्थिने किञ्चिद्द्यात् । न तु शास्त्रीयम् ।

३. यजेतेति वाक्यशेषः । अभिषुण्यादिति यागचोदनासुवर्तत
एव । अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिषुष्य यजेत्^३ । पूतीका
रौहितदण्णायाणि^४ । अर्जुनो ऽपि दण्णजातिरेव । तत्पुष्पाण्यपि
श्रद्धाणि ।

४. दण्णानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिषुतानामयं संस्कारः ।
प्रतिदुष्टा क्षीरेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने औषीयात् । मिश्रयेत् ।
श्रुतेन कृतातद्धनेन माध्यन्दिने औषीयात् । दध्ना तृतीयसवने ।

१ All MSS. क्रीताया० or क्रीताया० । २ A. •सुष्टे तु शब्दे ।

३ A वा यजेत् । ४ M रौचिन्, C रौचिन् (P) D रौचिन् ।

५. एका स्त्रीगौर्देया । दक्षिणायज्ञेणात् प्राक्तनस्य दक्षिणस्य निवृत्तिः । अवस्थादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीक्षेत तादृशेनैव कल्पेन ।

६. तच्च तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रक्रान्तकृतुदक्षिणा दद्यात् । पुनर्यज्ञो येष तच्च क्रतुप्रायश्चित्तिरिति^१ अतपयन्नुतेः (४. ५. १०. ६) । एकस्यामपि लाज्जतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतन्प्रायश्चित्तम् । अनेकयागाभ्यसो ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात् ।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तच्च दाहेनाभावे । पञ्च गा दक्षिणां दद्यादित्यथं विशेषः । शेषं पूर्ववत् ।

७.

१. प्रातःसवनात्सोमो ऽतिरिच्येत । ततो वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियः । आन्वायकमेण उत्तरो ऽनुरूपः । होदयहणं पूर्वचाधिकारविच्छेदात् ।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिस्त्रैवदेवताभिः^२ सह स्तोत्रियानुरूपाभ्यां स्तोमातिशयनम् । ऐन्द्रवैष्णवीभिरिति सप्तार्थं तृतीया ।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके - ऐन्द्रवैष्णव्युक्ता । अन्यथाप्येवं स्वरूपस्य परिग्रहः । कथं नाम स्यादिति ।

५. इन्द्रमिन्द्राधिगो वृहत्सूक्तम् । अतो देवा अवन्तु न इति वक्ष्यः एताः सूक्तासंभवात्^३ ।

१. अतो देवा अवन्तु न इत्येतस्य वल्लसखोन्नमया परिधाय
विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतथा यजति ।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म । सोमाधिकारो होतृग्रहणं चानुवर्तते ।
२. वषट्कारं असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उत्तरो ऽनुरूपः ।
३. त्रिष्टुवर्यं वचनम् । अख्येदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका ।
दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सचेत्येका । सं वां कर्मणा समिषा हिनो-
मीत्यष्टौ । उहं यज्ञाय चक्रयुह लोकमिति तिस्रः । सूक्तमेव
गायत्र्यः । एताः कृचिवत् । व्यर्थमा वरुणश्चेति पन्थामित्येका ।
वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः । प्रोतये वरुणं मिचमिन्द्रमित्येते
विकल्पिते ।

४. या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यदा इन्द्राविष्णू
तत्पनयार्थं वामित्येतयोरन्यतरा^१ ।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः शस्त्रं तथेहापि द्रष्टव्यम् । आग्नि-
नादतिरिक्त इति विशेषारम्भात् ।

२. प्र तप्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः । प्र तद्विष्णुः
सवते वीर्येणेत्यनुरूपः ।

३. जगत्यर्थं आरम्भः । प्र वः पान्तमन्त्रो धियायत इति
तिस्त्रः सूक्तं वा । आ यो विवाय ससथाय दैव्य इत्येका । सस्त्रे
विष्णो वितरं वि क्रमस्त्रेत्येका । तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका
सूक्तं वा । मरुत्तिज्ज्ञानं परित्यजेदन्वाञ्च ।

४. त्वेषमित्या समरणं शिमौवतोरिति ।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव । आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात् ।
तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम् ।

२. अथ स्तोत्रियानुरूपौ प्र तत्ते अथ शिपिविष्ट प्र तद्विष्णु-
रिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्^१ । स्तोमातिशयनायाश्विन्यः^२ प्रचुरा
एव ।

३. अविशेषाद्या काचित् ।

४. पर्याधैरस्तुते यद्यादित्य उदियात्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः
स्तोमैर्होत्रेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । सुवते कृन्दोगाः ।

५. आदितो ऽवच्छेदे इति न्यायात्^३ आद्ये द्वे स्रचौ । जाग-
तानामिति मोक्तं चिष्टुप्परिहारार्थम् । ततो मां धुरिन् नामा
देवतेत्युद्धार्या ।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः । अथस्त्रापि चतुर्दशीं चथोदश्या
परिधानं नित्या इति वचनात् ।

१ C.D. अथशिपिविष्टम्, A M. अथशिपिविष्टम् । २ A स्तोमातिशयनायाश्विन्यः ।

३ A आयात् ।

७. हन्द्वाणाः सुवते तथैव ग्रस्त्रम् ।

८. होत्रे वा प्रथमाणां सोदृष्टां हतं भवति । तथैव^१ ग्रस्त्रम् ।

९. हतं सप्तवर्णं शंसने कर्तव्ये ।

१०. हतं सप्तवर्णं शंसनं च ।

११. आश्विनमध्येतावत्परिमाणमभियोषे कार्यम् ।

ग्रतानि चोषि षष्ठा च^२ व्युष्टायामाश्विनं भवेत् ।

प्रत्यक्षाणामृषां नाच दृष्टीनां च संपदा ॥१॥

प्रतिपत्तिर्नवोपेत्यग्निमीले पुरो नव ।

ता राजानां चतसस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥

यो मर्त्यं ध्विति चेका स्यादग्नयेति दृषः स्मृतः ।

प्रगाथो ऽग्ने विवस्वत्यादेव एव ककुपूतः ॥३॥

एते द्वे अयमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे दृषं पुर ।

सप्त वेदिषदे ज्ञेयास्तृषे मेति^३ जनस्य च^४ ॥४॥

अग्निं तं दृश तिस्रः कः पञ्च षोडशस्येति ।

छषो भद्रेभिरा सूक्तमेकोपो दृषे तथा ॥५॥

प्रति सोमेभिरुषसं सूक्तमुषो यदद्य द्वे ।

उषस्तिस्र एता उ चतस्रः स्युर्महे दृश ॥६॥

अश्विना यज्वरीरिषस्तिस्र एका न यत्परः ।

दूरादिदेव षट्त्रिंशदुदीरायां दृशाष्टौ च ॥७॥

आ मे इवं नवैका नः को वामद्य चतसस्तु ।

१ A तथैव । २ A षष्ठा, C षष्ठा, M षष्ठाणि । ३ C षे मेति, A कुषमेति ।

४ A जनस्य षट् ।

एका भात्यग्निरवसां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥

का राधभव मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा ।

तं युञ्ज्याथां नवा मे हवं नासत्या पञ्चपञ्च^१ ॥९॥

युवोद धू रथं चिखिदेका तिस्रः समानसु ।

नव प्रति प्रियतमं तुष्टं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥

अक्रुभियेत (?)^२ ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे^३ ।

अनुष्टुप्पुष्णिहौ च द्वे वृद्धत्युष्णिगनुष्टुभः^४ ॥११॥

११.

१. सन्ने गणयन्ने वा । यदि दीक्षितो वियेत कथं स्नादि-
त्यत आह ।

२. दग्ध्वा निर्मस्थेन ग्रामिचादा आश्रतेन शौकिकेन वा
शास्त्रान्तरात् । अस्थीन्युपनञ्च ततः पुत्रं^१ भ्रातरं वा दीक्षयित्वा
शान्तिपातिकैः संस्तृतं तेन सह यजेरन् ।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्नित्येतन्निरासेन^२
कस्यान्तरमेतदाशब्दात्^३ । दग्ध्वास्थीन्युपनञ्चेत्येतदस्मिन्नपि पक्षे
भवत्येव । अभिषुत्य सोमं राजानमगृहीत्वा यज्ञान्दक्षिणापरस्त्रां
वेदिश्रोत्रां यजमानास्त्रिकुम्भं निधाय तस्मिन्देगे दक्षिणापरवेदि-
श्रोत्रा देगे वृन्दोगाः सर्पराशौभिराथं गौरित्येताभिः परा-

१. C in marg. वा सोमतादमाहौ वाच्यं युतः । २. C D अक्रुभीयत । ३. A परे ।

४. C D अस्मिन्नपि दुः । C in marg. चिषं देवानामित्यादि शार्ङ्गात् प्रकृतिवदित्यर्थः ।

५. C नव । १. C D M निरासेन । २. C D M •हादममन्वाव ।

चीभिरनाहुस्ताभिः स्तुवते । तच्च दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणस्योप-
विश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. भार्जास्तौयसंनिधौ वा अस्त्रिकुभं निधाय सार्पराक्षीभिः
पराचीभिः स्तुवते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं भार्जास्तौयं परियन्ति भ्रमन्ति
सव्यामूरूनपात्रानास्ताडयन्ति^१ । सव्येरेव पाणिभिः ।

६. आद्यं गौरिति स्तोत्रदेश^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति शाखान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्भूयः ।
अपरिमितेष्टके^३ ऽग्नौ ऋतिदर्शनाद्वैरे^४ च यथा नवम्यां यजेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्मिन्नहनि भवन्ति ।

९. मरणासंवसरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः । अस्त्रि-
मतो याजयेयुरिति केचिदाहुः ।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्त्रिकुभं निदधुः ।

११. तदीयान् ।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः । पूर्वपदलोपेन । तस्मिन् दीर्घे सोम-
नाग्रे यतीति^१ शाखान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ ॐ D om. ताडयन्ति । २ A स्तोत्रदेश । ३ A अपरिमिते इष्टके । ४ D नृति-
दर्शनादिति नैकस्वर्यं । यथा नवम्यां यजेति । C like D, M • दर्शनादिवैरेव ।
यथा नवम्यां यजेति ; in marg. ये । ५ A om. इति ।

२. विधुं दद्राणं समने वङ्गनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साक्षां
पृष्ठं ब्राह्मणाष्मिने स्तुवते हन्द्वागाः । स एव स्तोत्रियः कार्यः ।

३. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुषगति । पूर्वं ऽनुरूपः प्रक्षितस्य-
स्ततः स्तोत्रिय इति । संदेहो मा भूदिति वक्ष्यहणम् ।

४. यावन्तीत्येकवचनमविवक्षितं । किं तच्च भवतीत्यत आह ।

५. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूचारम्भः ।

६. अथैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उपाय तवसे सुवृत्तिमिति ।
यदि पुनः कलशदरणं यावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
न्याय्यम् ।

७. उभयोरपि यावदरणकलशदरणयोः ।

८. चिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात् ।

९. अभ्युक्षीतं नाराशंसमन्तःपरिधिं भस्मानि जुहुयात् ऊता-
ऊतस्थेत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१०. शुष्के^१ नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

११. यं यद्वं जघन्यं गृह्णीयात्तस्याल्पमर्धाद्भूतसुपवाते नाराशंसे
सोमचमसे ऽवनयेत्प्रापतये स्नाहेत्यनेन मन्त्रेण ।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-
र्हिरण्यगर्भं इत्याद्याभिस्तस्यभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-
पूर्वार्धं उपरवाख्ये अवटे ऽवनयेत् ।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्ठादववर्षणं भवति तस्य
भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेश्वरिभ्रमित्यादिना

भक्षणं कुर्यात् । कृत्स्नं वेदममृतमन्त्राद्यमित्यादेशं ध्यानं युगपत्
कार्यम् ।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्यनेन मन्त्रेणाध्याहुतिं जुहु-
याद्यस्य चमसो ऽभ्युपाकृतः ।

१५. उत्तरशिवावच्छाद्येति^१ (?) च्छन्दोगानां । तेन वाग्येन
वावच्छाद्य सदसो निर्हरेदभ्युपाकृतं चमसम्^२ ।

१६. य ष्वते सिदभिषिष इत्यनेन ह्यचेन महावीराण्य^३
भिन्नपाचमनुमन्य तत आहुतीर्जुहुयात् । निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्^४ ।

१७. चयस्त्रिंशत्तन्त्रव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्त्रेण मन्त्रे-
णैकाम् । द्वितीयां यज्ञस्य दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारा-
न्नेन मन्त्रेणैते आध्याहुती होता जुहोति । चयश्चादध्वर्युश्च ।
स्वशास्त्रोक्ता ।

१३.

१. यदीति वचनाच्चिमिन्नं न स्वयमुत्पाद्यम् । सन्नाय दीक्षितः
सन्नार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः । अथशब्दाद्बुद्धिरपि कथंचित्सा-
मुत्तिष्ठेदपरिसमाप्तसन्नस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत् । ततः सोममप-
भज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन सन्निभिरङ्गीकृतं कौत-
मक्रीतं वा विभजितातिराजेण यजेत सर्वसोमेन सर्वपृष्ठेन सर्व-
वेदसद्विषयेनेति विग्रहितो विभजिद्यागो नैमित्तिकः । सन्नाङ्गं

१ A चि चा० । २ C निर्हरेद्यस्याभ्युपाकृतं । D निर्हरेद्यस्या चमसम् ।

३ CD महावीरपार्थ भिन्नश्च । ४ A यद्वत्वात्, M • मन्त्रं नेपदि० ।

चोच्यते । अग्निष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सत्तिष्ठः साम्युत्पाने आग्ने-
यीष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति । अनाहिताग्नेराग्नेयस्यरित्येवं^१
केचिदाहुः ।

२. संकल्प्यापि सत्त्वमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत । वा-
ग्रब्धो विकल्पार्थः ॥

^२उक्तो दादशाहः सहौचस्तद्धर्मातिदेशस्य केवांचिदङ्गाम् । तद-
नन्तरं ते चेदनुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमि-
त्तिकान्युपदिष्टानि । तत्र दादशाहो ऽहर्गणः । अहर्गणानां च
कानिचित्संख्याणि केचिदहौनाः । अस्ति तेषु धर्मभेदः । तत्र
दादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे । तस्याप्यनेन विशेषेण
सम्भवं । सत्त्वसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषा वक्तव्यास्तानाह ।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः^१ सत्त्वार्थमासी-
रन् । य च्छलिजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः^२ सत्त्वमासीरन्निति
शास्त्रान्तरश्रुतेः । आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा^३ दीक्षिता इत्येतदेषा-
मेव विशेषणचयम् ।

२. सत्त्वे गृहपतिरोधो^४ नास्ति । यथा साध्यं याजमानं च
मयीदमिति ब्राह्मणः । अशक्ये तु यौगपद्ये सति आर्लिष्यस्यानु-

१ O D अनाहिताग्नेराहिताग्नेश्चरि (चरि० ?) २ C D om. the passage
beg. with च्छलि and ending with तानाह । ३ C D यथोदिष्टा । ४ A यजमानः ।
५ A ins. यथोपदिष्टः । ६ A गृहपदीतिरो०, M गृहपतिः स० ।

रोधेन क्रिया । यथा होतुरिलोपङ्गानं मयौदमिति जपश्च ।
तत्रार्त्विज्यमिलोपङ्गानं कृत्वा तस्यानुरोधेन^१ पश्चादयौदमिति जपः ।

३. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत^२
इत्येवमादिकः । तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याज-
मानमार्षेयाभिव्याहरणादि ।

४. परार्थानि कर्त्तर्यान्यौदम्बरौसमानादीनि^३ तानि मुख्यः
प्रधानः कुर्यात् । स च एकः कुर्यात् । तथा च कात्यायनः^४ परार्थ-
श्वेकः^५ कृतत्वादिति (१२. २. १४) ।

५. केचिन्मारागंसकल्पाः केचित्तनूनपास्कल्पाः केचित्तनूभय-
कल्पाः मन्त्रकल्पे द्वेधे^६ भूयसां यः कल्पस्तत्साधर्म्यमितरेषाम् ।

६. ऊतेषु दक्षिणैध्विति मत्स्यमिति वा^७ दक्षिणाहोमे काला-
वधिरयं^८ । दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गेण । ते शास्त्रामदसौ दक्षिणे-
नाग्नौभ्रतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तश्चालयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिन-
मेवं^९ जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम् ।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्त्वमग्निष्टोमसंस्थः सहस्रदक्षिणः पृष्ठ-
ग्रमनीयाख्यः कार्यः । सत्त्विणः सत्त्वादुदवसाय पृष्ठग्रमनीयेन यजे
रक्षितिशाखान्तरश्रुतेः । स काममेव पृष्ठग्रमनीयेन यजेत कामं न
यजेत (१८. २४. ३०) यदि तु यजेतेत एवास्य सत्त्विणः सत्त्वित्रः
स्युरित्यारण्यके वचनात् पृथक्पृथक् पृष्ठग्रमनीय इत्येवावधीयते ।

^१ C D तस्यानुरोधेन । १ A प्रथमं दीक्षित । २ C D M सवादीनि ।

^३ C D M कात्यायनः । A कृष्णायनः । ४ M सव instead of रक्ष ।

^५ C D M on. उभेधेकल्पाः, C (in marg.) •भयास्तु । ६ A मन्त्रकल्पेधे ।

^७ A on. वधिति । ८ C D M •विधिरियः । ९ A एवं नमस्ते मन्त्रेयुरिदम् ।

८. साधारणं सत्तिणामभिषं पृष्ठशमनीयमेके मन्यन्ते । इत्यब्दः
श्रुत्यनुकरणः ।

९. पृष्ठशमनीय प्रकृतः । स केषु नित्यः केष्वनित्य इति
तद्विवेकायाह । रात्रिसत्तेषु नित्यः पृष्ठशमनीयो ऽन्येष्वनित्यः । स
काममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेतेति दर्शनात् आह ।
कीदृशानि तानि रात्रिसत्ताण्युच्यन्ते । द्वादशाहप्रभृतौनि । किय-
त्पर्यन्तानि । आ सत्वारिंशद्वाचात् । अभिविधायमाकारः । एको-
त्तराणि एकैकवृद्धा द्वादशरात्र इत्येवंप्रकाराणि । एकाक्षपञ्चाश-
द्वात्र एकषष्टिरात्र इति रात्रिसत्तेष्वेवानुप्रवेशात् रात्रिसत्ताख्यां
समेते । रात्रिसत्ताणीति ज्ञात्वानुष्ठेयानि^१ । धर्मविशेषश्च । क्वान्दोग्ये
यंज्ञाप्रयोजनम् ।

१०. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्युक्तः ।
स घोरहोभिर्विवर्धते तानि त्रयोदशरात्रादिमंपत्त्यर्थमुदाहरिष्यामः ।
पृष्ठशमनीयप्रसङ्गेन रात्रिसत्ताण्युपदिदिचोराचार्यस्य अनिज्ञा ।

१५.

१. एकान्वर्थे महाप्रतस्येत्येवमादि यदारण्यकोक्तं तदाहरन्ति
कुर्वन्ति सत्तिणः ।

२. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । सर्वस्रोमं वातिरात्रमेकाहार्थे आह-
रेयुः । सर्वस्रोमो ऽतिरात्र उत्तममहरित्यश्वमेधे यो वध्यते तमा-
हरेयुः ।

२. सर्वस्वोमस्यातिराचस्य स्थानं शाखान्तरात् ।

४. इन्द्रार्घ्यं गोआयुषी आहरेयुः । ते पुनस्ते गोआयुषी इत्यत आह ।

५. गोआयुषी इत्येतस्यां सोदनायां द्वितीयं तृतीयं चाभि-
स्रविके दे अहनी प्रत्येत्ये ।

६. व्यहेणापूर्यमाणे चीणि प्रथमान्याभिस्रविकान्युपेयुः ।

७. चीणि पूर्वाण्याभिस्रविकानि महाव्रतं चतुर्थमिति चतुर-
हार्थं ।

८. आभिस्रविकानि पूर्वाणि पञ्चाहार्थं पञ्चावपेयुः ।

९. अभिस्रव इति नोक्तं लाघवाभिप्रायेण ।

१०. षष्ठाभिस्रविकानि महाव्रतसप्तमानि । सप्ताहेनापूर्यमाणे
सप्ताहरेयुः ।

११. एतेन न्यायेन । कतमेन । यद्यदस्य षड्भ्यं तत्तत्पूर्वं कुर्वाणा-
स्तां सङ्ख्यां पूरयन्ति याया सङ्ख्या पूरयितव्या । यथा त्रयो-
विंशतिरात्रे पञ्चाहः षल्लहो द्वादशाह इति ।

१२. एतेषां गोआयुषीप्रभृतौनां प्रायणौघं षष्ठ्यं चान्तरेण
स्थानमनुष्ठानक्रमः ।

१३. एकाहार्थं महाव्रतमाहरन्तीत्युक्तं । तस्यायं स्थान-
नियमः । तुशब्दो व्यवधारणार्थः ।

१६.

१. अथग्रन्थो विशेषाधिकारार्थः । एतानि वक्ष्यमाणान्यहानि चयोक्तां न्यायकृत्तिमपवदन्ति ।

२. विंशतिराचाख्ये अभिज्ञवः षलहः अभिजिद्विभजिञ्च । एतान्यागन्तूनि प्राक् पृष्ठ्यान्ततो दशराचः ।

३. अभिज्ञवः षलहस्ततो ऽतिराचस्ततो दावभिज्ञवौ प्रथम-
द्वितीयौ । अबुधसु त्य इति वैश्वदेवं (११.८.७) पृष्ठ्यान्तो
द्वितीये ऽभिज्ञव इत्यनेन द्वितीयेन विशेषेण द्वितीयः । एवमेता-
न्यनविंशतिराहानि^१ प्रायणीयोदयनीयसंहितानि एकविंशतिराचः
पूर्वः ।

४. पृष्ठ्यः षलहः स्वरसामानस्त्वयस्ततो विषुवान् तत आटुताः
स्वरसामानः ततस्त्वयस्त्रिंशारम्भण इति । त्रयस्त्रिंशारम्भणं प्रथमं^२ ।
यश्चशेषाणि पञ्च । तेनेव प्रातिसोम्यक्रमेण स एवमुच्यते त्रयस्त्रिंश-
ारम्भणः पृष्ठ्य इति । अथं प्रायणीयोदयनीयाभ्यां सहैकविंशतिराच
उत्तरो ऽभिधीयते । अहो ऽभिज्ञवो महाव्रतं चेति दादशाह-
संहितानीति दाविंशतिराचे तु कृत्तिः । पञ्चाहो ऽभिज्ञवश्च
दादशाहसंहितानीति चयोविंशतिराचे तु कृत्तिः ।

५. इति चतुर्विंशतिराचः संसदामयनमित्याचक्षते । इति
सूत्रच्छेदः । खण्डग्रसूच्यते । पृष्ठ्यस्य ये सोमास्त्रिदवादयसो सोमा

१ CD हयनेताभि न्यूनः ।

२ A त्रयस्त्रिंशारम्भण इति त्रयप्रथमं ।

यस्य सो ऽयं पृथ्व्यस्तोमः पल्लवः । स्तोमा एव न तु तानि पृष्ठानि ।
परिसंख्यानात् । तेनायं न्यायतो दृष्टद्वयन्तरपृष्ठो भवति ।

६. पल्लवानन्तरं त्रयस्त्रिंशस्तोमकमहः षष्ठं पार्थिकमनिरुक्ता-
विशिष्टं कार्यम् । अहरतो न तद्विधीयते न षष्ठस्याङ्गो गुणविधिः ।
अनिरुक्ता च पूर्वकारिवशात् कार्या । एवं स्वरूपाभिधानं ।
तदनिरुक्तं भवतीत्यमितष्टीयं^१ देवतायाः परोक्षाभिधानेन स्मृतौ
(१८. ७) प्रदर्शितम् ।

७. तस्य त्रयस्त्रिंशस्याङ्गः अनिरुक्तस्य कण्वरथन्तरं माध्यन्दिने
क्षन्दोगाः कुर्वन्ति । तच्च योन्यनुशसनं कार्यम् ।

८. वचनाच्छेषं पूर्वेण तुल्यं । न तु^२ कण्वरथन्तरं तस्येति
पूर्वच यज्ज्ञात् ।

९. ततस्त्रयस्त्रिंशान्निरुक्तादनन्तरं त्रिणवस्तोमकमहः ।

१०. एकविंशस्तोमं वैराजपृष्ठं चतुर्यमिति । तदेव केनचि-
दभेदेन^३ द्विनयुक्तम् ।

११. एकविंशयोः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ।

१२. यथोक्तं पूर्वच तथा त्रिणवादनन्तरमेतावान्विशेषः ।

१३. ^४पूर्वच पृथ्व्यस्तोमात्पल्लवादुत्तरमिह तु त्रयस्त्रिंशा-
न्निरुक्तादुत्तरमेतावान्विशेषः ।

१ C (orig.) D अभिमनवीयं C (sec. h.) अभिमनीय । २ C D M तत्
instead of तु A यज्ज्ञात् C M •यज्ज्ञात् । ३ C D M अभेद्विनयुक्तं ।
४ A om. Sūtra 13 and, gives the words from पूर्वच to विशिष्टे as
explanation to 9. 14.

१४. अथस्त्रिंशद्वारम्भेण इत्येतावता विशेषेण पूर्वस्मादयं विंश-
व्यते ।

१५. ततः पञ्चदशानन्तरं चिद्वत्सोमकमहर्दागरात्रिकमनिरुक्तं
भवति ।

१६. अनिरुक्तास्त्रिद्वत्सोमकादनन्तरं ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोमः
कार्यः ।

१७. इत्येतेनार्ह्येनायं चतुर्विंशतिरात्रः संसदामयनाख्यः ।
प्राक् अथस्त्रिंशद्वाचादहर्द्यागः परिभाषानुसारेणोच्यते । द्विरभिष्ववो
महाव्रत इत्यागन्तूनि पञ्चविंशतिरात्रे गोआयुषी अभिष्ववो द्विरि-
त्यागन्तूनि षड्विंशतिरात्रे । अथो द्विश्वाभिष्वव इत्यागन्तूनि सप्त-
विंशतिरात्रे^१ । अथो द्वादभिष्ववौ महाव्रतं चेत्यागन्तूनि अष्टा-
विंशतिरात्रे^२ । पञ्चाहो द्वादभिष्ववावित्यागन्तून्येकात्रिंशद्वाचे^३ ।
त्रिरभिष्ववा इत्यागन्तूनि चिंशद्वाचे । त्रिरभिष्ववो महाव्रतं चाग-
न्तून्येकचिंशद्वाचे । गोआयुषी त्रिश्वाभिष्ववा इत्यागन्तूनि द्वाचिंश-
द्वाचे ।

१७.

१. "आभिष्वविकान्यहानि पञ्च त्रिराष्ट्रान्युपेत्य ततो विश्व-
जिदतिरात्र उपेयः"^४ । तत एष एवाभिष्वविकः पञ्चाहस्ततो दशरात्र

१ A पञ्चविंशतिः ।

२ A एकविंशरात्रे न्यष्टाविंशतिः ।

३ A एकविंशद्वाचे ।

४ A ins. इति ।

५ OD उपेयः ।

इत्येतेनाहर्योगेन चयस्त्रिंशद्वाचाख्यो ऽतिराचसत्तविशेषः^१ । प्राक् सप्तचिंशद्वाचादहर्योग उच्यते । पारिभाषिक एव । त्रौष्णाभिज्ञविकानि चयस्याभिज्ञवा महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चतुस्त्रिंशद्वाचे । पञ्चाहस्याभिज्ञवास्तथ इत्यागन्तूनि पञ्चचिंशद्वाचे । चत्वारो ऽभिज्ञवा आगन्तूनेन षट्चिंशद्वाचे ।

१. चतुर्विंशमहस्ततो ऽभिज्ञवः षष्ठहस्ततः पृथ्व्यः षष्ठहस्ततो नवाहो नवरात्रो यो वक्ष्यते । अभिजित्स्वरसामानो विषुवानावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजिज्ञेति । अत्रापि तेष्वेवाभीवर्तान्वायतनं संवत्सरसंमित इति वचनात् । ततो गोआयुषी । तदनन्तरं दशराषस्ततो महाव्रतमित्येष सप्तचिंशद्वाचः । चयाणामहर्योग उच्यते । परिभाषान्यायेन गोआयुषी चतुरावृत्तो ऽभिज्ञव इत्यागन्तून्यष्टचिंशद्वाचे । अष्टचतुरावृत्तो ऽभिज्ञव इत्यागन्तूनेकात्रचत्वारिंशद्वाचे^२ । अष्टचतुरावृत्तो ऽभिज्ञवो महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चत्वारिंशद्वाचे ।

२. संवत्सरसंमित इति सूत्रान्तः । खण्डग्रन्थ व्याख्या क्रियते । चतुर्विंशत्यमहस्ततस्तथो ऽभिज्ञवास्ततो नवरात्रो वक्ष्यमाणकः ।

४. अभिजिदादयो यथादिष्टक्रमसमुचिता नव ।

५. संज्ञाकरणं शास्त्रसंन्यवहारार्थम् । अभितो^३ नवरात्रं (१३.

१८. २) चेत्येवमादयो ऽपदेशाः ।

६. अभिज्ञवो नवरात्रानन्तरम् । गोआयुषी अभिज्ञवानन्तरम् । दशरात्रो गोआयुर्भामनन्तरं महाव्रतं दशरात्रानन्तरम् ।

१ A रात्रिचयवि० O D ऽतिरात्रिचयवि० M ऽतिरात्रविशेषः ।

२ A अष्टचिंशद्वाचे । ३ A O D अभिजितो ।

७. चतुर्विंशं चथो ऽभिज्ञवा इत्यारभ्य य उक्तो ऽसावेकाक्ष-
पञ्चाशद्रात्रो ज्ञेयः ।

८. संवत्सरसत्तेण तुल्यतामापादितः । संवत्सरसत्तधर्मैर्युक्त
इत्यर्थः । तत्र उच्यन्ते दीक्षासङ्ख्याकालविशेषाः । अबुधमु त्य इत्येव-
मादयश्च वैश्वदेवविशेषा अनारभ्यवादसिद्धाः^१ । अभीवर्तान्वायातनं
विषुवति ब्रह्मसामाभिज्ञवस्थान्वहमावृत्तिः । यज्ञागाराणां दाह-
विकल्पः^२ । अनूबन्धावपान्ते (का० १३. ४. ६) वपनं । पूर्णाङ्क-
त्युदवसानीययोर्मैदेन करणम् । पयस्यायाश्च । साम्निके यज्ञे^३ पृष्ठ-
ग्रमनीयो विकल्पेन रात्रिसत्तेषु नित्यः । तेषु नित्यो द्वादशाह
(१३. १४. ८) इति । यत्र तु ऊतानग्नौन्विभजन्ति । अन्येषु तु
सत्तेषु प्रागग्निहोत्राङ्कतेरग्निविभागः । एवमाद्यर्थं संवत्सरसंमित
इत्युक्तम् ।

१८.

१. अथशब्दाद्वक्ष्यमाणको विशेषः । शेषं पूर्वण समानम् ।
एकषष्टिरात्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।

२. अभिजित्प्रभृति नवरात्रमभितः पृष्ठयौ कर्तव्यौ ।

३. तथोः पृष्ठयोरारुह्यस्त्यस्त्रिंशदारभ्य प्रतिस्रोम उत्तरः ।

४. वक्ष्यमाणः शतरात्रो ऽनूद्यमानो न्यायकृतः । किमस्यानु-

वादस्य प्रयोजनं । संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः^१ । एतस्याच धर्मभेदाच्च-
त्वारिंशद्वाचाद्वाचिषत्त्वाणीत्युक्तम्^२ ।

५. प्रथम आभिष्वविकस्यहः पुनश्चतुर्दशाभिष्ववास्ततो दश-
राचस्तदनन्तरं महाव्रतमित्येवं प्राप्तः शतराचः ।

१६.

१. गवामयनं नाम वक्ष्यमाणकं संवत्सरसंज्ञम् । तस्य सप्तदश
दीक्षाः कर्तव्याः ।

२. द्वादश वा गवामयनस्य दीक्षा भवन्ति । तुल्यकल्पार्थं
पृथग्योगकरणम् ।

३. तैषः पौषः । तस्य यामावास्या तां लोका मार्गशिरसो
ऽमावास्यामाहुः । कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेन वा तैषस्य भवति ।
ज्योतिषामयने ऽपि क्वचित्कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणमस्ति । खश्रु-
तिलिङ्गानि च विद्यन्ते । अतस्तस्या अमावास्याया उपरिष्ठादेका-
हेन ते दीक्षेरन् द्वितीयाद्यामित्यभिप्रायः । माघस्य वेति विकल्पः
कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेनैव^३ ।

४. तेषां दीक्षितानां माघस्यामावास्यायामुपवसथः पौषशुक्ल-
पक्षप्रवृत्तानाम् । फाल्गुनस्य वा माघशुक्लप्रवृत्तानां । एवमेव श्रुत-
त्वात् । नियमार्थं चैतद्वचनं प्रतिपदि स्यात्तदमावास्याविशेषात् ।

१ A संवत्सरधर्मसंमितप्राप्तिः । २ A om. द्वाचा ।

३ C D •कारेणैव ।

ततो अवमराचे^१ ऽस्यावशिष्टे पूर्वं पातयित्वा दीचारम्भः । दुहेयं(?)
पर्वं चेत्पाद^२ इति सांवत्सराः ।

५. यदि द्वादश दीक्षा अङ्गीकुर्वन्ति ततः पौर्णमास्याः पुर-
क्षाश्चतुरहे दीचेरन्नेकादश्यां दशम्यां वावमराचे सति ।

६. तेषामेकादश्यां दशम्यां वावमराचपचे दीक्षां प्रारम्भमा-
णानां । श्रौतस्य शुक्लपक्षस्येत्यर्थः । पञ्चम्यां प्रसवः सुत्याकालः ।

७. अर्ह्योगक्रमार्थो ऽनुवादः ।

८. तदनन्तरम् । चण्ड्यः समुच्चयार्थः । तेन तथा युक्तान्पञ्च
मामानुपेत्येत्येकानयोरङ्गोर्यहणं^३ न भवति ।

९. पृष्ठ्यः पञ्चमो येषां त इमे पृष्ठ्यपञ्चमा अभिप्रायः । तेन-
तेन क्रमेण सन्निपत्य उपयन्ति ।

१०. प्राचणीयादारभ्य एवमर्ह्युक्तः प्रथमो मासः । स इति
विशेषणाच्चेतरे ।

११. तथा युक्तान् । कथं युक्तान् । पृष्ठ्यपञ्चमाभिप्राययुक्तान्
पञ्च मासान् प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पञ्चममिति । एतानुपेत्य
इत्येत्यर्थः ।

१२. षष्ठस्य मासस्यार्ह्योग उच्यते । पृष्ठ्यचतुर्थान् चीनभि-
स्त्वानुपयन्यनेन क्रमेण ।

१३. ततश्चतुर्थः^४ षष्ठहेभ्यो ऽनन्तरं नवरात्रमनेन विभागेनो-
पयन्ति । अभिजितं चींश्च खरसाश्चस्ततो विधुवन्तम् । एवमथं

१ नवरात्रे, C अवमराणि । २ M निचौर्यं पर्ववेत्ताद् ।

३ O'D • येत्येतत्तदीद् ।

४ C D M चतुर्थे ।

आश्विनमासः । विपुवतो ऽष्टाविंशौ मासः । विपुवस्तु तावद्वर्षित एवास्ते ।
मावरेषां न परेषामित्याहुरिति^१ (कौ० १६.१) श्रुतेः ।

१४. पृथ्वादिभिरासां चर्चं विधत्तस्तुरस्तुरो ऽभिज्ञान-
पथन्तीति श्रुतेः ।

१५. पृथ्वाभिज्ञवौ चान्यच्च स्नेहस्नेहाद्यौमेन पृथ्वादारभ्य
मातिसौम्येनावर्तते । चकारः समुच्चयार्थः । अतश्च मासावृत्तिरह-
र्षागावृत्तिश्चोभयं भवति ।

१६. अथप्रश्नस्तु इत्येवमादीनि चान्यकानि षष्ठ्याहो
द्वितीये ऽभिज्ञव इत्येवमादिना अन्येन तान्यावर्तको । चतुर्थद्वितीय-
द्वितीयप्रथममिति ।

१७. विपुवतो ऽगणितादूर्ध्वमावृत्ताश्चरसासो विधत्तं श्री-
येत्य ततः ऽष्टाविंशतस्तौनभिज्ञवान् च मासो ऽष्टाविंशौ । अष्टा-
विंशिनावभितो विपुवन्तं मासाविति (कौ० १६.१) श्रुतेः ।

१८. एवमिष्यमावृत्तिः । पृथ्वप्रथमैर्मासैः । य एष पृथ्वः षष्ठ्यः
श्रुतः परस्तात्पर्येति तेन मासा आवृत्ता इति वदन्त इति
(१६.१) श्रुतेः । एवमेते द्वितीये षष्ठ्ये पञ्च मासा उक्ताः । षष्ठ्य-
उच्यते ।

१९. चीनभिज्ञवानुपपन्ति पूर्ववदन्त्यमावृत्तान् । आश्विनी-
मिति यथोद्दिष्टौ^२ न क्रमेण । ततो दशराचं । ततो महाव्रतं तत
छद्वयमतिराचम् ।

१

१ Com. न परेषां । २ A ततो दशराचं ततः । ३ M यथोपदिष्टेन
O यथोद्दिष्टौ ।

२०. संतदत्र गवामयनस्य दीक्षा इत्येवमादिको य उक्तः ।
समुत्था तावदेवं पूर्वकारिवशादन्यथापि भवतीति सूचारम्भा ।

२१. तदिति सर्वेषां गवामयनं निर्दिश्यते । गवामयन-
प्रकृतौनि संवत्सरसत्त्वेषु भवन्ति ।

२२. तेषु संवत्सरसत्त्वेषु विकारो वक्ष्यमाणो अन्य दशरात्राद्
द्रष्टव्यः ।

२३. दशरात्रेयः पृथक्कं वर्जयित्वा अन्यस्य स्थाने^१ अभिमतः कार्यः ।
तदेव्युक्तमभिज्ञवाचनं नाम संवत्सरसत्त्वम् । सप्तर्षादीनि वैश्व-
देवानि सप्तमे भाषे । पञ्चमादीन्सुतमे । आदितो ऽजश्चेद् इति
न्यायात् ।

२०.

१. उत्सर्गिणामयनं नाम संवत्सरसत्त्वं गवामयनधर्मप्राप्तिः ।
तत्र विधिं वक्ष्यामः ।

२. यानि गवामयनप्रकृतेः पौर्णमासीभिः सह सुत्यान्यहानि
संगच्छेयुस्तान्युत्तरेण सत्तिषः । पौर्णमासीशब्दो ऽयं यजमानाया-
सर्वस्य^२ उत्तरसूत्रे कर्मनिर्देशात् ।

३. वाग्रब्धो विकल्पायः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनीयदिवसाभ्यां^३
सह ध्यान्यहानि संनिपतेयुस्तान्युत्तरेण ।

१ A om. the first six words.

२ A ० शब्दो याजमानोवाचयन ।

३ O यजमान - - - य दि । sec. h. यजनी D has lacuna between या-य
M यजमानाच । A यजनी ।

४. उभयोरपि काशकल्पयोरविशेषादेकचिकं स्तोमं^१ कुर्वीरन् ।
 ५. 'वाशब्दो विकल्पार्थः ।
 ६. एकैकामृत्वं स्तोत्रियाणां वोत्तृजेरन्^२ ।
 ७. यजुषां चैकैकस्योत्सर्गः । आध्वर्यवस्योपदेशः । एकैकस्य
 प्रतिगच्छोत्सर्गार्थः ।

८. अहस्तुर्गपञ्चे तस्मिन्नहनि प्राजापत्यः पशुः कार्यः ।
 ९. तस्मिन्नहन्त्युत्तृज्यमाने यदेवतः सवनीयस्तेन वा यजेरन् ।
 १०. तत्र तस्मिन् पशौ पशुतन्त्रे सवनीयहवींश्चन्वायातयन्ति ।
 पशुतन्त्रवचनादपापशुपुरोक्षाग्रहवींश्चन्वायातयन्ति । तस्य वपया
 प्रचरन्ति । ततः सवनीयेनाष्टाकपालेन । तत आग्नेयेनाष्टाकपालेन ।
 ततश्चरुषैर्द्वेण । तस्मात्सवनं संतिष्ठते । पशुपुरोक्षाग्नेन प्रचरन्ति ।
 ततः सवनीयेनैकादशकपालेन । ततो मरुत्वतीयेनैकादशकपालेन ।
 ततो दध्नैर्द्वेण । तन्माध्यन्दिनं सवनं संतिष्ठते । पशुना प्रचरन्ति ।
 ततः सवनीयेन द्वादशकपालेन । ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन ।
 ततश्चरुणाग्निमाहतेन । तत्तृतीयसवनं संतिष्ठते । इति ऋन्दोगानां ।
 तैत्तिरीयाणामध्वरकल्पे वैश्वानरेषु^३ सवनीये च पशुपुरोक्षाग्ने^४
 त्वेकस्मिन्सवनीये होता यच्चदिन्द्रमिन्द्रस्याप्तपुरोक्षाग्रमिन्द्रं प्रस्थितं

१ A om. अपि काशकल्पयोर । २ The words of the text एकैकां वा
 स्तोत्रियाणां वोत्तृजेरन् शस्त्राणां यजुषां च formed orig. one Sūtra in A, but
 have been disjoined in three. In M they form three Sūtras, in C D
 E and G form one Sūtra, which in C has been alt. by sec. h.

३ A om. च । ४ A.C (orig.) D वै चानेषु । ५ A M पुरोक्षाग्ने जे
 C ० शो जे । sec. h. जे D पशुपुरोक्षाग्ने जेक० ।

कुषाणो वेत्विति । न यथासवनौयवितारणं^१ सवनाभावात् । संतिष्ठत इत्यर्थवादः पशूपदेशात् । इमं तु मायिनं ऋवे स यो वृषा वृष्येभिः समोका इति मरुत्वतीयस्य याज्यापुरोनुवाक्ये मन्त्राच्चाये वृष्टे एव^२ । दध्नः प्रति त्वं चारुमध्वरमित्याग्निमारुतस्य पुरोनुवाक्या यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वेति याज्या ।

११. तेषां सवनौयानां वा तदाख्यानं स धर्मो भवति यः पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । कश्चासौ । न निगमाः सन्ति । पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति सूचारम्भे यथैते सवनौयहविर्देवतानिगमाः प्रेषे च तथैव स्युरिति ।

१२. परस्माद्गो ये स्तोत्रियास्तानुरूपान् कुर्वीरस्माद्^३ उत्सृज्यमानस्य ।

१३. अथार्थमतिप्रेषो ब्रूहे स्रत्यामग्नीदिति ।

१४. उत्थायेति वचनात् पृष्ठग्रमनौयमकृत्वा । अग्न्याद् दादशाहान्ते पृष्ठग्रमनौयं च ।

१५. उभयोः पौर्णमास्यमावास्या उत्सृज्यमानाः उत्सर्गिणामयनं समाप्य^४ संसदामयनमुपेयुः । संयोगाद् व्यवतिष्ठत इति (१.१.५) विद्व उभयोरुत्सृज्यमाना इति वचनादितरयोरपि पक्षयोरेकत्रिकं वेत्यनयोर्दादशाह एव ।

१ A वितारणं In C the words from वितारणं to चये are bracketed by sec. h. २ A om. वृष्टे एव । ३ A •ग्राहयन्तः C •रन्ति । तेन M •भूतस्य । ४ C M om. उत्सर्गिणामयनं समाप्य D om. the text from उत्सर्गिणा• to इति वचनाद् ।

२१.

१. आदित्यानामयने संवत्सरसन्ने वक्ष्यमाणको विकारविधिः ।
 २. एकस्मिन्नहनि चितृत्परस्मिन्नहनि^१ पञ्चदशः । एवमहर्ष-
 त्यासः । पूर्वस्मिन्पटले प्राग्विषुवतः पटले ऽहःसमुच्चये इत्यर्थः^२ ।
 ३. अभिप्लवस्तोमाविति वर्तते । विषुवत उत्तरस्मिन् पटले
 पञ्चदशचित्तौ स्तोमौ । पूर्ववद्भाष्यासः ।
 ४. मध्ये पृष्ठ्याः पार्श्वयोरभिप्लवा इत्येवंरूपा मासाः ।
 ५. षष्ठे मास्यभिप्लवचयं कृत्वा ततः पृष्ठमुपयन्ति नवरात्रं च
 पाठक्रमेण ।
 ६. नवरात्रे यो ऽभिजिन् तस्य स्थाने दृश्यतिसवम् । दृ-
 श्यतिसवेन्द्रसुतावभिजिद्विषजितोः स्थान इत्येतरेधिणाम् ।
 ७. विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमम् ।
 ८. इन्द्रसुतो ऽनन्तरं पृष्ठमुपेत्याभिप्लवः पृष्ठ्यादनन्तरम्^३ ।
 ९. उपप्रयन्तो अध्वरमिध्याज्यं व्यूह्य इत्येवमादिभिर्विशेषैर्ध-
 उक्तो नवरात्रः सह दशमेनाह्ना च उच्यते व्यूह्यच्छन्दा दशरात्रः ।
 शास्त्रान्तरीयो वा यथावचनं कृन्द्वा व्यभिचारेण ।
 १०. संख्यान्तरे पञ्चमार्ते^४ नियमः ।
 ११. देवा इ पशुकामा इत्येवमादिनोद्भिदक्षयस्तदनन्तरम्^५
 बलभित् । तावुद्भिदक्षभिदौ यथोद्दिष्टौ दशरात्रादनन्तरमुपयन्ति ।

^१ १ C D M om. परस्मिन्नहनि C in marg. परस्मि । २ M प्राग्विषुवतः
 सद्युदास इत्यर्थः । ३ A C D om. इ । ४ A प्रातः । ५ A अह्ना
 instead of पञ्चमार्ते ।

१२. सप्तमं मासं यथोक्तं कृत्वा ततो मध्येष्टकांस्तुरो मासा-
नुपेत्य क्रमेण ।

१३. द्वादशे मासे मध्येष्टक्यौ द्वावभिन्नौ कुर्वन्ति ।

१४. मध्येष्टक्ययोरभिन्नयोरवक्रे गोत्रायुषी उपेतये ।

१५. कन्दोमद्ग्राह इति शाखाक्रे विप्रिष्टस्य द्ग्राह-
स्याख्या । कन्दोमरूपो वा द्ग्राहकन्दोमद्ग्राहः । द्द्वयक्रे-
ष्टकाकृपात्^१ । तं कन्दोमद्ग्राहं गोत्रायुर्धामनन्तरमुपयन्ति^२ ।

२२.

१. अङ्गिरसामयनाख्ये संवत्सरसन्ने विधिं वक्ष्याम इति
वाक्यशेषः ।

२. अभिन्नास्त्रिदृशोमकाः ।

३. प्राप्तिषुवतः पटलं पूर्वं पटलं । तस्मिन्ष्टकारभणान्मासानु-
पयन्ति ।

४. षष्ठ्योदयान्ष्टकानामिति यावत् ।

५. यथोद्दिष्टेन क्रमेण ।

६. अभिजितः स्थाने द्द्वयस्यतिसवभिन्नामं (२१. ६) विभ-
जित इत्येवमादि ।

^१ not quite legible in A; M द्द्वय - - यात् । ^२ A om. अवक्रेण
C सावकृपात् alt. to सावकृपात् D सावकृपात् ।

२३.

१. दृतिवातवतोरयनाख्ये संवत्सरसत्त्वे वक्ष्यमाणको विधिः ।
२. पृथ्व्यस्तोमानां चिदृदादीनामेकैकेन मासंमासमुपेयुः ।
३. विषुवतः स्थाने महाव्रतं भवति ।
४. 'आवृत्तानां चयस्त्रिंशदारभ्य प्रातिलोभ्येन पृथ्व्यस्तोमाना-
मेकैकेन मासमुपेयुः ।
५. सर्पसत्तं वक्तुमारभ्यते^१ । तच्चातिरात्रावभितः । सर्पसत्त-
विशेषणमेतत् ।
६. सर्पसत्तस्य मध्ये सर्व एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः ।
७. दशकाः स्तोमाः प्रत्यहमस्य सन्तीति दशदशी । ईदृशः
संवत्सरः सच्चातिरात्राभ्याम् ।
८. द्वादशकाः स्तोमा अस्तेति^२ द्वादशीको ऽसौ विषुवान्सर्प-
सत्तस्यायं विधिः । गवामयनमेवैतत् स्तोमसंस्थाविशिष्टमिति गवा-
मयनं वाभिगरश्रुतेरिति तत्र (२४. ४. ४८) कात्यायनस्य ।

२४.

१. कौण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसत्तं । तस्य माससंमिता
दीक्षाः । दीक्षानियमैर्मासं व्याप्नुयुरित्यर्थः । अत्सदकाः कुण्डप्रति-
रूपासमशक्तैः^३ पीयते सोम इति यागाख्या^४ ।

^१ १ C D आहवण्यस्तोमानामेकैकेन मासंमासमुपेयुः । २ C D M सर्पसत्तं च
तत्समारभ्यते । ३ A C M (orig.) D (?) द्वादशीको । ४ A (orig.) असत्,
in marg. त् C असत्प्रतिनि; in marg. क instead of प D असत्प्रतिनिप्रतिनि.
M असत्प्रतिनि कुण्डप्रतिनिप्रतिनि असत् । ५ C योवाः M योग्याः ।

२. क्रीत्वा सोमं राजानमुपनक्षेति वाचनिकमेतदुपनक्षो-
पनक्षनम् । तद्योपसद उपेत्य कर्तव्यं । तथा च युत्यभरमुप-
सद्विशरित्वा सोममुपनक्ष सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहति
(का० २४. ४. २४) । तन्मन्त्रवत्सायंप्रातर्होमक्रमतो^१ इदाम्नासं
भवति (?) ।

३. दर्शपूर्णमासकर्मभ्यामेकतन्त्रक्रियया मासमुपेयुः । तन्त्रेण वा
समस्तचोदितत्वात् अग्निहोत्रं चेति (२८. २८) कात्यायनस्य ।

४. चातुर्मास्यपर्वणां वैश्वदेवप्रभृतीनां चतुर्णां एकैकेन मासं-
मासमुपेयुः ।

५. चिह्नता मासमुपेयुः । पञ्चदशेन मासं । सप्तदशेन मासं ।
एकविंशेन मासं । चिह्नेन मासमिति ।

६. उत्तमे मासे ऽयं विधिः । अष्टादशाहं चयस्त्रिंशसोमे-
नोपेयुः ।

७. अष्टादशाहानन्तरं दशरात्रं ततो महाव्रतं ततो ऽति-
रात्रम् । इतिकरणाय प्रायणीयः ।

८. यो हौचक्ष कर्ता चोदनाप्राप्तः सो ऽध्वर्युः स पोतेति^२ स
एवाध्वर्यवपोनीये कुर्वात् ।

९. यो मैत्रावरुणपदार्थे^३ प्रवृत्तः स एव ब्रह्मत्वमतिहर्षत्वे^४
कुर्वात् ।

१ A सोमं क्रमती इदाम्नासं भवति O सोमक्रमतो इदाम्ना० M तन्त्रं वा
प्रातर्होमक्रमतो इदाम्ना मा० । २ C D M om. स पोता ।

३ C D M ० पदार्थे । ४ C ० पर्वे D प्रतिपर्वे M ० पर्वे A om. न ।

१०. य औद्गाचक्षस नेद्गाक्षावाकीये कुर्यात्

११. यः प्रसोचाख्यः स ब्राह्मणाच्छंसिगावस्तोत्रिये कुर्यात् ।

१२. यः प्रतिप्रस्तातोच्यते स आग्नीध्रोमेदले कुर्यात् । एवमेते
पञ्च स्नानीतराणि च कुर्युः ।

१३. यः सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्य एव ।

१४. गृहपतिरपि स्वकर्मैव कुर्यात् । परिमङ्गाग्रङ्गायां^१
द्वयोरनुवादः ।

१५. देशो होतृषटनाहवनीयसमीपादिः । कालो निमेष-
क्षणाद्युपलक्षितः । स च यज्ञे प्रयुज्यते अस्मिन्काल एतत्कुर्यादिति ।
तद्यथा वषट्कृते जुहोति वषट्करोतीत्यादि । देशस्य कालस्य देश-
कालौ । तौ च व्यवस्थितौ क्रियाङ्गत्वेन क्रियाभेदाच्च भिन्नौ । तच्च
कर्तृभेदे^२ प्रकृतिवदनुष्ठानं शक्यमेव^३ । इहैकस्य कर्तुरनेकक्रियोपदेशो
तत्तत्संबद्धयोर्देशकालयोः संनिकर्षणोहोपनिपाते^४ अनियमकारिणः
शास्त्रस्थाभावादिति प्राप्त आह । अवैदेश्याप्रधानस्य^५ वशं नयेत् ।
होचादेरयमुपदेशः । तच्च क्रियाविशेषयौगपदेनासंभाव्यदेशकाले सन्न-
मप्रधानस्य मैत्रावरुणादेर्वशं नयेत्^६ । तदापन्नं कर्तृत्वं^७ कुर्यात् इत्यर्थः ।
आत्मीयं^८ मैत्रावरुणादेः समर्थं^९ स्वयमाध्यर्थादि कुर्यात् । तस्य
प्रत्यक्षत्वात् । अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्थया नयेत् । कथा । उच्यते ।

१ O D परिमङ्गायां ।

२ O D प्रकृतवद् ।

३ A वाक्यम् ।

४ A कर्तृभेदो ।

५ C D देश्या अप्र० ।

६ C D om. the words from

तच्च क्रिया to नयेत् ।

७ A तदापदंतकर्तृत्वं C तदापन्नं तत्कर्तृत्वं D M तदापन्नं

तत्कर्तृत्वं ।

८ A आत्मीय C M सं० ।

९ A समर्थ C मैत्रावरुणादिसमर्थः ।

M मैत्रावरुणादेरसमर्थः ।

अवैदेशः । विदेशे भवं वैदेशम्^१ । न विद्यते वैदेशमस्यां व्यवस्था-
यामिति वा व्यवस्था अवैदेशी । ईकारेण स्त्रीप्रत्ययेन । अतस्तथा
कुर्वन् भवति । मैत्रावरुणादिर्हीचं^२ कुर्यात् । होतृपदन एव कुर्यात्^३
विदेशे । अचोदाहरणम् । परिव्ययणीयां मैत्रावरुणो ब्रूयात् ।
शूपाणां परिव्ययणं होता कुर्यात् । विप्रतिषिद्धकरणसमवायादिति^४ ।
तथा^५ इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति मीमांसकाः ।

१६. गत्वागत्वा यथादेशमितराणि योवाच्छावाकनेत्रादिधि-
ष्यानि सुव्यासनसंबन्धीनि^६ कर्माणि कुर्युः । तथा च कात्यायनः ।
सुव्यासनेभ्यो ऽनुप्रसर्पञ्जितराणीति (२४. ४. ४७) ।

१७. एकाहश्चतुर्विंशमभिजिदिश्वजिद्विषुवन्महाप्रतादिः । तत्सं-
घातः समानजातीयसमुदायः । तत्रैकाहश्चतुर्विंशमित्येवमादिरहः-
संघातमापद्यमानः समुदायं प्रविशन् वक्ष्यमाणानि ताद्यमानरूपाणि
क्षभेत । परिभाषाप्रसङ्गेनेदमारब्धम् ।

१८. संघाताः पृष्ठ्याभिप्रवच्छन्दोमस्तरसामप्रभृतयस्तेषु भवं
सांघातिकमहः । तद्यदेकाहीभवतीति^७ ततस्तस्मात्ताद्यमानरूपाणि
निवर्तेरन् न भवन्ति इत्यर्थः ।

१९. अयं यज्ञ इति याज्या हारियोजनस्य । इह मद एव^८
मघवक्षित्यतिप्रैवः । सह पुरोनुवाक्यया परा याहीत्येतयाङ्गभूतया^९ ।

१ A (by alt.) उच्यते विदेशस्य भावः वैदेशं M विदेशभावी । २ A M •यादि-
कीर्णं कुर्यात् CD •क्षिर्वाच । ३ C कुर्यात् विदेशे । ४ A •विदेशकरणं ।
५ A ins. देव । ६ CD सुव्यासं । ७ CD तेषामेकाधिकी भवति
A तस्यादे । ८ CD om. एव । ९ CD M यज्ञभूतया ।

प्रैषस्य पुरोतुवाक्यापह्नवं प्राधान्यार्थम्^१ । तेनाग्निष्टुति शोभत
 आग्नेयी कर्तव्या श्वःस्तोत्रिया । अतुल्याः श्वःस्तोत्रिया इति (१२.
 २. १) चे उक्ता होत्रकाणां कदन्तः कर्तव्याः । तद्यथा । यदित्र
 नाज्योवेति द्वतीयः । आहारं मैत्रावरुणस्येत्यत्र संभवः । उक्त्यनुष्ठी-
 यात् । अप प्राचो ब्रह्मणा ते उरं नः । अग्निं तष्टेव दीधया मनीषा-
 नित्यभितष्टीयमित्येतानि तावमानरूपाण्युच्यन्ते । संज्ञाकरणं शास्त्र-
 संश्लेषहारार्थम् । नित्यमेतन्प्रागुक्तमादङ्गो ऽन्तरेण प्राचणीयोदयनी-
 यादित्यादिभिः शिष्टे (१२. १. १) पुनर्वचनमद्वाद्वाहविकारा-
 र्थम् । प्रषज्जेन परिभाषां कृत्वा कौण्डपायिनामयनस्य यद्वक्तव्यं तदाह ।

२०. यद्यपि कौण्डपायिनामयने संपूर्णो विधिसूत्रायाम्भोवतां-
 न्मावातनमहःसंस्मार्द्ध्यागो गवामयनस्यैव यः स एव यद्वीतयः ।
 एवग्रह्यो नाम मध्ये प्रयुक्त एकदेशस्यापि संज्ञाज्ञापनार्थः । तथा च
 जैमिनिः । गवस्य च तदादित्यादित्याह^२ ।

२५.

१. उपेयुरिति वाक्यशेषः ।

२. चतुर एव भाषातुपचद उपेयुः ।

३. चतुर एव भाषान् सुच्यन्तीति^३ सुत्याभिर्वाग्भुवन्ति ।

^१ G (orig.), D भाष्यार्थं C (sec. h.) प्रभाष्यार्थं M प्राधान्यार्थं A प्राधन्यार्थं ।

^२ C तदादिद्वयादि (in marg. •स्मार्द्धि) D तदादिद्वयादि M तदादिद्वयादिदेव्यादि ।

^३ C D M om. इति ।

४. यादृशौ गवामद्यनस्य प्रथमोक्तमौ मासौ तादृशावस्थापि भवतः ।

५. चण्ड्यात् गवामद्यनवत् ।

६. गवामद्यनवत् ।

७. तदेतत्संवत्सरस्य चतुरो मासानित्यत आरभ्य शुक्लकता-
पक्षितमित्याचक्षते । प्रसिद्धा हीयमस्य संग्रहेत्यभिप्रायः ।

२६.

१. तापक्षितं दीक्षासंवत्सरमिति च कात्यायनः (२४.४.१) ।

२. छपसदो ऽपि तापक्षितः संवत्सरमेव भवेयुः ।

३. स्रत्याभिरपि संवत्सरं व्याप्नुवन्ति । इतिकरणः परिभाषार्थः ।

४. तदा सर्वनाम्ना दीक्षादेवक्तव्यं निर्देशः । तदेतन्नापक्षितं
नाम प्रसिद्धम् ।

२७.

१. दीक्षानियमा महातापक्षिते संवत्सरस्य कार्याः ।

२. संवत्सरानेव प्रकृतत्वात् ।

३. चीन् संवत्सरान् स्रत्याभिर्वाप्नुवन्ति ।

१ In A the words विपुर्वाच form one Sūtra and are explained by गवामद्यनवत् । This is probably more correct than the reading of CD which unites both words with the following Sūtra.

२ CD छपपिनी ऽपि ।

४. इति धनुर्गं तन्नाशातापक्षितं नाम सप्तम् ।

५. सर्वस्मिन्नेव बृहत्संवत्सरे गवामयनस्याभ्यासः कार्यः ।

६. संहार्या मासाः प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमा एकादशानां^१ संहारान् ।
तान् संहार्यान् परिहाय गवामयनाभ्यासो बृहत्संवत्सरे वा भवति ।
सकलस्य गवामयनस्य^२ ।

७. अतिरात्रसंख्यं प्रथममहस्ततः सहस्रसंख्यामहानि चन्द्रो-
दयेन । ततो ऽतिरात्र इत्येतदग्रेः सहस्रसाध्यमित्येवंसंज्ञकं सप्तम् ।

२८.

१. त्रिंशत्संवत्सराख्यं सप्तमुच्यते । तस्य गवामयनं प्रथमः संवत्सरः ।

२. अथशब्दः क्रमनियमार्थः । आदित्यानामयनमपि संवत्सर-
मनुषङ्गात् ।

३. अङ्गिरसामयनमपि संवत्सरं भवतीत्यर्थोऽथशब्द इत्युक्तम् ।

४. त्रिंशत्संवत्सरं नाम सप्तं प्रजातिकामानां^३ सन्निष्ठां भवति ।

५. "प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरमित्यनयाख्याया द्वादशसंवत्सरं सप्तम् ।
तच्च त्रिप्रभृतीनां चतुर्णां पृथक्सोमानां चितृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंश-
नामेकैकेन चैस्त्रीन् संवत्सरानुपेयुः ।

६. शास्त्रानां षट्त्रिंशत्संवत्सरप्रसिद्धाख्यमेतत्^४ सप्तम् । तच्चैते-
षामेव चितृदादीनामेकैकेन नवनव संवत्सरानुपेयुः ।

१ M एकानां । २ A ins. वा । ३ C D प्रजापतिः । ४ As far as
उपेयुः in A om. ५ O D om. एवम् ।

७. एतेषामेव चतुर्णां चिह्नदादीनां पृथक्सोमानामेकैकेन पञ्चविंशतिःपञ्चविंशतिः संवत्सरानुपेयः । तेन साध्यानां शतसंवत्सरमित्येवंनाम सप्तम् ।

८. तथा च पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् चिह्नतः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान्पञ्चदशाः^१ पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरानेकविंशः । पञ्चपञ्चेति वीक्षा चतुर्णां व्याप्तार्था । इत्येतद्विषयज्ञां सहस्रसंवत्सरमित्युच्यते ।

२६.

१. सरस्वत्या विनश्रनं प्रसिद्धं । तच्च दीक्षा सरस्वतामां सप्ताणाम् ।

२. दीक्षानन्तरं^२ प्राकृतक्रमेण सोमं क्रीत्वोपनद्यातिथ्यान्ते पुनर्वसनात् । तत उपसद उपेत्य क्रमार्थो निर्देशः ।

३. उपसदनन्तरं प्रायणीयमतिरात्रं कुर्युः । तथा च कात्यायनः । सरस्वतीविनश्रने द्वादशाहवह्नीचोपसदौ तथैव प्रायणीयोऽतिरात्रः सांगार्य्यं चेति (२४.५. ३१. ३३) ।

४. सांगार्य्येनामावासेनेद्वा यूपदेशे स्थितार्ध्वयुः श्रम्यां परास्य । श्रम्या प्रसिद्धा याज्ञिकानाम् ।

५. तच्च श्रम्यापाते गार्हपत्यं निदध्यात् ।

६. षट्चिंशत्प्रक्रमा यस्मिन्पूर्य्यन्ते गार्हपत्यात् षट्चिंशत्प्रक्रमो

^१ In O D from पञ्चदशाः to संवत्सरान् om.

^२ C D ins. पञ्चपञ्चाशतः

पञ्चदशाः संवत्सराः । ^३ A उपसदनन्तरं ।

देवः । सप्तपथापेक्षं^१, वज्रवचनं । तेषु षट्षिंशत्प्रक्रमेषु^२ आहवर्गो-
मभाद्धाति स्थापयतीत्यर्थः ।

७. यदो यज्ञागारं चक्रीवदाकारं भवति^३ ।

८. आग्नीध्रमप्यागारं तथैव चक्रीवदाकारं^४ भवति ।

९. सप्तसूक्तबुध्राकारो धूपो भवति ।

१०. अस्तातानुपरवान् कुर्वन्ति ।

११. यो यो ऽत्रापूर्वमाणपचक्षमेतममावाद्येन कर्मणा ग्रन्था-
पाते ऽभ्यसक्तो^५ यन्ति ।

१२. तेषामेवं गच्छतां क्रमप्राप्तायां पौर्णमास्यां गौःसंज्ञक^६
सम्यक्संख्यो दृष्टव्यामा भवति ।

१३. यो यो ऽत्रापचीयमाणपचक्षमेतं पौर्णमाद्येन कर्मणा
यन्ति सन्निधः ।

१४. तेषां सन्निधानममावास्यायां क्रमेषागतायामाद्युःसंज्ञक
सम्यक्संख्यो दयन्तरस्यामा भवति ।

१५. प्रतीपमनार्जवं^७ पूर्वेण पक्षेण सह यजमाना यन्ति ।

१६. अपोनम्रा देवता । अस्म्य सो ऽयमपोनम्रियस्वरः । तं
निदध्य वक्ष्यमाणदृष्टदत्यथ्ये ।

१७. तदस्थानीकमुत आह नामेति पुरोनुवाक्या । अस्मिन्पदे
परमे तस्मिन्वांसमिति आख्या । अपोनम्रियस्येति वचनात् । तेषां
विष्णुस्मिन्नामर्पणम्रियस्येति न भवतः^८ ।

१. CD सप्तपथा. २. CD तचक्रीवदाकारं. ३. CD चक्रीवदाकारं.

४. A. अचनी. ५. A. CD नौ; M. om. ६. O चामार्ज. A. चामार्जवपुष्प.

७. A. नामपचक्षमेति.

१८. दृषदती प्रसिद्धा । तदप्ययो देशविशेषः । तस्मिन्नप्यो-
नत्रियस्यः ।

१९. निरूप्येति क्रमार्थः प्रत्ययो ऽनुवर्तते । अपोनत्रिययागाद-
नन्तरं दृषदत्यप्ययात् सरस्वतीमपि यन्ति । सरस्वतीमप्येते यन्ति^१ ।
अपिशब्दात्प्रतिषिद्धामप्यवश्ये । तथा च कात्यायनः । नावश्यं
सरस्वत्यामित्याह (२४. ६. २२) ।

२०. शतसङ्ख्यासु गोषु गर्भिणीषु शाखान्तरात् । स्वभ्रमण-
मुजन्ति । गोमण्डल एवोत्सृजेयुर्दौर्लभाकाले ।

२१. यदैवैतच्छतं गोरूपाणां सहस्रं संपद्यते तदैवोत्थानमथ-
शब्दात् ।

२२. तेषु गोरूपेषु मृतेषु वा सन्नोत्थानं भवति । वाशब्दो
विकल्पार्थः ।

२३. सन्नोत्थानं वा^२ भवति ।

२४. अथमपर उत्थानपक्षः । श्रम्याप्राप्तेन गच्छन्तः प्राचं
प्रस्रवणं प्राप्य तस्मिन्नेवाग्नये कामायेष्टिं निर्वपेयुः । प्राचः^३ प्रस्रवणो
लोकप्रसिद्धः ।

२५. या अग्नये कामायेष्टिस्तस्यां समाभार्या सत्यां न तु
तदर्धे ते^४ । अतस्त्रान्यस्या अनृत्विजे दानम् । अस्यां च वडवां ।
पौदसीं च मानुषीं । धेनुके प्रत्यग्रप्रसवे । केन^५ प्रथोगादनुकम्पिते

१ A om. these four words.

२ C D om. वा । ३ Com. । ।

४ C D (?) M. om. समाभार्या ।

५ A च चवीनादनुकम्पिते अपिपत्तेन ।

अग्निचलेन । कारपचवं नाम प्रसिद्धं । तं प्रति यमुनामवभृथमभ्य-
वयन्ति ।

२६. यदेतदुक्तं सारस्वतमेतस्मिन्नावरणयोरधनं नाम सप्तम् ।

२७. आद्यन्मयोरितिराचवचनात् । पूर्वस्मिन्नेतौ स्तः । अभि-
जिद्विश्वजितौ व्यसौ संवत्सरं भवतः । शुक्ले ऽभिजित् कृष्णे विश्व-
जित् । इन्द्रकुक्षौ उत्तरे पौर्णमास्यामावासे उप्येते । तच्च गोत्रा-
द्युषौ व्यसौ भवतः । एकस्यां गौरपरस्यामायुः । उभा कुक्षौ
शृणतां वार्चमं च माघोनं चेन्द्रकुक्ष्योः प्रेषलिङ्गम् ।

२८. इत्येतत्सप्तं सारस्वतमिन्द्रान्मयोरित्येवंशङ्कम् ।

२९. आद्यन्मयोरितिराचौ मध्ये व्योतिर्गौरायुरित्येतान्यहानि
दण्डकलितवदावर्तन् । विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षौ । विश्वजिदेक-
स्यामभिजिदपरस्याम् । एतत्सारस्वतमयं गणः समाख्यातम् ।

३०. संवत्सरं दृषद्वत्या एव समीपे ब्राह्मणस्य गा रचेत् ।
अल्लिज आचार्यस्य चेति च्छन्दोगानाम् । तेन यथैव तेषां वासस्तथैव
गा रचेत् ।

३१. व्यसौ नैतंधवो लोकप्रसिद्धः । तस्मिन्प्रज्वलितमग्निं
धारयेदपरं संवत्सरम् ।

३२. तृतीये संवत्सरे एतत्कर्म । अन्यथाधानं पतीषहि स्थाने
दर्शपूर्णमासानां कृत्वा सरस्वतीदृषद्वतीसंगमाग्रदृष्टो दृषद्वत्या दधि-
शेक तीरेणाग्नेयेनाष्टाकपात्रेण पुरोडाग्नेन शम्यापराशेशम्यापराशे
यजमानो ऽवभृथप्रदेशेनेति ।

२२. [‘अद्यान् जनपदं प्राप्य तथैव यमुनायामवमृष्ट्यार्थं गच्छन्ती-
त्यर्थः] अद्याख्यं तीर्थं यमुनां प्रति तामवमृष्टयमभ्यवेति ।

२४. दार्षद्वतं दृषदत्यां भवं । संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रचे-
दित्येवमारभ्य यदुक्तं संवत्सरत्रयमेतत् दार्षद्वतं नाम सप्त एका-
किनो ऽप्येतद्भवति । यजमानशब्दात् ।

२५. आदावतिरात्रस्ततस्त्रिवृत्सोमकाः संवत्सराः सहस्रस-
ह्याकाशेषां रूपं पूर्वकारिवशात् ज्ञेयम् । अभ्यासो बह्वसंवत्सरे गवा-
मयनस्येति (१२. २७. ५) सूत्राख्योक्तं । तेन वा संवत्सरसहस्रपूरणं ।
ततो ऽतिरात्रः । एतत् प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरसत्तमम्^१ । द्विरभ्यासो
ऽध्यायपरिसमाप्तौ श्रिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये धयोदशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

१ C D M have only विःअद्याख्यं तीर्थं । यमुनां प्रति तामवमृष्टयमभ्यवेति
(C विः M विः) and om. the words from अद्यान् to चर्यः A om. both,
text and Comm., and gives the reading quoted above in marg.
In the text of the Sūtra I beg to read विः. १ C (orig.)
D दार्षद्वतं three times (once in the text and twice in the Comm.);
we should expect दार्षद्वतं A om. text and Comm.

१ C D M •संवत्सरं ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः^१ ।

१.

१. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्युक्तम् ।
 उद्देशक्रमेण सत्ताण्युक्तानि । अथेदानीमहीनानामवसरस्तत्रैकोत्तराणां
 धर्मविशेषात्पृथग्भूतानामुत्तरत्र वचनमितरेषां केषांचिदेकाहेः सह^२
 धर्मसामान्यादिहानुक्रमण^३ न्याय्यं । तदर्थमाह । एकाहेषु एकसुत्येषु
 कतुषु अहीनेषु द्वादशप्रभृतिषु यो विकार उच्यते स प्रकृतेरग्नि-
 ष्टोमस्य विकारः प्रत्येतथ्यः । न त्वेकाहा अग्निष्टोमधर्मका एव ।
 तेषां हि वचनेन अहीनानां द्वादशाहविकाराणामुपदेशविरोधः
 उच्यते । द्वादशाहिकस्याह एकहेति संदिश्यमानस्य^४ द्वादशाह-
 धर्माः प्राप्नुवन्ति । समुदायकानां धर्माणामवयवे^५ ऽभिसंभवात् ।
 तेन द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद आग्निषामनिर्वचनं नामधेया-
 ग्रहणमित्येवमादयः प्राप्नुवन्ति । तस्मिन्प्रत्यर्थमेकाहेषु प्रकृतेर्विकार-
 वचनम् । यद्येवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां
 चेहेतस्यैकाहवचनस्य किं प्रयोजनमिति । उच्यते । धर्मप्रत्यर्थमेत-
 द्वाचनं अतुर्विशमतादिषु । इतरस्य द्वादशाहिकानां समुदाय-

^१ १ O D ins. चतुर्दशोऽध्यायः । १ A सवे instead of सह ।

^२ O D इषान्युः । ^३ O D -इ० । ^४ O D कर्मोपामवयवेति समभवात् ।
 in marg. भि ।

धर्माणामवयवे ऽपि संभवात् तस्मिन्वृत्त्यर्थमेकाहेत्विति । अहीनेषु
चेत्यहीनानामग्निष्टोमस्य प्रकृतिर्द्वादशाहस्य कथं नाम स्यातां ।
एकोत्तराणां तु मासाप्रवर्गा अहीना (१६.२०. ८) इत्येवमा-
दिकं धर्मजातमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ।

२. दशमेकादशयोरध्याययोरुपदेशातिदेशौ प्रायेण परि-
भाषितत्वात् होतुरेव । द्वादशाध्याये प्रकरणं होत्रकाणामेव ।
तस्य समुदितस्य प्रदेशार्था परिभाषा । यस्मिन्नहनि यस्मिन्कृतौ
धनजिदादौ यदहस्तुर्विशादि प्रदिश्येत^१ सवनं वानुचरप्रभृति
षष्ठान्तृतीयसवनमित्येवमादिनातिदेशेन (११.१५. ७) सहैवं
तस्य होत्रादिभिस्तद्भवतीति वेदितव्यम् ।

३. अहीनानामुभयप्रकृतित्वात् विकल्पे प्राप्ते नियमः । ऐका-
हिकमेवानादेशे भवति । न विकल्पः ।

२.

१. अग्न्याधेयो नाम हविर्यज्ञसोमः । तेन ब्रह्मवर्चसकामो
यजेत । अग्न्याधेयसोमयागेन ब्रह्मवर्चसं साधयेदित्यर्थः । अपरे
यजेतेत्यतिरेकं मन्यमाना आर्त्तिव्यप्रतिषेधमेवमादिषु काम्येषु
मन्यन्ते । प्रतिषेधे ऽपि चापङ्गतस्य पुत्रदारात्यये^२ प्रवृत्तिः ।

२. तस्मान्माधेयसोमस्य स्तोत्राष्टास्रष्टासु स्तोत्रियासु भवन्ति ।

१ O D प्रकरणात् ।

२ C प्रदिश्यते ।

३ & seems doubtful.

O (orig.) उपदारात्ययो ।

३. ननु स्वरूपमात्रकथनमेतन्नागमस्य विषयः । उच्यते । अर्थ-
वादो ऽयं विधादेशस्य स्तावकः । न त्वाच्चायगतस्य मतिरेवा^१
न पौरुषेयस्य कल्पस्य । एवं तर्ह्यनुब्राह्मणमेतन्नाशकौषीतकादाहृतं
कल्पकारेणाध्यायत्रयं^२ । कथं नाम^३ नैतद्ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कर्मा-
कर्मविशिष्टफलदानसमर्थं^४ स्यादिति । अष्टाचरा गायत्री । अष्टा-
चरेत्युक्ता ।

४. भक्तिवादो ऽयम् ।

५. तस्याभ्याधेयशोमस्य रथस्तरं पृष्टं भवति । तच्चार्यवादः^५ ।

६. भक्तिमाह्वयार्थात् ।

७. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

८. केनचिद्गुणसामान्येन ।

९. गायत्रीरथस्तराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसष्ट्येन ब्रह्मणा तेजो
ब्रह्मवर्षसमाप्नोति । तस्मादेवं कर्तव्यम् ।

१०. अभ्याधेयाख्ये हविर्यज्ञशोमे द्वचक्रुतं शस्तं कार्यम् ।

११. यथोद्दिष्टस्य चिह्नतो ऽस्त्राद्यस्य प्राप्तये कर्तव्यमेवार्थवादो
ऽयं न फलविधिः ।

१२. गवामियं सङ्ख्या न्यायात् ।

१३. इति सङ्ख्यमेतत् । संवत्सरस्यैवाष्ट्या इति च फलार्थवादः ।

उभयमेतत् सुत्यर्थम् ।

१४. तस्येति सुत्यर्थो निर्देशः । अग्रये पवमानस्येत्येवंदेवत्य

१ A om. न । २ A अर्थ C D(?) चने M चयः । ३ A om. न ।

४ A om. चकर्म । ५ C D वादाः ।

एकः पशुः । तथाग्नये पावकाय तथाग्नये शुचय इत्यग्निपदानु-
 वृत्तात् । इतिवचनमेवं स्तत्राखायां^१ । पूर्वकारिवशात्तन्यथापि
 भवति । सवनीयमन्त्रालम्ब्या एते पशवः । नैकेषां^२ पशुपुरोक्षाग्रे
 भवति । ततस्तत्सृभिर्हविः प्रयोजनं । तत्र हविषो विहिता एव ।
 यदि तु पूर्वकारिवशात् पशुपुरोक्षाग्रे भवति ततः षड्भिः प्रयो-
 जनं । अग्निर्हविः पवमान इत्येका । यत्ते पवित्रमर्चिषीति पञ्च ।
 एता अग्नये पवमानाय । अस्याजरामो दमामरिचा इत्येका ।
 उग्रिक् पावको अरतिः सुमेधा इत्येका । वथं ते अग्न उक्थेर्विधे-
 मेत्येका । समिधमानः प्रथमानु धर्मेत्येका । स श्वितानास्तन्यत् रोच-
 नस्या इत्येका । विशां कविं विशपतिं शश्वतीनामित्येका । इत्यग्नये
 पावकाय । वि ते विश्वमातजूतासो अग्न इत्येका । यदौ गणस्य
 रश्नामजौगरित्येका । तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिदित्येका । विशां
 कविं विशपतिं मानुषाणामित्येका । उक्थोचिषा सहमस्युच स्तुत
 इत्येका । चिरस्य ता परमा सन्ति सत्येत्येका । इत्यग्नये शुचये ।

१५. अदितिदेवत्या वशा बन्ध्यानुबन्ध्यायाः स्थाने उपा-
 लम्ब्या^३ । एवंविधाशब्दो विधिवचनः । एष एव विधिरित्यर्थः ।
 ततो न पयस्यापचे । एवंविधेति वचनात् पयस्यापचे पयस्यैव ।
 अस्या याव्यानुवाक्याषट्कः । उत त्वामदिते महीति तिस्रः । महीमू षु
 मातरं सुप्रतानामित्येका । सुत्रामाणं पृथिवीं क्षामनेहसमित्येका ।
 अदितिर्द्यौरदितिरन्नरिचमित्येकेति ।

१ A. •शाखायां । २ C D M om. षां C D M पुरोक्षाग्रे न भवन्ति ।
 ३ C D उपाङ्गमया ।

१६. तद्यदित्युद्देशप्रतिनिदेशौ । एवमिति प्रकारवचनं । यदेवं पशवो नियुक्ता भवन्ति तदेतत्करोमि नैवाग्न्याधेयात्कर्मणो ऽद्यानि अन्यत्रापगच्छामि । एवंहते ऽग्न्याधेयादनपगमः कृतः स्याद्यज्ञने-
त्यभिप्रायः ।

१७. तस्याग्न्याधेयसोमस्य^१ प्रातःसवनौघपुरोलाग्नानन्तरं अग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपेत् ।

१८. अग्नये पावकायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपेत् ।^२

१९. तृतीयसवनौयान् सवनौघपुरोलाग्नानन्तरं अग्नये ऽष्टा-
कपालं पुरोलाशं निर्वपेत् ।

२०. वैशब्दो हेत्वर्थः । यतः कारणात् सवनौघपुरोलाशह-
विषामावापोद्वापस्तु एतदुच्यते । आवपनं वै सवनौघाः पुरोलाशाः ।

२१. उच्यते एखित्यावपनं । दृष्टेर्वेव प्रकृतेषु स्थानेष्व्यावपन
एव^३ तदावपतीति ।

२२. अर्थवादार्थः पुनरुपन्यासः ।

२३. वैशब्दो हेत्वर्थः । यस्माददितिमनु समाप्यते ऽग्न्याधेयं
तस्माज्जाम सामान्येनेहापि तथैव करोति ।

२४. नु इत्यवधारणे । यैवाग्न्याधेयस्य संस्था तादृशीमेवाचापि
करोति ।

३.

१. एवमिति प्रकारवचनः । एवमनेन प्रकारेण^१ हविर्यज्ञेषु सोमेषु पशवः पुरोक्षाग्राद्यान्वाद्यात्यन्ते हविर्यज्ञाख्येषु सोमेषु ।

२. तस्येति प्रक्रान्तस्य प्रतिदेशेषु शस्त्रं । तस्येत्यवधारणार्थः । अतस्तस्य न ज्योतिष्टोमिकं विकल्पेन । शस्त्रं वक्ष्यमाणं । अधि-
कारश्चायं । तेनैतदुत्तरमतिदेशेषु शस्त्रमेवातिदिश्यते ।

३. यदाहिष्ठं तदग्र्य इत्येतत्तृचमाज्यं भवति ।

४. अन्यत्रापि त्वचक्रमः सकल एव ।

५. ऐकादिकानां यथाप्राप्तानां परिसंख्यानार्थं वचनम् ।

६. इन्द्र मरुत इह पाहि सोममित्येवमादिकं त्वचं मरुत-
तीयं भवति । प्राकृतस्य निवृत्तिः परिसंख्यानात् । एकां शस्त्रा
निवित्परिभाषितत्वात् ।

७. नृणामु त्वेत्येवमादिकं त्वचं निष्कैवल्यं कार्यम्^२ ।

८. अध्वर्यो वीरेत्येवमादिकं^३ त्वचं मैत्रावरुणस्योक्त्यमुखीयं
भवति ।

९. अध्वर्यो वीरेत्येतस्मात्पूर्वं त्वचमिन्द्र तुभ्यमिन्द्रावसभूमे-
त्येतद्वाङ्मण्यं चिन्तितं उक्त्यमुखीयं भवति ।

१०. उत्तरं त्वचमिदं त्वत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतदुक्त्यमुखीय-
मप्यावाकाय भवति ।

१ C D एतेन A ins. एव । २ A om. कार्यम् C D om. त्वचं ।

३ A वीर प्र मने सुतानामिति ।

११. प्राक्तानां पर्यासानामुत्तमांस्तृचाऽङ्गं सति^१ ।

१२. वक्ष्यति वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थान इति ।
तच्चैतन्माविचक्ष्य स्थाने त्वम् । उत्तराण्यपि त्वचान्येव वक्ष्यमाणानि ।

१३. द्रुतवती भुवनानामभि श्रियेति द्यावापृथिवीयं त्वम् ।

१४. इन्द्र स्रभुभिर्वाजवद्भिः समुचितमित्याभवं त्वम् ।

१५. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम् ।

१६. वैश्वानरं मनसाग्निं विवायेति^२ वैश्वानरीयम् ।

१७. प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्रय इति त्वमाग्निमारुतम् ।

१८. समिद्धमग्निमित्येवमादिकं त्वं ज्ञातवेदसीयम् ।

१९. उदु य देवः सवितेत्येवमादिकानि त्वानि वैश्वदेवा-
ग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थाने यथार्थं भवन्ति । संयोगाद्भवतिष्ठत
इति परिभाषितत्वात्^३ ।

२०. त्वत्कृतमित्येवमेतस्यामिति वचनाच्च व्यामिश्रचोदनायां
ततो नैककर्तृके^४ ।

२१. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । ऐकाधिकं वा शस्त्रजातं त्वत्कृतं
भवति । आनोभद्रीयस्य परिधानीयोत्तमेति^५ वचनात् । सा चतुर्थी ।

२२. एतेनाग्निहोत्रसंज्ञकौ द्वौ हविर्यज्ञशोभौ व्याख्यातौ भवत
इत्यर्थः । ततः सोमकामप्रष्टदक्षिणासंस्थादि तुल्यं । यदाहिष्ठ-
मित्यादिकं शस्त्रमेतेनेति वचनात् । द्विरात्रोऽयमश्विनः । विना

१ C D M om. इत्याम् ।

२ RV III, 26, 1 निषाद्या ।

३ C D परिभाषितम् ।

४ A •कविके C नैककर्तृके ।

५ C in marg. २ (•तमे इति) ।

दक्षिणा^१ इत्ययमहीनधर्मो भवति अविरोधादतश्च प्रत्यहं चतुर्विंशतिसुतुर्विंशतिर्देवा ।

२२. अग्निहोषसोमं^२ ऊत्वाग्नेयं पयस्तातो^३यसवनीषपुरोक्षाग्राननु राशौ होतुर्यदद्य इति लिङ्गात् ।

२४. पय एवानुषङ्गात् । प्रातःसवनीयाननु ।

२५. पूर्वणैव न्यायेन^४ अग्न्यात् । तत आग्नेयः पूर्वस्मिन्सौर्य उत्तरस्मिन् ।

२६. प्राजापत्येति देवतानिर्देशः । वशेति पशूद्रव्यविशेषणम् । अनूबन्ध्याया उपालम्भ्येति स्नाननियमः । एवंविधेत्यनूबन्ध्याप्रकारातिदेशः । तेन यदि तत्र पयस्या अनूबन्ध्यास्थाने^५ तत उपालम्भ्यास्थाने ऽपि तथैव ।

४.

१. पुनराधेयसोमो वक्ष्यमाणः । तेन तेजस्कामो यजेतेति बोद्धव्यम् ।

२. तस्य सर्वस्यैवाङ्गः पुनराधेयसोमस्य पञ्चमुपपन्नं सोपाशि भवन्ति ।

३. पञ्च पादा अस्या इति ।

१ A तेन विना दीक्षितेन विना दक्षिणा इत्याद्यः M विना दक्षिणा इत्ययमहीनः । विना दक्षिणा इत्ययमहीनधर्मो W. I. २ C D अग्निहोषसोमोऽग्न्यात् । ३ A न्यायेन । ४ C M om. अनूबन्ध्या ।

४. वैश्वदेवग्रन्थस्यार्थं पाङ्क्तो यज्ञस्य^१ हविष्यत्वा ।

५. यज्ञस्यैवाग्रये पञ्चकानि क्षोत्राणि^२ कर्तव्यानीत्यर्थवादः ।

६. सर्वाग्रेयो यो ऽग्निष्टुत् ततः ग्रन्थं हौत्रमस्य^३ भवति ।

ग्रन्थमावातिदेशाद्भुविरन्वायातनमनूबन्धादि^४ यथोक्तमन्यदेवतानू-
बन्धाद्या^५ (१९. ८. ३) सवनीयेति कात्यायने ।

५.

१. दर्शपूर्णमासौ नाम हविर्यज्ञसोमः^१ । अस्माद्यकामस्य यज्ञ-
मानस्य भवतः । केचिदाङ्गरस्यकामस्येति वक्तव्यं । तथा च लिङ्ग-
मस्ति । अन्नकामाय चरते कृशायेति । अस्माद्यकामस्येत्यनेन^२ च
दृष्टवति भोष्यं भोजनशक्तिश्चेति कामः । तदेतच्च युज्यते । अवि-
शेषेणाश्वं प्राप्नोति । तेनाश्वमेवास्माद्यमिति व्याख्यानम्^३ । पर्याय-
ग्रन्थावेतौ । तथा वसिष्ठो ह्यस्माद्यकाम इत्येवमादयः प्रयोगा
एवं व्याख्यातव्याः । द्विरात्रो ऽयमहीनः । अन्यग्रन्थस्यावचनादैका-
दिकग्रन्थः । अन्यग्रन्थातिराचभावः पाक्षिकः । हविरन्वायातनं सव-
नीयान्वायातनं च यथादेवतं । परिभाषितत्वात् ।

२. अस्माद्यकामस्य^४ सर्वं एवैते षण्मन्त्रात् । सोमेष्टिर्हविर्यज्ञसोमः

१ A यज्ञस्य । C पाङ्क्तो वै यज्ञः । २ A क्षोत्राणि । ३ A सवनीयम् ।
४ CD विधिर् instead of हविर् । ५ CM चन्य० । ६ A सोमैः ।
७ CD अस्माद्यकामो धेनु नव दृष्टवति भोष्यं भोजनम् । ८ O (orig.)
D • स्मार्तं O (acc. h.) • तः । ९ O D M सः ।

प्रवर्ग्यरहितो भवति । इत्यादधाविति न^१ सुत्यादन्ने नाहीन एक
एव क्रतुः । यथा दाक्षायण्यज्ञास्यत्वारः सर्वकामस्य । बद्धत्वेनापि^२
भाषितत्वात् । आगयणो ऽप्येकाहोरात्रः । ब्रीहियवागयणदेवताना-
मनूबन्ध्या पशवो हवींषि चान्वायात्यानि सोमेष्ट्याख्ये^३ हविर्यज्ञ-
सोमे एकसुत्यता सौम्यः पशुरुपालम्भो ऽनूबन्ध्या^४ हविरन्वायात-
नमेवं पूर्वकारिवशात्सर्वत्र नियमः ।

२. बद्धवचनाभिधान एक एव क्रतुर्दाक्षायण्यज्ञास्यः सर्वकामस्य
यजमानस्य भवति । अत्रापि पशवो हवींषि च यथादेवं यथा-
परिभाषितं च द्रष्टव्याः । पूर्वकारिवशान्नियमः । चतुरस्रो ऽहीनः ।

३. सर्वकामस्यैव यज्ञव्दान्महायज्ञसोमे ।

४. तस्मिन्महायज्ञे चातुर्मास्यहवींष्यष्टादश सवनीयहविवाम-
न्वायात्यन्ते । पित्र्यानूबन्ध्योपासनकाले ।

५. पशवस्य पर्वदेवताभ्यो भवन्ति । वैश्वदेववारुणभारुतमाहेन्द्र-
शुनासीरीयाः ।

६. चातुर्मास्येषु या एककपालदेवतास्ताम्भस्यानूबन्ध्याया उपा-
सम्भाः पशव एवंविधाः । एवंविधा^५ अनूबन्ध्याया उपासम्भ्या
द्रव्यकल्पेन समानविधानात् ।

८. अयं यज्ञः महायज्ञः । अतिरात्रसंख्य एकाहः ।

१ A om. न । २ A बाद्धत्वेन C बद्धपरिभाषितत्वात् D बद्धभाषितः ।

३ A om. ह्ये । ४ C D M om. ऽनूबन्ध्या । ५ C D M om. एवंविधा ।

ई.

१. वैश्वदेवाख्यो हविर्यज्ञसोमः । तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । प्रजातिग्रन्थेन^१ पुत्रा दुहितरस्योभयमभिधीयते । तामिच्छन्प्रजा-
पतिरेतं यज्ञक्रतुमपश्यत् । दर्शनं चात्र तदितिकर्तव्यतालोचनं ।
वैश्वदेवं यज्ञक्रतुमालोचितवान् ।

२. तस्य साधनद्रव्यमाहरत् । तदुपाहृतवान् तेनायजत इष्ट-
वानासीत् ।

३. प्रजात आसीत् ।

४. यः कश्चिद्यजमानः प्रजातिकामः स यजेत । यद्यपि समान-
तन्मा भिन्नफलाश्च तथापि हविर्यज्ञियचातुर्मास्यसाख्याच्चातुर्मास्य-
सोमा एते सोमयागाः । तथा चान्तराक्षयागचोदना ।

५. अस्य चातुर्मास्यसोमस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । वैश्वदेवः
पशुत्पालम्भः^२ सवनीयानन्तरम् ।

६. द्वावापृथिवीयदेवत्यानूबन्ध्याया उपास्यन्त्ये एवविधेत्य-
नूबन्ध्याविधिनिर्देशः । अयं चापरो विशेषः पुरोक्षाग्रान्वायातनं
परिभाषितत्वात् ।

७. त्रिष्टुप्सोमसंस्तं ग्रस्तं हौषं^३ होचकाणां दृष्टतीकारो विशेषः ।

८. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । दृष्टकृतं वा ग्रस्तं भक्ति ।

९. आग्नेयेन हविषाग्नेयी । आग्नावैष्णवेन हविषावैष्णवी ।

अनव्याप्त्या वाग्नवैष्णव्या वाहरहर्षजेत चतुरो मासानन्तरालेषु ।
सर्वसोमामाम् ।

१०. दीक्षान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

७.

१. वरुणप्रघासाख्यो हविर्यज्ञसोमो द्विरात्रो ऽहीनस्तस्यायं
पुरस्तादर्थवादो विधिप्ररोचनार्थः । उन्नेयो विधिर्यवाद्दर्शनात् ।
वैश्वदेवेन कर्मणा प्रजापतिर्देवताविशेषः प्रजा असृजत ।

२. ताः प्रजाः सृष्टाः प्रजापतिना अप्रसूता अननुज्ञाता^१ वरु-
णस्य यवान् भक्षितवत्यः^२ ।

३. प्रतिपूर्वो सुसृतिर्बन्धने । वरुणो नाम देवताविशेषः । ताः
प्रजा^३ उदरव्याध्यादिभिः प्रतिमुक्तवान् ।

४. ताः प्रजा वरुणगृहीताः सत्यः प्रजापतिं पितरमेत्य यथा-
हंसुपाधावन् नतिना^४ अभ्रुवन् वक्ष्यमाणमर्थं पुरस्तात्कृत्य ।

५. उपज्ञा प्रथमा प्रवृत्तिः^५ । उपजानीहि प्रकाशय तं यज्ञक्रतुं
येनेहा वरुणपाशेभ्यः सकाशात्सर्वस्माच्च पाप्मनः सत्यक् प्रमुच्येमहि
विमुच्येमहीत्येतन्मर्थं^६ प्रजाः प्रजापतिमूचुः ।

६. ततस्ताभिः प्रजाभिरभ्यर्थितः प्रजापतिर्वैश्वदेवहविर्यज्ञसो-

१ CD om. वा ।

२ CD om. अप्रसूता C अननुज्ञाता ।

३ M ताः

४ उदरः प्रजापतिर्व्याध्यादिभिः पूर्वमुक्तवान् ।

५ C D M प्रजा वरुणपाशैर्बद्धाः ।

६ CD उपपाधानवृत्तिरिति न । वक्ष्यम् ।

७ A एतिः ।

८ CD M om. विमुच्येमहि ।

मादग्नारं मासचतुष्टयं मुनिषमेत्यादिकं तपः प्रथमं चतुर्थं मासि पूर्णं एतं यज्ञक्रतुमपश्यत् साध्यसाधनयोग्यं दृष्टवान् क्रतवरूपप्रघासाख्यं^१ दिराचमनीनम् ।

७. तं यज्ञं संभारयुक्तमाहरत्संपादितवान्^२ तेन यज्ञेनेष्टवान् ।

८. तेन यागेन वरुणं प्रीणितवान् ।

९. अनेन दिराचेण क्रतुना वरुणप्रघासाख्येन स वरुणः प्रीतो वरुणपात्रेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ।

१०. प्रशब्द उपसर्गः क्रियापेक्षी । यस्य योग्यतालक्षणमुच्यते इति क्रियाविशेषो ऽध्याहार्यः । शब्दो विनिर्गद्यार्थीयः । वैशब्दो वाक्यपूरणः । प्रमुच्यते एव प्रजा वरुणपात्रेभ्यः । अयं च यजमानः^३ सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते । य एवंरूपं पुराकल्पं विद्वान् ज्ञानान् वरुणप्रघासैर्यजेत । तस्मादेवंविद्वान्वरुणप्रघासैर्यजेत । अर्थवादादेव परिकल्प्यमस्य फलं । रात्रिसंज्ञप्रतिष्ठान्यायेन ।

११. द्वावपेतौ दिवसौ उक्थ्यसंस्तौ भवतः । संस्तानियमार्थं वचनम् ।

१२. वरुणदेवताकः पशुः सवनीयसंविधान आलम्ब्यः पूर्वस्मिन्नहनि । वरुणप्रधासहविवामन्वायातनं परिभाषितत्वात् । केषिन् प्रविभक्तं चिन्त्यपि सवनीयपुरोक्षाग्रेषु पुरोक्षाग्रहविवामन्वायातनमिच्छन्ति । तच्च पूर्वकारिवशाच्चिन्त्यः । तथा चोक्तम् । आतुपूर्व्यं हविषा देवत उच्यैरुपांशुतायां चेति (१३.१.३) ।

१ O क्रतवरूपः D चक्रतवः M च त वः ।

२ O D om. संपादितवान् ।

३ A om. अयं च यजमानः ।

१३. आसन्नव्य इति वाक्यशेषः ।

१४. को देवता अस्या इति कायी । कायी वशा गौरनू-
बन्धाया उपलब्धया । एवंविधा एवंप्रकारा । पयस्यापचे अनू-
बन्धादेवताचै पयस्येत्यर्थः ।

८.

१. अर्थवादेन प्रयोगवचनैरेकं दर्शयति ।

२. तत आभिः प्रजाभिरुक्तः प्रजापतिः कृतपुरस्सरणस्तुर्थे
मासि त्रिरात्रं यज्ञकतुं दृष्टवान्माकमेधाख्यम् ।

३. तमिति क्रतुराहरणसंभवात् साधनान्याहरत् ।

४. तेन क्रतुनेष्टवान् ।

५. प्राप्तवान् ।

६. प्रयोगवचनाद्योदनेषा ।

७. क्रमनियमः संस्थानियमश्च ।

८. अग्नये ऽनीकवहुणाय प्रथमे ऽहनि पशुः सवनीयस्योपाल-
ब्धः । तस्य दृष्टैः षड्भ्यो लिख्यते^१ । यत्ते मनुयर्दनीकं सुमिषः ।
भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकं । भद्रा ते अग्ने स्तनीकसंदृक् । अय-
न्निमे आहवनानि भूरि । अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिम् । अस्य
देवस्य संसद्यनीके । इत्यग्नेरनीकवतः ।

९. द्वितीये ऽहनि पशुः सवनीयस्योपालब्धो सांतपन्नगुणेभ्यः^२ ।

सो ऽपि षड्भ्यः पूर्वसंप्रदायात् उच्यते । आ वो यन्नूद्वाहासो अथ ।
सं यद्वनन्त मन्युभिर्जनामः । युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्त्री । अरा
इवेदचरमा अहेव । अज्येष्टासो अकनिष्ठाम एते । मिमातु द्यौर-
दितिर्वीतये मः । इति मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः ।

१०. सवनीयसोपालम्भ्यो माहेन्द्रसृतीये ऽहनि पशुः कार्यः ।
अस्य पूर्वाचार्योक्तः षड्भ्यः सवाहणं दाष्टृषिं तुष्टभिर्भ्रं । त्वं महौ
इन्द्र तुभ्यं ह छाः । महो महानि पनयन्त्यस्य । महौ उग्रो वावुधे
वीर्याय । युष्मस्य ते वृषभस्य खराजः । मरु उग्राय तवसे सुवृ-
त्तिमिति ।

११. विश्वकर्मा देवता अस्या इति ।

१२. प्रथमे रथन्तरं द्वितीये वृहत्तृतीये वृहद्रथन्तरे । यादृशं
वृहद्रथन्तरपृष्ठयादेशेन शस्त्रं विहितं तादृशमत्रातिदिश्यते । एवं
यथापृष्ठ्यं^१ शस्त्रमैकाहिकं ।

१३. वागशब्दो मानार्थः अन्यस्मादन्यस्माच्च पार्थिकादङ्गः स्तोत्रा-
णीह व्यष्टे छन्दोगवशादाह्रियन्ते । तथैव शस्त्राण्यपि भविष्यन्ति ।

१४. वागशब्दो विकल्पार्थः । यो विश्वजिहृहृत्पृष्ठ उक्तस्त-
सृतीये ऽहनि सर्वेषु कल्पेषु विशेषशस्त्रं भवति ।

१५. विश्वजितो वा वृहत्पृष्ठादित्येतस्मैचामणे च भवति ।
पक्षे वैकाहिकं वागशब्दात् ।

१६. सर्वकामस्य महायज्ञ उक्तः । प्रतिप्रयोगं च कामभेदो
नैकेन प्रयोगेण कामा इति । स यस्मिन् पक्षे आयुष्कामयज्ञो भवति

तस्मिन्पक्षे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छतं भवति । एकाहिकं वा परिभाषितत्वात् ।

१७. न एतौ यज्ञकत्वं अपश्यद्विनुत्स्यभिभृती इति^१ । तयोर्विनुत्स्यभिभृत्योर्विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छतं भवति^२ । ननु च यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य तदेतयोः शस्त्रमिति (१४.२८.८) वक्ष्यत एव । एकाहिकस्य पक्षे विधानार्थं वचनम् ।

१८. उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यः स्पर्जिदिति (१४.४७.२) वक्ष्यति । तस्मिन्स्पर्जिति विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छतं भवत्यैकाहिकं वा ।

१९. इषुवञ्चौ श्वेनाजिरावितीन्द्रवञ्चं च वक्ष्यति (१४.५२.४) । न एवेन्द्रवञ्च इहोक्तः । तस्मिन्निन्द्रवञ्चे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छतं भवत्यैकाहिकं वा ।

६.

१. शुनासीरीयो हविर्यज्ञसोमो वक्ष्यमाणस्तस्यायं पुराकल्प-
रूपो^१ ऽर्थवादः ।

२. हविर्यज्ञं शुनासीरीयं काममिव^२ दिग्गेषवचनात् बहूनां
यज्ञकत्वा^३ मध्यस्थितमेतं^४ कामसंपत्तियोग्यं^५ पर्यालोचनया बृष्ट-
वान् ।

१ A ins. वक्ष्यति । २ A om. शस्त्रं । ३ A om. रूपो । ४ C (orig.)

M कायमेव. D not quite legible. ५ C मध्या । ६ C D कामसंपत्तिः

A संयति ।

३. तस्य संभारानाहरत्^१ । तेनेष्टवान् ।
 ४. तेन वर्तितयागः प्रतिष्ठां प्राप्तः । .
 ५. यत एवं पुराकल्पो ऽतस्तेन प्रतिष्ठाकामो यजमानो यागेन प्रतिष्ठां भावयेत् ।
 ६. शुनाक्षीरीयः पशुः सवनीयस्योपालम्भ्यः ।
 ७. सूर्यो देवता अस्या इति सौरी ।
 ८. गवामियं संख्या न्यायात् ।
 ९. ददातीत्यनुषङ्गः । त्रिंशच्छब्दो द्वितीयान्तो गवां कर्म-
 भूतत्वात् । प्रतिविभज्य दानयोगो ऽन्वहं दक्षिणा इति वचनात् ।
 १०. त्रिष्वप्यहःसु प्रतिविभज्य दानं पूर्ववदहीनत्वात् ।
 ११. ददातीत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।
 १२. भवतीति वाक्यशेषः । अर्थवादार्थः^२ संख्योपन्यासः^३ ।
 १३. अल्लर्थं संपाद्यम् । तत्राहोरात्रविभागे^४ विंशतिशतमहो-
 रात्राणि भवन्ति ।
 १४. तदनया गोसंख्या^५ दैविकाहोरात्रपरिच्छिन्नमृतं का-
 मोपभोगमाप्नोति ।
 १५. प्रणाडिकादारेण संवत्सरमाप्नोति । दैवमेव संवत्सरं काम-
 फलमुपभुङ्क्ते^६ ।

१ सभाहरत् ought to have been marked with 3 in the edition of the text and the numeration of the other Sūtras altered accordingly.

२ उ अर्थवादः (?) । ३ M संख्योपन्यासः । ४ C D •भागौ ।

५ A C D योजनं । ६ C D देवं A संवत्सरं ।

१६. न ह वा संवत्सरात्कस्यन बहिर्धा कामो ऽस्तीति । अथं
दक्षिणादानविधिविशेष उक्तः । प्रवृत्त्युपरोचनाय ।

१०.

१. स्मश्रुतौ हाविर्यज्ञिकानि चातुर्मास्यान्यक्तानि । तेषामेव
पशुगुणविशिष्टानामिदानीं विधानं । महाकौषीतकिनाम्नाभि-
प्रायेण नाम्ना धर्मातिदेश इति तद्वर्मपवृत्तिः ।

२. गुणभूतस्यापि पशोरिहाग्रावैष्णवी च (६. १. २९).
यक्ष्यमाणस्येत्येतद्भवति ।

३. अपरेद्युः अपरे ऽहनि वैश्वदेवः पशुर्भवति ।

४. पशुपुरोक्षाग्रानन्तरं याः यस्मिन्यर्वणि चातुर्मास्यदेवतास्ताः
सर्वा भवन्ति ।

५. पशोरयं पाशुकः । पशुपुरोक्षाग्रकः समाधार्यः । तदीय-
स्त्रिष्टकं भवति । ननु च पशुर्यानि विभवादये साधयन्तीति वच-
नादवाच्यमेतत् । नेत्युच्यते । पशुपुरोक्षाग्रार्थानामसाधकत्वात् ।
पशुर्यानीति विशेषणात् त्रिष्टकतश्च संस्पर्शित्वात् । कुतो विभवः ।
पुरोक्षाग्रस्त्रिष्टकत्वमवाये ऽपीति (५. १८. ६) चेत्सिद्धेरवाच्यम् ।
पशुपुरोक्षाग्रस्याम्नाद्यात्यानां चानङ्गत्वे ऽपि विशेषस्यानापत्तेः^१ पशु-
पुरोक्षाग्रतन्त्रं न्याय्यम् । इह^२ चातुर्मास्यानां प्राधान्याद्वैराजः^३ स्यात् ।
अर्धवसु यजप्रेषं कुर्वन्ति । तेषां त्रिष्टकद्वयत्वादिति हि (५. ११.

२४) कात्यायनस्य । तस्मादारम्भः । ननु चैवमन्यायः स्यात् । नेत्युच्यते । नियमपरत्वात् । पूर्वकार्यनुविधानात् प्रेषाभावः^१ । सद्-
दर्शसारम्भः । ननु चैवं पशोश्चाज्यभागयोः कृतत्वाद्याद्यविरोधः ।
द्रव्यसामान्याच्च पशोर्दृष्टव्यन्तौ । श्रुतौ हि चातुर्मास्येषु सामान्यात्
न्यायतः श्रुतेर्वज्रसत्त्वं । पूर्वकार्यनुविधानात् तु प्रेषाभावः । न
चान्यायो नियमपरत्वाद्भूयसां तज्ज्ञानां करणादेव^२ एकादशप्रयाजा-
दिविकारः । अथमग्निस्त्रामिगन्धः । अत्र पूर्वकारिवशात्प्रेषाभाव
इत्यन्यायः^३ वचनपूर्वकत्वात्पाशुकः स्निग्धकृदित्यस्य सूत्रस्य^४ सद्दा-
ज्यभागयोश्च पूर्वकार्यनुविधानात् प्रेषाभाव इत्येतदप्युक्तमुक्तं । कुतः ।
अथोक्तमविरुद्धमिति (५.११.२५) कात्यायनवचनाद्यथैव प्रसूतं
बर्हिः प्रसूतो वा प्रथमजश्च^५ गौरित्येवमादिकं धर्मज्ञानं पशुधर्मान्
विरुणद्धि । एवं सद्दाज्यभागावप्यविरुद्धौ तस्मात्प्रेषावेव ।

६. न पशुतन्त्रे हवींषि बोधमानानि निगमान् लभन्त इत्ये-
तदुक्तं यच्च प्रधानः पशुः । इह तु गुणभूते ऽपि पशौ तन्त्रवाङ्म-
न्यात्तत्त्वात्^६ । चातुर्मास्यहविषां प्रधानानामपि तच्चानुप्रवेशः^७ । निग-
मस्यानवर्जः । तेन निगमस्यानानां प्राप्तानां वाचनिकः प्रतिषेधः ।

७. पशुपुरोक्षागमनु प्राप्तस्थाद्यं प्रतिप्रसवः ।

८. हृदयशूलोपस्थानान्तं कर्म परिसमाप्यते । येषां शाखिनां
सकृदुद्धृतेष्वग्निषु साकमेधास्तोषां मैत्रश्चरदितये वेति क्त्वा हृदय-
शूलोपस्थानं । येषां प्रतीष्टिविहारस्तोषां शाखिनां महाहविषो ऽन्ते ।

^१ C D om. नु । ^२ C D om. एव । ^३ C D अन्यायः । ^४ A om. सूत्रस्य ।
^५ C om. ज । ^६ A तस्य instead of तत्त्वात् । ^७ C D M अन्वविशेषः ।

८. वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रघासेषु भवतः ।

१०. उत्तरे विहारे वारुणः पशुः । दक्षिणे मारुतः । तत्रो-
त्तरे धूपमुच्छ्रयन्ति पूर्वकारिणः । तथैवानुविधेयं । समानयूपौ^१
वा विशेषोपदेशादिति काठके ।

११. उत्तरयोर्दधोः पर्वणोः साकमेधशुनासीरीथयोर्धधामं-
ख्येन माधेन्द्रशुनासीरीथौ पशू भवतः । इन्द्रश्च नः शुनासीराविति
षट्कोऽन्यस्याभावात् ।

१२. पूर्वाह्नादिषु कालविशेषेषु स्थानशब्दः । चातुर्मास्येषु
यद्यदिष्टौनां स्थानं तप्तदेवाच्चापि ।

१३. यथास्थानैव । दृष्टित्वात्पूर्वेण प्राप्ते परिभाषार्थं वचनम् ।
तेन महायज्ञसौमिकादिषु च पिब्या यथास्थानैव ।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः । याया देवता चातुर्मास्येषु तस्यै-
तस्यै पशवो भवन्ति ।

१५. तत्कर्म व्याख्यातमेकादशिन्या । तथा तुल्यमित्यर्थः ।
तेन प्रतिपशु दूपा भवन्ति ।

१६. आनीकवतादयश्च पशवो महाहविषि भवन्ति । आग्ने-
यादयश्च यथोक्तदेवताः^२ ।

१७. अथमपरः पाशकचातुर्मास्यप्रकारः ।

१८. ऐष्टिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यमन्यत् । तेन पशुपुरोक्षाग्रान्वक्ष्य-
श्चातुर्मास्यदेवता न भवन्ति ।

१८. अथशब्दः सांवत्सरिकात्तुर्मास्याद्युपसंग्रहार्थः^१ । वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो यदि सांवत्सरिकाणि न शक्नुयादेतमर्थं प्रतिपादयति । एकशब्दः संख्यावाची । पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकर्मवचनः । मुख्यकल्पाशक्तौ नित्ये ऽवश्यकर्तव्ये एतमपि पच^२ कुर्यात् । एकस्मिन्पर्वणि तन्माधिके अनावृत्तानि हवींषि समानतन्त्रतया कुर्यात् । ऐन्द्राग्रे वा पश्चावेकस्मिन्पशुपुरोक्षाग्रान्मन्त्रि सर्वाणि चातुर्मास्यहवींषि कुर्यादयं पचः ।

२०. इत्योपक्रानादनन्तरं स्मृतन्त्रैव पिब्या भवति ।

२१. व्यम्बकात्कर्मण ऊर्ध्वमनुयाजप्रभृतौ कर्म भवत्यैष्टिके । पशुना वा समानतन्त्रत्वे क्रियमाणे मनोतादि कर्म भवति ।

२२. यथादेवतं वा पशव इति सर्वपशूनि चातुर्मास्यान्युक्तानि । तेष्वयं दक्षिणाकल्पः । सौमिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यदक्षिणानि भवन्ति ।

२३. याश्चातुर्मास्यदक्षिणा यास्य पशुदक्षिणास्ताभिः समानदक्षिणानि पाशुकानि^३ चातुर्मास्यानि भवन्ति ।

११०

१. प्रत्यवरोहणीथो नामैकाहः प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य भवति ।

१ C (orig.) •संज्ञार्थः; C (sci. h.) D •संज्ञार्थः ।

२ A चर्च ।

३ C D om. पाशुकानि ।

१. संकल्पेन विद्वतः संकल्पविद्वतः । ज्योतिष्टोमधर्मग्राही ज्योतिष्टोम एव । केचिदेनं चातुर्मास्यसोमोक्तगार्थं मन्यन्ते ।

२. पशुबन्धो नामैकादहः पशुकामस्य यजमानस्य भवति ।

४. पशुबन्धो विशिष्यते वज्रव्रीहिणा ।

५. एकादशसंख्याकस्तोमस्यार्थवादोऽयम् ।

६. गुर्वचराणां गुरुवृत्तिं सर्वं गुर्वचरं त्रैष्टुभमेव विद्यादिति भक्त्या^१ । त्रैष्टुभाः पशवः ।

७. पशुप्राप्तये एवंप्रकारः स्तोमः क्रियते ।

८. ऐन्द्रत्वात्त्रैष्टुभत्वात् द्वित्वाच्च निष्कंवक्ष्यमस्त्वतीययोः ।

९. गव्यन्त इति लिङ्गेन गोमन्तुतिः । तदेतस्माद्गो लिङ्गम् ।

पशुकामस्यैतदहः पशवश्च गावः ।

१०. एते एव निविद्धान् पशुकाममामान्यात् ।

१२.

१. अथग्रन्थो विशेषाधिकारार्थः । इविर्यज्ञसंख्यासामान्यात् सुराद्रथविशेषाद्यविशेषः । अतःग्रन्थो हेत्वर्थः । यस्मात्किञ्च तुल्यता तैः पूर्वैः सह तस्मादुच्यते । सौचामण इति वक्ष्यमाणस्यैकादस्य नामधेयम् ।

२. पुराकल्पोऽर्थवादार्थः । इन्द्रः किलायुष्मकामस्तपस्तप्तवान् ।

३. स ध्यानं कृत्वा एतं सौचामणं यज्ञकृतुमालोचितवान् ।

४. तस्य साधनद्रव्याप्याहरत् ।
 ५. तेनेष्टवान् ।
 ६. तेन यागं कृत्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् ।
 ७. उहेति निपातो वाक्यपूरणौ । तं सौचामणमैन्द्रं भरद्वा-
 जाय ऋषये जीर्णाय प्रोक्तवान् ।
 ८. वैश्वदेवो निपातो यस्मादर्थे । अनेन सौचामणेनाहमिष्ट्वा
 दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् त्वमप्यनेन यज येन दीर्घायुर्भवसीत्येवमुवाचेन्द्रो
 भरद्वाजम् ।
 ९. वैश्वदेवो विनियहार्यः । तेनैव सौचामणेनेष्ट्वा भरद्वाजः
 सर्वमायुः प्राप्तः । षोडशोत्तरवर्षघ्नं पुरुषायुरिति ।
 १०. वर्षघ्नं साधं जीवति यः सौचामणं वेद यथोक्तेन पुरुष-
 कल्पेन विदित्वा यजते ।
 ११. तस्य सौचामणस्य रथं तं पृष्ठं भवति ।
 १२. संख्यानियमार्थं वचनम् ।
 १३. अद्भुतानुसारेण दक्षिणा देयेत्यभिप्रायः ।
 १४. तस्य सौचामणस्य चिष्टस्त्रोमकानि चीणि स्त्रोचाणि
 भवन्ति ।
 १५. चतुर्थपञ्चमषष्ठानि चिष्टस्त्रोमकेभ्यः प्रथमेभ्यस्त्रिभ्यो
 ऽनन्तराणि ।
 १६. सप्तमाष्टमनवमानि चीणि सप्तदशस्त्रोमकानि ।
 १७. दशमेकादशद्वादशानि ।
 १८. पूर्वस्मादुद्गततर उत्तरः । य वाधिक्षेपेनोत्तरी । उत्त-

रक्षावावुत्तरी चेत्पुनरोत्तरी । तस्य भाव उत्तरोत्तरिता । तस्ये
उत्तरोत्तरिताया इति^१ तादर्थ्यं चतुर्थी ।

१८. उत्तरोत्तरोत्कष्टं दीर्घमायुः प्राप्नुयामित्याग्निषि प्रत्ययः ।

१३.

१. तस्य सौचामण्याग्निः पशुर्लोहितेन वर्णेन विप्रिष्टः
सारस्वती च मेघी इत्येतौ पशू उपासन्भ्यौ सवनीयस्य ।

२. इन्द्रसुचामदेवत्या वग्ना वन्ध्या गौः । अनूवन्ध्यायाः
संनिधावास्तव्या । एवंविधा अनूवन्ध्यापचतुल्या । इमा ब्रह्मेन्द्र
तुभ्यं शंसि । जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रम् । इन्द्रः सुचामा स्वर्वा
अवोभिः । उद्यो जज्ञे वीर्याय स्त्रधावान् । अथ सा ते वर्षणयो
यदेजान् । तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्येति प्रथमा । एता इन्द्रस्य
सुचाम्णः षड्गः ।

३. अनूवन्ध्या सौचामणी पशुभिस्तुत्यदेवत्या । नैर्द्यतः^२ सौचा-
मण्या अपगतो न भवामीति ।

४. तस्य सौचामण्यायं क्रियाविशेषः । प्रातःसवनीयस्य पुरो-
क्षाग्रानन्तरं बाह्यतः परिधित आहवनीयमपनीयोपसमाधायाग्निं^३
तस्मिन्नेवाग्नौ सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुरया प्रचरन्तीत्यर्थः । प्राग्नि-
देवत्येभ्यः स्निष्टकृद्देन^४ ।

१ A तस्ये उत्तरोत्तरितायैपुनरोत्तरिताया M तस्यैव उत्तरोत्तरितायैपुनरोत्तरिताया ।

२ ००५८६०६ A नैर्द्यतः O नैर्द्यतैः M नैर्द्यतैः । ३ A om. अग्निं । ४ A •कृद्देन ।

५. सावित्रं द्वादशकपालं पुरोसाशं निर्वपेन्नृतीयसवनोद्यान्यु-
रोक्षाशाननु ।

१. पूर्वं निर्वपेत् ।

७. पूर्वधोरनन्तरम्^१ ।

८. कृतव्याख्यानं पूर्वमेवेतत्^२ ।

९. हेतुत्वेनार्थवादोपन्यासः ।

१०. वैशब्दो निपातः । इन्द्रं सूचामाणं प्रति सौचामणीं
भंतिष्ठते यतः ।

११. हविर्यज्ञसंस्था सौचामणी । सोमयागः^३ सौचामणः ।
हविर्यज्ञसोमप्रकरणे सौचामणिकः संस्था^४ प्राप्तुमिच्छते । तामेता-
र्थवादेन योजयति ।

१२. पूर्वमग्निष्टोम उक्तस्त्वमेव सौचामणं केचिदतिरात्रसंस्थं
कुर्वन्ति । एक इति विकल्पार्थम् ।

१३. एकविंशतिसोमं तं सौचामणं सर्वमेवेति । बृहत्पृष्ठ-
मिति नियमार्थम् । उभयसामानमिति श्चान्दोग्यकृतो विशेषः ।

१४. तत्स्थानन्तरोक्तधर्मस्य यद्विद्यजितो बृहत्पृष्ठविशेषणस्य
शस्त्रं तच्छस्त्रं भवति । तस्य बृहद्रथन्तरं पृष्ठमित्यर्थः । स्वस्ति नो
मिमौतामिति यद्वृत्तो^५ न भवति ।

१५. अत्र अस्मिन्सौचामणे हविर्यज्ञाः सोमाः समाप्यन्ते ।

१ C has in marg. the gloss यदि मध्य ..नाभिप्रायमेतत् । १ A पूर्ववत् ।
२ C सोमयागसौ । ३ CD संस्था । ४ A चक्षुषी ।

यदुक्तमेवं पशवः पुरोक्षाग्रास्यान्वायात्यन्ते हविर्यज्ञेषु सोमेष्विति तस्यौचामणान्तं भवति^१ ।

१४.

१. देवाः पशुकामाः । ह्यशब्दो निपातो वाक्यपूरणः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा प्रकरणाद्वीचाव्रतम् । एतमुद्भिदाख्यं यज्ञकतुं बृष्टवन्तः ।

२. तेनेद्भिदा कृतयागाः पशुग्राप्ताः ।

३. एतद्वच विधिवाक्यम् ।

४. उद्भिदा कृतयागो यदि मन्येत चिरेण मे पशवो भविष्यन्तीति तदा^१ मासचतुष्टयं व्रतं चरित्वा वल्लभिदा यजेत । अनेनार्थवादेनैतत् ज्ञाप्यते । पूर्वणोत्तरेणावश्यमिति ।

५. एनं यजमानं क्षिप्रमभिलषिताः पशव आगच्छन्ति ।

१५.

१. गोसवेन यागेनैकाहेन पशुकामो यजेत ।

२. एवंधर्मकेण गोसवेन । तच्चार्यवादः ।

३. स्वरूपतः ।

४. चतुष्पात्सामान्यान् ।

१. M adds मेवं सोचामणाः संख्येति सिद्धान्तं सोचामण्यपि हविर्यज्ञसंख्यानां मध्ये भविष्यतीति सापि भवति । २ C D om. तदा ।

५. प्राप्तर्यम् ।

६. षट्चिंशत्सहस्राणि यासां ताः षट्चिंशत्सहस्रा ऋद्धीहिणा विग्रेथ्यन्ते । गोसवस्येति पुनर्वचनादस्यैतच्छाखान्तरे दक्षिणाकक्ष्या-
न्तरमस्ति ।

७. गोसवस्य दक्षिणात्वेन 'गवां संख्यान्यायतः ।

८. उक्त्यसंख्य इत्यर्थः ।

१६.

१. ऋतपेथो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत ।

२. दीक्षाणां परिमाणानियमे प्राप्ते नियमः । उपसदां तु
द्वादशत्वं विधीयते ।

३. अङ्गुष्ठमध्यमपर्वणेति विवक्षितम् । तदेतेन मध्यमेनाङ्गुष्ठ-
पर्वणा प्रमितमौदुम्बरं चमसं दारवं घृतस्य व्रतयेत्^१ ।

४. अयजासु दीक्षासु क्षीरौदनं व्रतयेद्यथाक्रमम् ।

५. अत्रापि सोमस्याभिषुतस्य चमसो दक्षिणेति विवक्षा ।
उदुम्बर एव प्रकृतत्वात् । वचनात् प्राकृतस्य 'दक्षिणादानस्य
निवृत्तिः । चतुरो मासाद् व्रतं चरित्वा वसुभिदा यजेतेति
निवृत्तिः ।

६. तं चमसमृत्विजो गृहीत्वा ऋतं सत्यमित्येवं ब्रुवन्तो
भक्षयेयुः ।

१ C D M गावाः C D संख्यामन्यायत । १ C व्रतयेत्प्राप्तमितं D •व्रतयेत्प्राप्त-
मितं । १ A दानस्य प्राकृतस्य दक्षिणाभिदः ।

७. भूर्भुवः स्वरिति वानेन मन्त्रेण भक्षयेयुः ।

८. समानं गोत्रं यस्यासौ सगोत्रः । स च ब्राह्मणत्वेन विशि-
ष्यते । तस्मै सगोत्राय ब्रह्मणे । ब्रह्मब्राह्मणयोरैक्यात्सगोत्राय ब्राह्म-
णाद्येत्यभिप्रायः ।

९. निष्कवेत्यमरुत्वतीययोः ।

१०. अतपेयाख्यमेतद्दहः । अतलिङ्गे चैते सूक्ते ।

१७.

१. 'भूर्णामैकाहः । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरिमं लोकमी-
षन्नित्येवमादिकः ।

१८.

१. भुवमन्तरिचलोकमीषन्न्यजेतैकाहिकेनेति विधिसंस्थायम-
र्थवादः । प्रजापतिरन्तरिचलोकमित्येवमादिकः ।

१९.

१. स्वरणमैकाहः^१ । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरसुं लोक-
मीषन्नित्येवमादिकः ।

२. सप्तदशसोमाः स्वरसामान (११. ११. १) इत्युक्तम् ।

तेभ्यो व्याहृतिचक्षानां यथासंख्येन शस्त्राणि भवन्ति । यथास्तोत्रं च यथासंख्येन । केषां चिच्छास्त्रिणां स्तोमान्यत्वं तदपीष्यत एव ।

३. आनुष्टुभानि निविद्धानानि न चैष्टुभानि^१ ।

२०.

१. शुक्रस्तोमो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत । तच्चार्यवादः ।
सूर्यो ह तेजस्काम इत्येवमादिको ऽनुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२. प्राकृतदक्षिणानिष्टान्तिः श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्त्रि-
अथ्ये प्रकृतिं निवर्तयतीत्युक्तत्वात् ।

३. सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवतीत्येवमादिधर्मजात-
महर्वचनात्^२ ।

२१.

१. तीव्रसवो नामैकाहः स भवति प्रजया पशुभिस्तीव्रस्य
भवितुमिच्छतः ।

२. अथं तीव्र इत्येवमादिका कल्पजा निष्टुप् पुरस्तात्सह-
तीचस्य ।

३. तीव्रस्याभिव्यसो अथ्य पाहि निविद्धानमित्येतावाचिष्को-
वस्ये विकारः ।

२२.

१. सूतसवो नामैकाहस्तत्र यज्ञो ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममा-
भिज्ञविक्रमहर्भवति ।

२. स्वपतेः कुक्ष्यकारस्थायं भवति । स्वपतिसवो नामैकाहः ।
गोसंज्ञकमाभिज्ञविक्रमहर्भवति^१ ।

३. पामणीर्विश्वस्तस्य पामणीसवो नामैकाहः । स आयुःसंज्ञ-
कमाभिज्ञविक्रमहर्भवति ।

४. संदंशस्य अनुस्तोमस्य संदंशानुस्तोमौ इन्द्रनिर्दिष्टौ । पूर्वे-
णोद्धोमरेणावश्वमित्येवमादि शाखान्तरौ यान्धर्मानपेक्ष्य इन्द्रनिर्देशः ।
दधुस्य वज्रस्य दधुवज्रौ । श्वेनस्याजिरस्य श्वेनाजिरौ । मृत्पुश्यान्त-
कस्य मृत्पुश्वन्तकौ । चुरवपिस्य ग्रीष्मच्छिञ्च चुरवपिग्रीष्मच्छिदौ ।
महरेककः । श्वेन एककः । इत्यभिचरणीयाः । अभिचरणकार्य-
क्षमा इत्यर्थः । एतेषां सामान्यविशेषधर्मा इदानीमुच्यन्ते ।

५. निविद्धीयते ययोस्ते निविद्धाने । यस्ते मन्यो त्वया मन्यो
इत्येते मन्युसूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने भवतो लिङ्गकृते
इत्यर्थवादात् । त्वया मन्यो इति मरुत्वतीये हर्षमाणामो धृषिता
मरुत्व इति मरुत्वलिङ्गात् । यस्ते मन्यो इति निष्केवल्ये मन्युरिन्द्र
इतीन्द्रलिङ्गात् ।

६. आत्मसंरक्षणार्थमभिचर्यमाणस्य प्राकृतो ऽग्निष्टोमो भवति ।
किं तुषदेव वृष्टमभिचारे यज्ञे श्रवः कुर्युस्तदेवतरेणापि कर्तव्यम् ।

७. इषुसंज्ञे ब्रह्मसाम दृष्टपृष्ठं भवति । तच्च योन्यनुग्रसनं कार्यम् ।

८. इतरेष्वभिचार्यशेषु अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति ।

९. शिखरैरिषुफलतोमरकर्णिकादिभिरायुधैः^१ सदृश्वत्सं यथा भवति तथा कुर्यात् ।

१०. कार्मुकाणि धनूंथारोपितानि संग्रामकर्मयोग्यानि^२ तानि श्रयाना अपि न सुस्रन्तीत्यभिप्रायः । तत्कर्तृणामयमुपदेशो^३ रचणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

११. बाणाः शरास्तद्वद्भिः शिखरैः^४ संग्रामयोग्यैराग्नीध्रमागारं कसं कुर्युः ।

१२. धन्वनामा दृक्षस्तन्मयानि धनूंषि आग्नीध्रशायिन उपश्रेरते । संग्रामयोग्यानि तानि श्रयाना अपि न सुस्रन्तीत्यभिप्रायः । तत्कर्तृणामुपदेशो रचणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

१३. सौत्ये ऽहनि प्राधान्यात् । मयट्वचनात् शरपक्षाणि^५ ।

१४. सुवर्णशेफालिकावाचक इत्ये(?) गिरिमासक इति प्रसिद्धवृत्तो^६ बाधकस्तदवयव इष्टो भवति परिधयस्य ।

१५. वैभीदकः प्रसिद्ध एव । तदवयवो यूयः कार्यः ।

१ C शिखरैर्महपक्ष; in marg. च instead of रै; om. आयुधैः D शिखरैः महपक्षं om. आयुधैः । २ A om. संग्रामं ग्यानि । ३ C तत्कर्तृणां D om. कसं । ४ C D शरास्तैः संग्रामयोग्यैराग्नी । ५ C D •शरपक्षाणि M शलाणि ।

६ C सुवर्णशेफालिका तावत्किन्तिशकतिशकतिशकतिशकतिशकति [वा] प्रसिद्धा । स इष्टो बाधकः । D like O (with exception of the last कतिशकति [वा]) - M corrupt. Read •शेफा• ।

१६. उपतापो रोगः । स यासामस्ति ता उपतापिन्यस्तासां यदाज्यं तद्वाह्यम् ।

१७. अतुस्तरणी गौः । कस्यचिद्दहनक्रियायां^१ निद्युक्ता या तदीयचर्म अधिषवणम् । अतुस्तरणीचर्म सोमाभिषवाधारो भवति ।

१८. यजमानशवशरीरं^२ येन उद्धते अनसा तस्य नभ्ये फलके ये अधिषवणफलके ते भवतः ।

१९. समूशब्दः सेनावचनः । इह लक्षणया समुदाये आशाने या आपः संस्तुताः संस्तुन्दिन्य आसते ताभिरङ्घ्रिर्वसतीवरीरामि-
अयन्ति ।

२०. पुरुषा इषवस्ते उताः प्रक्षिप्ता येषु ते उतपुरुषा इषु-
धय उच्यन्ते । संपूर्णशराः । उपसमीपे पृष्ठे बद्धा येषां पुरुषाणां
त उपोतपुरुषाः कर्तारः । अधिष्यधन्वान आरोपितधनुष्काः ।
लोहितोष्णीषाः कुसुमादिरक्तोष्णीषाः । अश्विबद्धाः असयो बद्धाः
यैस्त उच्यन्ते । एवंपुरुषाः प्रचरेयुः ।

२१. नेति निषेधः । ह इति निपातो विनिघञ्कार्यैः ।
एतमित्यभिचर्यमाणनिर्देशः । कस्यनेति निपातसमुदायः कस्यिद-
पीत्यस्य वाचकः । ईशीतेति प्रार्थनायां लिङ् । इयदित्यन्वपरि-
माणमभिप्रायम्^३ । स इत्यभिचर्यमाणनिर्देशः । अकारो निपात
आङ्कार्यै^४ । एतदुक्तं भवति । 'नैवैतमभिचर्यमाणं कस्यनाशमस्यपि
इयत्परिमाणमन्वकाशं द्वादशाहं प्रापयितुं न कश्चित्पारयति ।

१ A तद्दहनम् । २ C D om. शव । ३ C D इयदित्यन्वपरि । ४ C D आङ्कार्यै ।

५ C D नैवैतम् ।

२२. नेति प्रतिषेधः । इ वा इति वाक्यपूरणे । न वैव^१ तं कश्चन स्तृणुते क्षिणस्ति य एतैः संदंष्ट्रादिभिः प्रत्यभिचरति । प्रत्यभिचार उच्यते । यो ऽस्माकं नाशाय^२ विहितं विदधाति तत्तत्स्वैव भवत्वित्यनेन^३ कामसंयोगेन ।

२३. सदो नामैकाहः । प्रत्यभिचारतः^४ स^५ भवति । पाप्म-
गृहीतस्य च तदपनुत्तये ।

२४. अन्तसमीपवर्तिन्यः^६ उपोत्तमा इति । शस्त्रवज्रत्वादङ्गव-
चनं । चशब्दादुभयकामसंयोगे ऽपि^७ ।

२५. उपसदो नामैकाहः । स प्रजाकामस्य यजमानस्य भवति ।
पशुकामस्य च प्रयोगान्तरेण युक्तः ।

२६. उपजायन्त इत्ययमस्य विशेषको धर्मः । शस्त्राणां या
उपोत्तमास्त्रासामनन्तरमभ्यधिकास्तद्देवत्यास्तच्छन्दस्ता उपजायन्ते ।

२३.

१. ऋषभो नाम वक्ष्यमाणक एकाहस्तस्यायं पुरस्तात्पुराकन्पो
ऽर्थवादत्वेनाभिधीयते । देवासुराः समयतन्तेति देवाश्चासुराश्च ते
देवासुराः । ते परस्परं संग्रामं प्रति यत्नं कृतवन्तः ।

१. C नैवै० D नैवैव तं । २. A नाशयति क्षितं विदधाति C नाशाय विधि० ।

३. C भवत्यनेन ।

४. A ० चर० I prefer the subat.

५. CD स च ।

६. CD उपोत्तमाः समीपवर्तिन्यः उपोत्तमा इति शक्य० । ७. CD संग्रामो ऽपि ।

१. ते देवा यत्ता वृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्त उपगतवन्तः^१ ।
किमर्थं पुरस्तात् । उपजानीहि तं यज्ञक्रतुम् । उपज्ञा प्रथमत
उपलब्धिरभिमीयते । तदर्थं देवा वृहस्पतिमुक्तवन्तः । तमुपजा-
नीहि यज्ञक्रतुं येनेद्वा वयमसुरानभिभवेमहीति ।

२. स वृहस्पतिर्वक्ष्यमाणकष्टभाष्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवानुपलभ्य-
वानित्यर्थः ।

४. तेन ऋषभेणेद्वा देवा असुरानभ्यवन् जितवन्तः ।

५. तेन ऋषभाख्येन यागेन दिवतो भ्रातृव्यान् ग्रचूनभिभवि-
तुमिच्छन्त्यजेत ।

६. पञ्चदशस्तोमस्याङ्गः सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
तदस्याङ्गं ऋषभरूपं ककुदमिव सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो
ऽभ्यधिकत्वेन ।

७. निष्कैवल्यमहत्त्वतीययोयंयामंख्यमेते निविद्वाने भवतः ।

८. ऋषभवृषभग्रन्थोरेकार्थत्वात् ।

२४.

१. योमं^१ नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पो ऽयंवादः ।

२. तेन योमाख्येनैकाहेनेद्वा सूर्यस्तेज आतवान् पुराकल्पः ।
सांप्रतमपि तेजस्कामस्तेन यजेतेत्यभिप्रायः ।

१ C D कथं A omits from. तं यज्ञक्रतुं to उपजानीहि । १ C (sec. h.)
बोला ।

३. सप्तदशस्तोमस्याह एकविंश आर्भवः पवमानो भवति ।

तत्तार्थवादः ।

४. दादग्र वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चतवस्तथो लोका एष
एवैकविंशो य एष तपतीत्येवमेकेन विंशस्तदेनमादित्यं स्वेनैकविंशेन
रूपेण समर्धयति^१ ।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोः । इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य
मङ्गेति निष्क्रेवल्यमस्तुतीययोर्निर्विद्वाने भवतः ।

६. नैघण्टुकेन^२ सूर्याभिव्याहारेण लिङ्गेनैवाङ्गो रूपसंपत्तिः ।
स सूर्यः पर्यङ्क वरांसीति इकारान्तः पादः ।

२५.

१. विराण् नामैकाहो ऽज्ञाद्यकामस्य । तस्यायं पुराकल्पसंरूपो
ऽर्थवादः ।

२. प्राप्तवानज्ञाद्यं वसिष्ठः ।

३. वसिष्ठानुष्ठानात् प्रग्रस्तेन ।

४. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानः पञ्चदशभिः पञ्चद-
शभिः^३ स्तोत्रियाभिः । इतराणि दश स्तोत्राणि त्रिष्टुप्स्तोममि-
तानि^४ । एताः स्तोत्रियाः संख्यया विंशतिशतम् ।

१ The Comm. on 4 is om. in A C D एकैवविंशदे० । M. एकैव ।

२ A om. न । ३ once om. in A.

४ A • स्तोमस्य • C (orig.)

D स्तोत्रियाणि instead of स्तोत्राणि ।

५. स एकाहो विरालाख्यो दशत्वेन सामान्येन विराजमभि-
संपद्यते ।

६. फलार्थवादो ऽयम् । न फलविधिरुक्त्वात्फलान्तरस्य ।

७. अक्षरवैराजे इति संज्ञाकरणं शास्त्रसंख्यवहारार्थम् ।

२६.

१. अत्रैव खराड् नामैकाहः खाराज्यकामस्य । तस्यायं पुरा-
कल्पस्वरूपो ऽर्थवादः ।

२. तत्खाराज्यं प्राप्तवानिन्द्रः ।

३. फलविधिरयं । खाराज्यमुच्यते ज्ञातिश्रेष्ठं वा^१ ।

४. एवमेतच्चतुर्विंशतिशतं स्तोत्रियाणाम् ।

५. पूर्वोक्तां विराजं चतस्रो ऽतिथन्यतिरेचयन्ति ।

६. चतसृभिरतिरिक्ताभिः ।

७. पूर्ववदद्याप्यक्षरवैराजे निविद्वाने भवतः ।

२७.

१. उग्रनस्तोमो नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पेन स्वरूपो ऽर्थवादः ।

उग्रनाः शुक्रः कवेः पुत्रः काव्यः । स किलासुराणां पुरोहितो
बभूव ।

२. ईक्ष दृशनांकनयोः । एवं^१ पर्यालोचितवान् । कथं पुन-
स्तेन यज्ञक्रतुनेष्टा पाप्मानमपहन्त्यामित्येतच्चित्ते कृतवान् ।

३. साध्यसाधनसंबन्धेन^२ परिदृष्टत्वात् ।

४. तेन यागेनेष्टा पाप्मानमपहतवान्^३ ।

५. अस्य विधिः । उशना ह काव्य इत्येवमादिकः सर्व एव
शेषः ।

६. अनेनैव यजेतेति वाक्यशेषः । उदरं जलोदरमिति प्रशि-
द्धम् । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

७. अस्य चितृत्सोमकं प्रातःसवनं भवति ।

८. ब्रह्म चितृद्वक्तिसाहचर्यादित्युक्तम् ।

९. सह दशभिः सदशः । दशकाः स्तोमा इत्यर्थः । माध्य-
न्दिनः सवनाभिधानम् ।

१०. दशसामान्येन विराट्संपदो ऽर्थवादः ।

११. चितृत्सोमकं द्वतीयसवनम्^४ ।

१२. अपहतवान् ।

१३. एते निष्केवल्यमरुत्वतीयथोर्यथासंख्यं निविद्वाने भवतः ।

१४. उशनवती सूक्ते द्वे अप्युक्ताभ्यां लिङ्गाभ्याम् ।

१ A नयोरेव पर्यालो ।

२ 3 and 4 are om in A.

३ CD साध्य A साध्ये ।

४ A om. 10, 11.

२८.

१. उत्तरो ऽयमुग्रनस्तोमो वक्तव्यस्तस्यायमर्थवादः । पूर्वणो-
त्तरेणावश्यमिति नियमादुत्तरमुत्तरमुग्रनस्तोमं यज्ञक्रतुमुग्रना-
पश्यत्^१ ।

२. प्राप्तवानित्यर्थः ।

३. विधिवाक्यमेतत् ।

४. त्रिवृत्स्तोमकं प्रातःसवनमत्र । तत्रार्थवादः ।

५. भक्तिषाहचर्यात् ।

६. सद्गको माध्यन्दिने सवने स्तोम^२ इत्यर्थः ।

७. दशलसामान्येन विराट् । विराट्सामान्येनाच्चाद्यम् ।

विविधदीप्तिहेतुत्वादच्चाद्यस्य ।

८. त्रिवृत्स्तोमकं तृतीयसवनम् ।

९. उक्तार्थमेतत् ।

१०. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमन्त्राद्यं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा सद्गवत्परिगृह्यात्मनि स्थापितवान् ।

११. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमन्त्राद्यं तदुभयतस्त्रिवृता
ब्रह्मणा सद्गवत्परिगृह्यात्मनि स्थापयति^३ ।

१२. इह सूक्ते निष्क्रेवल्यमस्त्वतीये भवतः । उग्रना यत्सहस्रै-
रथातं वरिवस्त्रमुग्रने काव्याचेति ।

१ A om. in A. २ A ins. माध्यन्दिनः स्तोमः दशको । ३ C D सद्गवत् ।

४ C D सद्गवत्परिगृह्यन् । ५ A om. ll. .

१३. विविधो नामैकाक्षो ऽथेवंस्तोम एव । एवंशब्देनोशन-
स्तोमस्य निर्देशः । अन्नाद्यकामस्येति फलसंबन्धनिर्देशः ।

१४. निविद्धाने विविधस्य ।

१५. विविधस्यायं दक्षिणाविशेषः । सहस्रं गवां अश्वशतं च
दक्षिणा भवति ।

२६.

१. कुलायो नामैकाक्षस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । देवेषु देवानां
मध्य इन्द्राग्नी अहंश्रेयसे विवदेयाताम् । अहं श्रेयानहं श्रेयानि-
त्यहंश्रेयसम् । तस्मिन्नहंश्रेयसे ।

२. ते देवा एवमुक्तवन्तो यद्येताविन्द्राग्नी एवं विवदिष्येते
कृतवत्त्वोभं दृष्ट्वाभिभवियन्ति नो ऽसुराः ।

३. उपजानीम उपलभामहे^१ तं यज्ञक्रतुं येन कृतेनैताविन्द्राग्नी
संश्रमयेमहि । संश्रमं^२ सांगत्यमुच्यते । परस्परसंवित् ।

४. ते देवा एतं यज्ञक्रतुमुपलभ्यवन्तः । इन्द्राग्न्योः कुला-
याख्यम् ।

५. तेनेन्द्राग्न्योः कुलायाख्येनैकाक्षेन संश्रमनं संविदं कृतवन्तः ।

६. यं वा क्षत्रियं पुरोधाख्यमानो ब्राह्मणः स्यात् यं वा
ब्राह्मणं क्षत्रियः पुरोधाख्यमानः स्यात् स च ब्राह्मणश्च कुलायेन
संयजेयाताम् ।

७. सह यजमानावेकेन क्रतुना ।
 ८. व्यत्यासेन भवतः ।
 ९. भक्तिवादेनैवमुच्यते ।
 १०. तस्माद्विष्टपञ्चदशौ कर्तव्यौ ।
 ११. तिष्ठा हरौ रथ आ युज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तसु
 छुहि यो अभिभृत्योऽना इति निष्केवच्यम् ।
 १२. ऐन्द्रे सूक्ते । अग्नेः पिबेति अग्निर्ब्रह्मभित्यग्निमती ।

३०.

१. विराट्स्वराजं वदन्पराकथ्यमाह । मित्रावरुणयोरेको
 वैराज्यमैच्छदन्यः स्वराज्यम् ।
 २. मित्रावरुणौ दृष्टवन्तौ ।
 ३. भिक्षुकामयोरेक एव क्रतुर्वचनसामर्थ्यात् ।
 ४. निविद्धाने भवत इति वाक्यशेषः ।

३१.

१. ज्येष्ठसोमो नामैकाहो भवति कनिष्ठकुलीनस्य । कनिष्ठ-
 कुले जातस्य ज्येष्ठमिच्छत इत्यभिप्रायः ।
 २. सप्तदशभिः स्तोत्रिद्याभिर्बहिष्यवमानः कार्यः ।
 ३. एष एकप्रभृतीनां स्तोमानां सप्तदशोऽध्यधिकत्वाज्ज्येष्ठः ।
 ४. यज्ञसुखे बहिष्यवमाने ।

५. एते ज्येष्ठ्याभिधाहारे जनिष्ठा उप इत्यक्षरसामान्यात्
प्र वः सतामिति ज्येष्ठग्रन्थात् निविद्धाने भवतस्तदेतस्याहो रूपम् ।

३२.

१. दुराग्रनामैकाहः शाखान्तरे दिनामा बज्रहिरण्यो दूषा-
ज्येष्ठेति । आत्मलाभं ग्रन्थपराभवं चेच्छतो भवतीत्यर्थः । अर्थवादा-
दिधिमुक्तीयमाना (!) व्याख्या^१ कर्तव्या । समयतन्नेति संपूर्वा यतिः
संप्रामार्थं यत्ने वर्तते । तस्मिन्सति ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपा-
धावन्ति^२ । बृहस्पतेरुपाधावनक्रियायाः कर्म^३ । बृहस्पतिग्रण-
मुपागता^४ इत्यभिप्रायः^५ ।

२. उपजानीहि तं यज्ञकृतं यज्ञकर्म । येनेद्वासुरा नान्वेयु-
र्नाभिभवेयुरित्येवं वदन्त उपाधावन् ।

३. स बृहस्पतिर्देवानुग्रहाय दुराग्रनामानं शाखान्तरे बज्र-
हिरण्यनामानं दूषाग्रनामानं चैतं यज्ञकृतमुपयन् ।

४. परावरयोगे चेति क्त्वाप्रत्ययः ।

५. ततो ऽनन्तरं वै देवा अभवन्परासुराः । पराकृता असुरा
यैस्ते तथा^६ ।

१ A अर्थवादादुच्येति शेषी बोध्यः विधिः C (orig.) D om. ॥

२ C D repeat बृहस्पतिमुपाधावन्ति । ३ C (orig.) A बृहस्पतिरुपाधावन् ।

C (sec. h.) D ॥ ४ A O D पुरोहितः । ५ O D इत्यर्थः । ६ the comm.

on this Sūtra is om. in C D M.

६. अनेन यजमानः स्वात्मना परास्य देख्यो भवति । भवनं भावः प्राधान्यमुच्यते न सत्तामात्रम् । पराभवन्ति शत्रवः पराभवन्ति यजमानशत्रवो य एवं वेद ।

७. कृष्णपक्षे सूर्यदेवत्येष्टिः पूर्वाह्णे कार्या । प्राप्तस्य पूर्वस्थानुवाद उत्तरार्थः । [शत्रुपराभवकामस्य मामं सौर्याचन्द्रमसौभ्यामिष्टिभ्यां यजेतेत्याश्वलायनः^१] । प्राग्दीवणीयाया^२ इयमिष्टिः । साग्निक्ते प्रागिष्टिकापयोः । समुदायाङ्गत्वादस्या ऋत्विग्वरणं काल-
ज्ज्वात् ।

८. इष्टिसान्द्रमसौ तस्मिन्नेवाहनि रात्रौ ।

९. याज्यानुवाक्ये प्रधानस्य चन्द्रमसः । विधुं दद्राणं समने बद्धनामिति पुरोनुवाक्या । नवोनवो भवति जायमान इति याज्या । चन्द्रमसमावह । स्वाहा चन्द्रमसम् । अयाङ् चन्द्रमसः । चन्द्रमा हविरजुषतेति ।

१०. सौवर्णः सौर्याकारो^३ दक्षिण पूर्वस्थामिष्टौ सौर्याम् । शतवलि रिति प्राप्ते यच्छतवलि इति वचनं तन्न केवलमाकृतिमात्रं शास्त्रान्तरात्मानसंख्यापि ज्ञातव्या ।

११. उत्तरस्थां चान्द्रमस्यामिष्टौ चन्द्राकारो राजतः शतवलो दक्षिण^४ ।

१२. वृहत्पृष्ठं भवति । भारद्वाजमिति श्रुत्यर्थं वचनम् ।

१ The words in brackets are not given by C D M. १ C D सौर्या ।

२ C D सौर्याकारो । ३ C D राजतः शतवलचन्द्राकारो दक्षिण चान्द्रमसा । ४

१२. भारद्वाजे एव । पिबा सोममभि तमु धुहीति । पूर्व-
स्थोक्तमासुसृजेत् ।

१४. पूर्वाक्तानां शतवसानां त्रिंशतं त्रिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात् ।

१५. अयं विकल्पस्तावद्धृतवलीयुक्तां स्तोत्रेस्तोत्रे मृते त्रिंशतं-
त्रिंशतं दद्यादित्यनेनैव । दक्षिणाकाले तु द्वादशशतं^१ देयमेव ।
यावद्वा यजमानो हिरण्यस्येच्छेदिति यजमानवचनात् प्रतिपद्यते ।
हिरण्यवचनमविकारार्थम् ।

३३.

१. अपचितिः पूजा । तेनापचितिकामो यजेतेति विधिः ।

शेषो ऽर्थवादः ।

२. बहिष्यवमानो माध्यन्दिनश्च ।

३. व्यत्यासं भवन्ति ।

४. व्यत्यासमेव ।

५. त्रिणवस्तोमक आर्भवः पवमानो भवति ।

६. आग्निमारुतं स्तोत्रम् ।

७. तस्यापचितेर्गायत्रीमभि स्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवनं संति-
ष्ठते । अपचितिकामस्य अपचिती राजयज्ञ इत्येक इति । अप-
चितेरेवं स्तोमविधिः । बहिष्यवमाने चतुर्विंशतिस्तोमसंख्या^१
गायत्री । द्योराज्ययोस्त्रिदशदशयोश्चतुर्विंशतिः । सापि संप-
द्यते । अपरयोरपि द्योरेवमेव ।

८. प्रातःसवनभाक्त्वसामान्येन ।

९. तेन गायत्रीसंपद्विशेषेण वसुध्वपचितिं कुर्वन् । स प्राप्त-
वानपचितिम् ।

१०. गायत्रच्छन्दसो ब्राह्मणा भक्तिमाहचर्यात्^१ । तेनाय-
मिति प्रत्यक्षमेवेष्टं पूज्यमानं ब्राह्मणैर्दर्मयति । तथा चायं पूज्यत
एव ।

११. चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानः । सतदग्नैकविंशानि
वृष्टानि । तच्च त्रिष्टुप्संख्या परिकल्प्या^२ एकातिरिच्यते^३ । नद्योक्ते-
नान्यच्छन्दो भवतीति त्रिष्टुवेव ।

१२. सवनभाज इति कृत्वा ।

१३. रुद्रेष्वपि पूजां प्राप्तवानिष्टः ।

१४. यथा पूर्वं भक्तिमाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दस एव
चत्रियास्त्रिष्टुप्छन्दस इति दक्षापि भक्तिवादेन द्रष्टव्यम् ।

१५. तेनायमिष्टो भक्तिसंपत्तिविशेषेण चत्रियेष्वपि पूजां
लभते ।

१६. त्रिणव आर्भवः पवमान एकविंशमग्निष्टोमसाम । तच्च
जगतीसंख्या परिकल्प्या ।

१७. सवनभाक्त्वात् ।

१८. तेन जगतीसंपद्विशेषेण आदित्यापचितिं कुर्वन्नादित्ये-
ष्वप्यौश्रोऽपचितिं प्राप्तवान् ।

१ A भक्तिमाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दसः ॥ तेनाय० is the beginning of
a Sūtra in A. २ A C M परिकल्प्या ३ A एकमति० ।

१८. भक्तिवादेन ।
 २०. तेन भक्तिसाहचर्येणैन्द्रो विक्षपि पूजां लभते ।
 २१. इति ब्राह्मणम् ।
 २२. संपत्त्या ।
 २३. तेन संपद्विशेषेण विशेषेण देवेष्विन्द्रः पूजां प्राप्तवान् ।
 २४. तुर्यत्वसामान्यात् ।
 २५. तेन सामान्येनायमिन्द्रः शूद्रेष्वपचितिं लभते ।
 २६. अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । खड्गस्य विकारः खाड्गः स चास्मै^१ कवचस्य खाड्गकवचः । एवं वैद्याघपरिच्छेद आर्चोपासङ्गो द्वैपधन्विः श्यावाश्व एषा दक्षिणा भवति ।
 २७. इति यजमानस्य कामः । अपचितिमता पूजावता रूपे-
 णापचितिं पूजां प्राप्तवानिति पूजाकामस्यायमपचितिनामा यज्ञः ।
 २८. एते इन्द्रशब्दाभिव्याहारे निविद्वाने भवतः । तदेत-
 स्याद्भो रूपम् ।

३४.

१. तेन लिषिकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।
 २. एषा दक्षिणा अस्त्रिंस्त्रिषिनास्त्रि एकाहे ।
 ३. लिषिर्दोषिस्तामाप्रवान्नीतिकामस्त्रिषिना यागेन यजत इत्यर्थः ।

४. इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रं स्त्वा नृतमं यस्य मङ्गेत्येते नैष-
ण्डुकेन नास्मा सूर्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः ।

५. तत्सूर्याभिव्याहाररूपमेतदहरित्यर्थः ।

३५.

१. वृष्टिनामैकाहस्तेन वृष्टिकामो यजेतेति विधिः । शेषो
ऽर्थवादः ।

२. अवगतार्थम् ।

३६.

१. आदित्यनामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति विधिः । विधि-
शेषत्वेनान्यो विधिस्तावक एवार्थवादः ।

२.^१ एते आदित्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः । एतदेवा-
द्याजो रूपम् ।

३७.

१. स्वर्गनामैकाहस्तेन स्वर्गकामो यजेतेति चोदना । शेषो ऽर्थ-
वादः ।

^१ The Comm. on ३६, २ and on ३७ is om. in A. M om, the Comm.
from ३४-३८.

१. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रं सवेत्येते निविद्वाने भवतः ।
तदेतदिन्द्राभिव्याहारलक्षणमेतस्याङ्गो रूपम् ।

३८.

१. देवास्यासुराश्च देवासुराः । ते संयामार्यं यत्नं कृतवन्तः ।
ततः ।

२. ते देवा असुराणां जयसाधनमिच्छन्तो बृहस्पतिं पुरोहि-
तमुपगतवन्तः । उपगम्यैतदुक्तवन्तः ।

३. भगवन्बृहस्पते तौ यज्ञक्रतू उपजानीहि प्रकाशय याभ्यां
साधनाभ्यामसुरास्विनुत्त्याभिभवेमहि जयेमेत्यर्थः ।

४. स बृहस्पतिरेतौ विनुत्यभिभूतिनामानौ संघयज्ञौ अप-
श्यत् ।

५. तानसुरान्विनुत्तिना यागेन विनुत्य अभिभूतिना देवा
अभ्यभवन् ।

६. तस्य विनुत्तिनाम्नो यागस्य षट्संख्याका जर्ध्वास्त्रिष्टुप्पञ्च-
दशसप्तदशैकविंशच्चिणवचयस्त्रिंशाः पृष्ठास्तोमाः । षट्संख्याका आ-
ष्टप्तास्त्रयस्त्रिंशच्चिणवएकविंशसप्तदशपञ्चदशचिष्टतो विष्वक्षो व्यसा
भवन्ति । यतो विष्वक्षो वै भूत्वा विसुदन्ति तदस्य विनुत्ते रूपम् ।

७. अस्यापि ग्रास्तोपदेशात् । पूर्ववदेवार्थवादार्यं सोमवचनम् ।

८. दृष्टपृष्ठस्य विश्वजितो यश्चत्वं तदेनयोर्विनुत्यभिभूत्योः
ग्रहं होतुर्होचकाणां च भवति ।

३६.

१. राशिश्च मरायश्च द्वावेकाहौ संघातयज्ञौ माहीनः^१ ।
यज्ञोऽयमहीनः । अन्नाद्यकामस्यान्नाद्यकामयोर्वा भवतः ।
२. समूल्हे यावुत्तमौ कन्दोमौ ताविह भवतः ।
३. दक्षिणे देवयजने स्त्रीणां गवां सहस्रं दद्यात् ।
४. पुंसां गवामुत्तरे सहस्रं ददाति देवयजने ।
५. प्रायणीया क्रयस्वार्यात् । अदीवितेष्टिश्च विभवात् ।
इष्टकापशवस्य द्विगुणाश्चयनद्वितात् ।
६. एवमेव तथायज्ञात् ।
७. वैमात्रयोरमूचीनगर्भता न संभवति ।
८. विघ्नो नामैकाहः । स पाप्मानमपजिघांसमानस्य द्विषन्तो
ऽसूयवर्साश्चापजिघांसमानस्य भवति ।
९. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । प्राकृताभ्यां सह विकल्पो भवति ।
१०. अयमेवेकाहो भ्रातृव्यमपहन्तुमिच्छतः ।

४०.

१. साद्यःकस्यार्थवादो ऽयम् । आदित्याश्चाङ्गिरसश्च वै किल
स्पर्धां हतवन्तः ।

२. स्वर्गगमने ऽहंपूर्विका स्पर्धा ।

३. तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः स्पर्धमाना आदित्येभ्यः प्रोचुः ।
प्रोक्तवन्तः । कथम् । श्वः सुत्या नो ऽस्माकं याजयत न इति ।
तेषामङ्गिरसामग्निर्दूतो ऽभवत् ।

४. त आदित्या एवमुक्तवन्तो यद्येतेऽङ्गिरसः पूर्वं यक्ष्यन्ति
तत एते पूर्वं स्वर्गलोकं गमिष्यन्ति । किमत इत्यत आह ।

५. ततो ऽस्मानसुरा अभिभविष्यन्ति इति पूर्वस्वर्गगमनोपा-
याकाङ्क्षिणो बभूवुः ।

६. तं यज्ञक्रतुमुपलभामहे येनाङ्गिरोभ्यः प्रकान्तयज्ञेभ्यो ऽपि
वयं पूर्वं यजेमहीत्येवमादित्या ऊचुः ।

७. त आदित्या एतं साद्यःकसंज्ञमेकाहं यज्ञक्रतुमपश्यन्
बृष्टवन्तः ।

८. तेन साद्यःक्रेण हतयागा आदित्या अङ्गिरोभ्यः पूर्वं स्वर्ग-
लोकं गतवन्तः ।

९. एष एव प्रयोगविधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

१०. अस्याहः ।

११. नियमार्थं वचनम् ।

१२. उक्तं पूर्वम् ।

१३. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

१४. यवभूमिकायां तत्सस्यायां वेदिः कर्तव्या^१ प्राकृतेनेव प्रमाणेन । तथा च कात्यायनः । प्रौढीन्यवान्ना वनस्पतीनिनि (२२. २. ४२) ।

१५. यत्र यवान्गृह्णन्ति^२ सा उत्तरवेदिः कार्या । यत्र चोत्तर-वेदिस्तत्र यवमर्दनं । ये वेदिमभिनस्तानुत्तरवेदिदेशे मृदन्तीति तन्मन्त्रान्तरात् ।

१६. लाङ्गलथष्टिरूपः कार्या भवति ।

१७. यवकलापिः मस्ययूनधश्चपानलेन^३ कार्यः ।

१८. तस्यैव यजमानस्य गृहादमतीवर्या गायत्र्याः ।

१९. सोमप्रवाकरथेषु दृतयो दधिपूर्णा आरोप्यन्ते । तेष्वारो-पितेषु रथा वनीवाह्यन्ते ।

२०. वनीवाहितेषु दृतिषु यदुत्पद्यते नवनीतं तत्परिपक्वं सर्पिर्भूतमाज्यं कार्यं । तेन प्रचरन्तीति^४ सहार्थं द्वितीया प्राप्तानु-वादस्यायम् ।

२१. अश्वयुक्तो रथ इत्यश्वरथः । सोमं प्रवकीति सोमप्रवाकः । तदारूढाः प्रासर्पकानामन्वयेयुः^५ ।

२२. सर्वविप्रकृष्टान्योजनावरात्पूर्वयोजनात् ।

२३. प्राकृताया निवृत्तिर्दक्षिणायाः ।

१ C •भूमिकायां (क over the line) तः सस्यायां (over the line या वेदिः In marg. सस्यासंपन्ना भूमिश्चैरेत्युच्यते D •मिकायां तत्सस्यायां वेदिः । २ C यत्र यजिगतिः, D यत्र यवाग्निगतिः । ३ A यूनः कथं । ४ C प्रचरिष्यतीति । ५ A om. the comm. on this Sūtra. ६ A •रात्पूर्व C D •वरा पवयो Doubtful.

२४. अपराङ्गे प्राप्ताया अपवादः ।

२५. स्वस्याः स्वस्या वृत्तैरौषदभ्यघता लभ्या^१ सद्यःकृत्वाः
कर्तव्याः ।

२६. असंभाव्यमानत्वात्प्रवर्गस्याभावः^२ ।

२७. तिस्र उपसदो ऽच पराचीरनावृत्ताः कर्तव्या इत्यभि-
प्रायः ।

२८. अग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने ऽग्नीषोमीयदेवताकः पुरो-
स्ताशः कार्यः ।

२९. सवनौयस्य पशोः काले स्थाने त्रयो ऽपि पशवो ऽग्नी-
षोमीयसवनीयानूबन्ध्याः समानतन्त्राः कर्तव्याः^३ ।

३०. आश्विनदेवताका वशा प्राकृताया अनूबन्ध्यायाः स्थाने
कार्या ।

३१. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । मैत्रावरुण्यः पयस्यायाः प्रकृति-
वत्त्वान्तथा यजेत ।

३२. अथो अपि च पूर्वप्रक्रान्तमनुप्राप्त एवं कुर्यात् ।

४१.

१. एषैव उत्तरस्यापि साद्यःकृत्य पूर्वोक्ता एव विधा विधिः
प्रकार इत्यर्थः^४ ।

१ A लभ्यां C सद्यःकृत्यः कर्तव्याः । D सकृन्वा कर्तव्या M सद्यः कृत्याः कर्तव्याः ।
२ C (in marg.) संभाषा । ३ Comm. or 29 is om. in A and partly
in M. ४ C विधिः विधा प्रकार D om. प्रकार इत्यर्थः ।

२. अपवादार्थं वचनम् । तेन चितृत्सोमा न भवन्ति सर्व-
स्मिन्नहनि ।

३. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनाभवाः ।

४. यान्यन्यानि स्तोत्राणि तानि चितृत्सोमकानि भवन्ति ।

५. संख्याविशेषमाह ।

६. कामार्थं वचनम् ।

७. वेदिर्भवतीति वाक्यशेषः ।

८. उत्तरवेदिर्भवतीति वाक्यशेषः ।

९. यवकलापिवत् ।

१०. ईजानकुलौना एव ।

११. नाश्वरथो विशेषवचनात् ।

१२. पदशब्दो विभागवचनः । पूर्वोक्तस्याध्वनो योजनस्य
भागचयं सोमप्रवाको गच्छेत् ।

१३. वडवाश्वेत्येको ऽर्थः^१ । प्राकृताया दक्षिणाया निवृत्तिः ।

४२.

१. एषैवोत्तरस्यापि साद्यःकस्य । प्रथमस्य साद्यःकस्य यद्विधानं
तद्विद्यते ।

२. यवोर्वरा वेदिरित्येवमादिकं पूर्वधोर्यदुक्तं तद्विकल्पते ।

३. चयो ऽपि पवमानास्तुर्विशाः ।

४. इतराणि स्तोत्राणि चितृस्त्रोमकानि ।

५. संस्थाविशेषः ।

६. पोलशं शस्त्रं भवतीत्यभिप्रायः ।

७. प्रथमो ऽनुक्तीः । द्वितीयः परिक्रीः । तृतीय उक्तीः ।
एवमेते त्रयः साध्यःकाः । तद्यदि कस्यचिद्यजमानस्य द्विषन् भ्रातृभ्यः
शक्नो ऽनुक्रमेण^१ यजेत तत इतरः परिक्रिया यजेत । परिक्रिया
चेच्छुचुः तत इतर उक्त्रिया यजेत ।

८. एकचिक्रिय चिक्रिक्रिय एकचिक्रिक्रिकौ । ताभ्यां ब्रह्मवर्ष-
सकामो यजेत । इन्द्रयज्ञौ चोदनैक्यात् ।

९. एकस्यामृचि स्तोत्रं गीयते^२ । ततस्तिष्ठन्व्यन्यत् । एवं द्वादश
व्यत्यासं । एवं प्रथमस्य स्तोत्राणि भवन्ति ।

१०. तिसृषु स्तोत्रम् । तत एकस्थाम् । एवं द्वादशविपर्ययेण^३
स्तोत्रविन्यासः ।

११. षट्सु स्तोत्रेष्वष्टादश । इतरेषु षट्सु षट् । एवं चतु-
र्विंशतिः स्तोत्रियास्तार्थवादः ।

१२. अष्टाचरेस्त्रिभिः पादैः ।

१३. जपात्फलावाप्तिदर्शनात् ।

१४. तदाभ्यामेकचिक्रिक्रिकौकाभ्यां साधनाभ्यां तेजो ब्रह्मवर्षस-
माप्नोति ।

१ I propose अनुक्रिया. C M D अनुक्रमेण A ०क्रमेण. A C क्रमती ।

२ C ० स्तोत्रं गीक्रियते M स्तोत्रं गीक्रियते । ३ A विपर्ययोक्तौ ।

१५. दावयेतौ दक्षकृतग्रस्तौ भवतः । दक्षकृतमित्येतस्यां सो-
दशायामेतच्छ्रुत्वं प्रतीयेतैकाहिकं वा दक्षकृतमित्येतदुक्तम् ।
१६. अभिजिदेकाहः अभिमुख्यत्वं जेतुमिच्छतो भवेत् ।
१७. विजिदेकाहो विश्वं जेतुमिच्छतो भवति ।
१८. अतिरात्रसंख्यावित्यभिप्रायः । द्वन्द्वयो दिवचमनिर्देशात् ।
१९. अवसृत्यवादः स्तुत्यर्थः^१ ।
२०. उक्त्यस्तौत्रग्रस्तसंपन्नौ भूत्वेत्युक्त्यमंशस्तुतिरवयवद्वारेण ।
२१. प्रत्यतिष्ठतामित्यनुषङ्गः ।

४३.

- १.^१ नृजिज्ञामैकाहः ।
२. तेन यागेन नृञ्जितवान्^२ ।
३. तेन नृञ्जेतुमिच्छन् यजेतेति प्रयोगवाक्यं विधिः । शेषो
ऽर्थवादः ।

४४.

१. घृतनाजिज्ञामैकाहः । घृतनेति संग्राम उच्यते । तमाचि-
पति यः स घृतनाजः । अज गतिचेपणयोरिति स्मरणात् । घृत-
नाजः शूरः ।

१ C अवसृत्यवादस्तुत्यर्थः (वा in marg.) M अवसृत्यवादः कु० D अवसृत्य-
वादस्तुत्यर्थः । २ The Comm. on these Sūtras is given here according
to the division of A, which makes three Sūtras while C D give it
without interruption. ३ om. in D.

४५.

१. सचाजिजामैकाहः । तेन सचाजं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चोदना । शेषो ऽर्थवादः । सचाजः सदोजेता । सचा त्वं पुरुषुतेति लिङ्गात् । सत्येन वा जेता । सचाशब्दस्य सत्यनामसु पाठात् ।

२. प्रथमात्पाठिकात् अहान्माध्यन्दिनेषु सवनेषु । यथामंख्येन त्रिष्वपि नृजित्पृतनाजित्सचाजित्सु निविङ्कानानि कार्याणि निविङ्कानानीति वचनात् । नाहं भुवं तत्र निविदो ऽभावात् ।

४६.

१. धनजिजामैकाहः । तेन धनं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चोदना । वाक्यशेषो ऽर्थवादः ।

२. अर्धवचनं^१ सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।

४७.

१. स्वर्जिजामैकाहः । तेन स्वर्जेतुमिच्छन्त्यजेत । स्वरिति स्वर्ग उच्यते । तन्नास्तिर्जयः ।

२. उत्सन्नः स उच्यते येनोपरि^२ सता प्रापते राज्यं श्रेष्ठं वा । श्रेष्ठयज्ञः स्वर्जिदित्यभिप्रायः । उता न महीदंसि न इति (?) प्राधान्येन दर्शनात्^३ । उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यदश्वमेध इति महत्यश्वमेधे दर्शनात् ।

^१ C M सजिर्जयः ।

^२ C D M येनोपरि संत्यग्रा० A च ।

^३ C D M उत्तममहो दंसि न ।

४८.

१. महाप्रतीयमहः सर्वजिज्ञामैकाहः । तेन सर्वं जेतुमिच्छ-
न्तेति विधिः । शेषो ऽर्थवादो विध्युद्देशस्य स्तावकः ।
२. अहर्यदृष्टं सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम्^१ ।

४९.

१. उज्जिज्ञामैकाहः । तेन सर्वमुज्जिगीदन्त्येतेति विध्युद्देशः ।
शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तावकः ।
२. एकं महत्प्रतीयमपरं निष्कृत्यम् ।
३. उदरान्त उच्चूर्वाणमित्येताभ्यामुदती सूक्ते । तदेतस्याहो
रूपम् ।

५०.

१. उपहव्यो नामैकाहः । तस्यायं पुराकल्पसङ्ख्यो ऽर्थवादः
कर्तव्यताविध्युद्देशस्य स्तावकः ।
२. अरवो ऽसुराः । एवंनामानो ऽसुराः मखमञ्जका यति-
संज्ञकाश्च । तान्सास्त्रादुक्तेभ्यो मर्कटेभ्यः प्रायश्चित् । अर्पितवान् ।
न केवलं त्रिशीर्षाणं लाङ्गमहनत् ।
३. तमिन्द्रं ब्रह्महेति कृत्वा सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन् । तदा-
क्रोशपराणि बभूवुरिन्द्रं प्रति ।

४. स इन्द्रो देवेभ्यः पार्श्वतो बहिःकृत इव सचार ।
 ५. ते देवा एवमुपसृष्टयमिन्द्र^१ एवं पार्श्वतश्चरिष्यत्यभिवि-
 व्यन्ति नो ऽसुराः ।
 ६. उपजानीम तं यज्ञकतुं धेनैनमिन्द्रमुपाङ्गयेमहि । उपा-
 ङ्गानं संसर्गः । संसृजेमहीत्यर्थः ।
 ७. ते देवा एतमुपहव्याख्यमेकाहं यज्ञकतुं यज्ञकर्म अपश्यन् ।
 दृष्टवन्तः । तेनैनमुपाङ्गयन्त समसृजन्त ।
 ८. तेन यज्ञकतुना उपहव्याख्येनावरुद्धो राजा राज्यभ्रष्टो
 यजेत राद्रमवजिगौषन् राज्यं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः ।
 ९. अवगच्छन्ति हेव^२ प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः ।
 १०. यथोक्तस्त्रिजाभ्यां कृतशब्दाभ्यां तदती सूक्ते निष्केवल्य-
 मरुत्वतीययोर्निविद्वाने^३ ।
 ११. उपहव्यसंज्ञस्य तद्धूतवद्रूपम् ।

५१.

१. कृते ऽप्युपहव्ये भूतानि तमिन्द्रमभ्याक्रोशन्नेव ।
 २. अग्निष्टुतो ऽयमुपक्रमः । अनर्जताता मूलनक्षत्रे जन्म ।
 तेन वा । पापरूपा अलक्ष्मीस्तया वासाधुवादः^४ । एताभ्यां निमि-
 त्ताभ्यामग्निष्टुत्कार्यः । अभिशस्त्रमानं याजयेदिति च श्रुत्यन्तरात् ।
 अनिष्टता^५ च निमित्तम् ।

१ CD इन्द्र ।

२ CD हे प्रा० ।

३ CD om. की२ ।

४ CD वाह ।

५ A अभिष्टिता ।

२. च इहो ऽग्नये सर्वाणि सवमानि प्रदत्तवान् ।

४. तद्येन्द्रस्याग्निः सर्वाभनहर्जाततां मूलनक्षत्रजाततां सर्वां च पापीमलक्ष्मीमषाधुवादहेतुं दत्तवान् ।

५. सो ऽग्निष्टुता यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः । आस्तां तावद्यजनम् । य एवं वेद तस्यापि अद्वावतो ऽग्निः पापीमलक्ष्मीमनहर्जाततां च निर्दहति ।

६. यद्येतेन — the Commentary from this Sūtra up to XIV 52, 3 is wanting in all M SS.

५२.

२. विनियुक्तानन्तरा उत्तराश्वतलो ऽक्षावाकसूक्तस्य स्थाने भवन्ति ।

४. अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेता इति याज्याज्यस्य । प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।

५. उप त्वा जामथो गिर इति वायव्यस्य स्थाने दक्षः । ऐभिरग्ने दुवो गिर इत्येन्द्रवायव्यस्य । कसे जामिर्जनानामिति मैत्रावरुणस्य । न योरुपव्दिरश्च इत्याश्विनस्य । अग्निर्वृचाणि ऊजु-
नदित्येन्द्रस्य । अग्ने सुतस्य पीतय इति वैश्वदेवस्य । अग्ने धृतव्रता-
येति सारस्वतस्य । इत्येतानि प्रउगद्वचानि ।

६. अग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति याज्यया प्रउगग्रस्थान्ते यजति ।
प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।

७. कस्ते जामिर्जनानामिति स्तोत्रियः । कथा ते अग्ने अङ्गिर इत्यनुरूपः ।

८. मैत्रावरुणस्यैव माध्यन्दिने सवने एतावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

९. अग्निर्धृचाणि जह्नदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणा-
श्छंसिनो भवतः ।

१०. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ अश्वा-
वाकस्य भवतः ।

११. अर्चन्तस्त्रा हवामह इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्य भवति ।

१२. अर्चन्तस्त्रेत्येतत्सोत्तरं सूक्तं ब्राह्मणाश्छंसिनो भवति ।

१३. अग्ने धृतप्रताय त इत्येता षण्णावाकस्य भवन्ति ।

१४. मैत्रावरुणादयः स्त्राभिःस्त्राभिरन्याभिर्यजन्ति ।

५३.

१. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्येता दग्ध उक्तीय-
मानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्येताः सप्त प्रक्षितानां
द्याज्या भवन्ति ।

३. उत्तरे मरुत्वतीयस्य ध्याज्यानुवाक्ये भवतः ।

४. विशोविशो वो अतिथिमिति प्रातिपदसूचः । त्वमग्ने
यज्ञानामित्यनुरूपः । एतौ मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ।

५. इन्द्रनेदीयब्राह्मणस्यत्यथोः स्थाने ।

६. अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः । त्वमग्ने प्रथमो ऽङ्गिरा
अपिः । प्रहृत्यैव पूर्वा इत्येता एकपातिनीनां स्थाने ।

७. अग्ने स क्षेपदृतपा अतेजा इत्यतन्निविद्धानं भवति मरु-
त्वतीये शस्त्रे ।

८. पूर्वाक्तस्योत्तमा याज्या भवति ।

५४.

१. पाहि नो अग्न एकयेति स्तोत्रियः प्रगाथः । पाहि नो
अग्ने रक्षस इत्यनुरूपः प्रगाथः । एवं निष्केवल्यस्य तौ भवतः ।

२. प्र ते अग्ने हविष्मतीमियमिति धाय्या कर्तव्या ।

३. एना वो अग्निं नमसेति धाय्यानन्तरः प्रगाथो भवति ।

४. यथा होतर्मनुषो देवतातेति निविद्धानं कार्यम् ।

५. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति याज्या भवति ।

५५.

१. अभिमग्निं वो अभिगुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । अग्ने जरि-
तर्विष्मतिरित्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ क्रमेणाच्छावाकस्य भवतः ।

३. एते मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां क्रमेण प्रगाथा
भवन्ति ।

४. तेषामेव क्रमेण यजस्र होतरित्यादीनि भवन्ति ।

५. न एव मित्रावरुणादयस्तेषामेव सूक्तानामुक्तमाभिदत्त-
माभिः क्रमेण वञ्चन्ति । थाव्या उत्तमाः कुर्वन्तीत्यर्थः ।

५६.

१. एते आदित्ययज्ञस्य पुरोनुवाक्यायाम्भे भवतः ।
२. एता उन्नीयमानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।
३. नवभ्यो द्वे उत्तरे हारियोजनस्य स्थाने भवतः ।
४. त्वामग्नं ऋतायव इत्याद्याः सप्त प्रस्थितानां थाव्या भवन्ति ।
५. एति प्र होतेति पुरोनुवाक्या । अस्या एवोत्तरा थाव्या
सावित्रयज्ञस्य ।
६. भवत इति वाक्यशेषः^१ ।
७. स्थाने भवन्तीति वाक्यशेषः ।
८. पूर्वोक्ताभ्य^२ एव उत्तरास्तिस्र आर्भवस्य ।
९. आर्भवौभ्यस्तिसृभ्य उत्तरास्ततस्त ऋचो द्यावापृथिवीयस्या-
ध्यायक्रमेण ।
१०. त्वमग्ने द्रविणोदा इत्याद्याः पूर्वाः षडैश्वदेवस्य भवन्ति ।
११. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।
१२. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।
१३. समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्वेदिति तिस्रो भवन्त्येक-
प्रातिनौनां स्थाने ।

१ ६-10 om. in A. - M om. 55. 56. 57. 1-5.
एवमु. D पूर्वोपापात्तः ।

२ C पूर्वोपापात्तः

१४. पञ्चजन्यायाः स्थाने तदद्य वाच इति भवति ।

१५. यज्ञेन वर्धत जातवेदमिति याज्या । अनया यजति
क्षोता परिभाषितत्वात् ।

५७.

१. स्थाने भवतीति वाक्येयः ।

२. पाठकमेणैवोत्तरा मौस्यस्य स्थाने भवतीति ।

३. एषा रौद्राः स्थाने भवति ।

४. एतन्मातृस्य स्थाने ।

५. आ नो यज्ञं दिविमृशमिति क्रोत्रियः । आ नो वायो
महे तत इत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ अग्निप्रोममासः स्थाने भवतः ।

६. वागब्दो विकल्पार्थः । नित्यौ वा स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।
नित्यौ प्राकृताबुच्येते ।

७. अश्वमे सधिष्टवेत्येतास्तिस्त्र आपोहिष्ठीयास्थाने भवन्ति ।

८. तं देवा बुध्रे रजसः सुदंसमिति वैश्वदेव्याः स्थाने । उत
नो ऽहिर्बुध्न इत्येतस्याः ।

९. इमम् पु वो अतिथिमुपवर्धमित्येताश्चतस्रः । तच्च द्वे
देवानां पत्नीनां स्थाने^१ । उत्तरे द्वे राकासाः स्थाने^२ ।

१०. ऊवे वः सुद्योत्मानमित्येतास्तिस्त्रो ऽवरपङ्कतीनां स्थाने ।

११. चिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीष इत्येतास्तिस्त्रः पैत्रोणां स्थाने ।

१ A has only एतासां चतस्रणां स्थाने । २ C D om. उत्तरे स्थाने ।

१५. कथा ते अग्ने शुचयन्त आधोरित्याद्यास्तिस्रो यामीनां
स्थाने भवन्ति ।

१६. मयीद्यदौ विष्टो मातरिभ्येत्यास्तिस्रः स्वादुष्किलौ-
थानां स्थाने ।

१७. मयीद्यदौमिति तिसृभ्य उत्तरे उत्तरयोः स्थाने ।

१८. एवाग्निर्गौतमेभिर्ध्वजावेति परिधानीया कार्या ।

१९. यद्वाणां विकारपक्षे उक्तो धर्मः । तस्माग्नेया यद्वा
भवन्ति । आग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमहरिति^१ । एतस्मिन्पक्षे
अविक्रतेषु यद्वा यः प्रकृतेर्विकारः स उच्यते । तिष्ठा इक्षी रथ
आयुज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तसु छुहि यो अभिभृज्योऽजा इति
मिक्ष्वेवत्यम् । नियमत एते निविद्धाने भवतः ।

२०. वाग्ब्रह्मो विकल्पार्थः । अनङ्गान्दक्षिणा हिरण्यं वा
दक्षिणा ।

२१. अनङ्गानग्निरेतसो वै हिरण्यमित्यर्थवादात् ।

२२. परिममाप्याग्निष्टुतं ततो ऽग्निष्टोमः कर्तव्यः ।

२३. उत्थाय चाग्निष्टोम इत्यस्यावश्यकर्तव्यतार्थो ऽर्थवादः ।

ओमश्चु केदन इत्यस्याङ्पूर्वस्य लटि रूपम् । आवृक्ष्यते सर्वाभ्यो
देवताभ्य उष्णिक्ष्यत इत्यभिप्रायः^२ । अग्निष्टुता यजेत सर्वाग्नेयेन
तस्मादवश्यं तेनाग्निष्टोमः कार्यः ।

५८.

१. इन्द्रस्तुष्णामैकाहस्तेन बलकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तुत्यर्थः ।

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रस्तवेत्येते । ग्रहविकारेऽपि वचनादेवमेव विकाराभावात् ।

५९.

१. सूर्यस्तुष्णामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना । शेषः पुराकल्पसरूपो ऽर्थवादो विधिप्रशस्तेनार्थवान् ।

२. इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रस्तवेत्येते । तस्य सौर्यां यथा भवन्ति । सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमहरिति^१ शतपथवचनात् । तेषामेवार्थविकारो^२ नास्माकं ग्रन्थेषु वचनाभावात् ।

६०.

१. वैश्वदेवस्तुष्णामैकाहः । तेन प्रजातिकामो यजेतेति विध्युद्देशः । शेषो ऽस्यैव स्तावको ऽर्थवादः ।

२. ग्रहविकारे ऽपि न ग्रन्थे उत्तरकल्पनावचनाभावात् ।

१ C यदी(०) विकारे D यदीविकारे । २ A *सरूपो ऽर्थवादो विधिप्रशस्तेनार्थवान् D *वादो विधिप्रशस्तेनार्थवान् C शेषः । पुराकल्पसरूपार्थवादो विधिः । प्रशस्तेनार्थवान् । ३ M अचरिति C om. See 57, 10. ४ C D M तेषामेवार्थवि ।

६१.

१. तेन ब्रह्मवर्चस्कामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।
२. चतसृषु स्तोत्रियासु बहिष्यवमानो भवति ।
३. होतुर्होचकाणां च अष्टास्वष्टासु स्तोत्रियास्त्राज्यानि भवन्ति ।
४. द्वादशसु स्तोत्रियासु माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
५. होतुर्होचकाणां च पृष्ठानि षोडशसुषोडशसु भवन्ति ।
६. विंशतिमंख्यासु स्तोत्रियास्त्रार्भवः पवमानो भवति ।
७. चतुर्विंशतिस्तोत्रियाकमग्निष्टोम साम भवति ।
८. सामान्तरुक्थ्यो यो^१ विकारः स पूर्वोक्तः ।

६२.

१. इदानीं वक्ष्यत इति वाक्यशेषः ।
२. मरुतः पुरा अनपिसोमपीथा अकृतसोमपाना इत्यर्थः ।
एवंरूपा आसुः । ते यत्रेन्द्रं मरुतः पुपुवुस्तदेनानिन्द्रः सोमपीथे
अन्वाभेजे अन्वाभक्तवान् । पुपुवुरिति पवमानमिन्द्रस्य कृतवन्तो
निमित्ते ।
३. स य इति वाक्यपूरणौ उद्देशप्रतिनिर्देशौ । अनपिसो-
मपीथः पिता पितामहो वा यस्य सोमं न पिबेत् यस्य मरुतां
संश्लोकतां सायुज्यं चेच्छुः सोमेन यजेत ।

४. पञ्चशरदीये धर्मविशेषः। पञ्चोक्षाणः प्रजनने समर्थाः
अनङ्गाः पञ्च शरदः पञ्च वर्षाणि मरुद्भिः प्रोचिताश्चरन्ति।
तत्त्वकपवमानान्यत्र(?) नियुञ्जते^१। षष्ठे शरदि भवनौयस्योपालम्भ्याः
कर्तव्याः।

६३.

१. वक्ष्यमाणा उच्यन्त इति वाक्यशेषः।
२. अविस्तोमसंज्ञमृषिणानुष्ठितत्वात्। प्रशस्तताभ्युच्यते।
३. तेन कृतयागो गोतम अषिर्वृद्धवर्चसं प्राप्तवान्।
४. उपरितनैः पञ्चभिः संबन्धेषु प्रत्येकफलश्रवणेष्विति।

६४.

१. भरद्वाज ऋषिः किल बलार्थं तप उपसदादिकं कृत्वा
एतं यज्ञक्रतुं दृष्टवान्।
२. प्राप्तवान्।
३. विधिरथम्। शेषा फलश्रुतिः।

^१ The reading of A is given above. C D तत्त्व (or तत्त्व) कपवमानान्यत्र
M तत्त्वकपवमानाः The passage is doubtful.

६५.

१. कृष्टवान् । साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः ।
२. अग्निः प्रजातवाग्निकः ।
३. प्रजातिकामो ऽवाधिकारी ।

६६.

१. श्रुतित उपलब्धवान् ।
२. प्राप्तवान् वसिष्ठः ।
३. अज्ञाद्यकामस्यायं भवति ।

६७.

१. जमदग्निर्नाम अग्निः । स किल विशिष्टेन तपसा पशु-
कामः सन्नेतं यज्ञकतुं कृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः^१ ।
२. प्राप्तवान् ।
३. अन्यो ऽपि यः^२ कश्चित्पशुकामः । स एतं यज्ञं यजेतेति
चोदना ।

६८.

१. प्रजापतिर्देवताविशेषः । स किल प्रजाकामः सन् तपो
ऽनुष्ठानब्रह्मभावादेतं यज्ञकतुमुपलब्धवान् ।

९. प्रजावानजायत ।
१०. अन्यो ऽपि यः कश्चिदधिकारीः ।
४. य एते कश्चिस्तोमा उक्ताः षट् तेषु पाठानुपूर्वं पृथ्या-
हानि भवन्ति ।

६६.

१. इत उत्तरं वक्ष्यन् इति वाक्यशेषः ।
२. वसवो देवाः किल निरतिग्रथप्रौति स्वर्गामिलाषिणस्तप-
स्तप्ता ब्रात्यस्तोमानपश्यन् ।
३. तैर्ब्रात्यस्तोमैः कृतयागा वसवः स्वर्गं प्राप्ताः ।
४. यः कश्चित् चैवर्णिको ऽधिकारी ।

७०.

१. मित्रावरुणयोर्ब्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । तेनासमस्तैव
पदद्वयेन संज्ञा यथेन्द्राग्न्योः कुलायमिति । अश्विनोर्ब्रात्यस्तोम एवं-
संज्ञकः क्रतुः । वसूनां ब्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । मरुतां ब्रात्य-
स्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । विश्वेषां ब्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । देवानां
ब्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । एवमेते षड् ब्रात्यस्तोमास्तेषां ग्रन्थं
वक्तव्यं तदुच्यते ।

२. यथासंख्येनेति पूर्वव्यायः^१ ।

७१.

१. वक्ष्यमाण-उत्क्रान्तिर्नाम क्रतुः । सो ऽतिरात्रसंस्थो भवति ।
तच्छेषत्वेनायं वक्ष्यमाणवादः ।

२. इन्द्राविष्णू महता तपसा त्वं यज्ञक्रतुमुत्क्रान्तिसंज्ञकम-
पश्यताम् ।

३. तेनोत्क्रान्तिनेष्टा ताविन्द्राविष्णू स्वर्गलोकमुत्पुत्याक्रमताम् ।

४. एवं फलसंबन्धेन^१ कार्यः । फलश्रवणात् । इतरे तु फला-
श्रुतेरचिता शुद्धये^२ ।

५. इमा उ ता पुरतमस्य कारोरिति मरुत्वतीयम् । द्यौर्न य
इन्द्राभिभूतमर्थ इति निष्क्रेवण्यमेते निविद्वाने भवतः ।

६. विष्णुन्यङ्गे विष्णुलिङ्गे । इन्द्राविष्णू वै स्वर्गकामावित्येक-
देशलिङ्गितमेतस्याङ्गो^३ रूपम् ।

७२.

१. मित्रावरुणयोरश्विनोर्ब्राह्मणस्तोमः । वसूनां ब्राह्मणस्तोमः ।
मरुतां ब्राह्मणस्तोमः । साध्यानां ब्राह्मणस्तोमः । आप्यानां ब्राह्मणस्तोमः ।
विश्वसृजां ब्राह्मणस्तोमः । भूतकृतां ब्राह्मणस्तोमः । ज्येष्ठानां ब्राह्मणस्तोमः ।
मध्यमानां ब्राह्मणस्तोमः । कनिष्ठानां ब्राह्मणस्तोमः । एवमेते दश
ब्राह्मणस्तोमाः । प्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं कर्तव्याः ।

१ A अयं प्रत्ययसंबन्धि । २ Doubtful, C तेवचिता शुद्धये ।

३ C (orig.) •द्विवेकत• alb. to •द्विवेकत• ।

१. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

२. विप्रथुरिति विलम्बयन्त्वा^१ उपदामाजीर्णाच्चयकः । सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणकेनेतावता विप्रिष्टो रथः । अन्यद्रज्ज्वादिकं^२ न भवति । सेषुधन्वा । मह दधुणा धन्व यस्मिन् क्रमौ सेषुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धन्वःपर्यायः^३ ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां ब्राह्मणानां समूहोद्देश-
रात्राच्छस्त्रं भवति । समूहग्रहणं ब्रूहिनिग्रहार्थम् ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वमुक्तं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं च । नारुमदोऽपरे नव यज्ञाः । न तेषु ब्राह्मणस्तोमशब्दः । [तेषामपीदमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं] ते च शाखान्तरीयाः^४ ।

३. चषासमुखतर^५ एकः प्रथमः । अनन्तरं मयुरोलागो द्वितीयः । वनिष्ठुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवस्तुर्थः । चत्रसवः पञ्चमः । भूमिसवः षष्ठः । ओषधिसवः सप्तमः । ओदनसवो^६ ऽष्टमः । वनस्पतिसवो

१ Corrected. A विलम्बयन्त्वापवासा M विलम्बयन्त्वापवासा C D विलम्बयन्त्वापवासा । २ A •इत्यादि C D (?) इत्यादिकं M इत्यादि । ३ C D धन्वः ।

४ A om. the words from तेषां to एते and has only एते शाखान्तरीयाः ।

५ C D चषासमुख इति । ६ C ओदन ।

नवमः । केनचिद्योगेन ग्राह्यान्तरीयाण्येतानि । एतेषामपि क्रतूनां
पूर्ववत्सोमदक्षिणाश्वसम् ।

७४.

१. स्ततिरूपो^१ ऽयमर्थवादः । प्रजापतिः किल परमेष्ठौ प्रति-
ष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञकृतुमपगृह्णममहः ।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

३. यः कश्चिदधिकारी ।

७५.

१. ऋतुसोमा अननारमुच्यन्ते ।

२. ऋतुसोमानां नामानि वचनाधारेण । स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः ।
षष्ठेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

३. विध्यर्थो ऽर्थवादः ।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात् । एवमुक्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अज्ञाद्यकामस्य । तत्रायमर्थवादः ।

२. उक्तो ऽर्थवादः ।

१ M परकति O (orig.) यस्मिन्; in marg. परक. D परकरूपो ।

१. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत् ।

७७.

१. उत्तरे ।

२. स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः ।

३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः^१ ।

४. अर्थवादो ऽयं स्तुत्यर्थः ।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम् ।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. तेर्नचचस्तोमेस्तोजस्तोमो^१ यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावकः ।

३. विधिरयम् ।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः ।

२. एतावन्तः संवत्सरे मुहूर्ता भवन्ति । तावत्संख्याकास्तेषां स्तोमाः ।

३. विधिप्ररोचनायां फलश्रुतिः ।

४. एतावान्विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

८१.

१. अनन्तरा एव वक्ष्यमाणा उच्यन्ते ।

२. तैरचितिकामो यजेतेति विधिः । शेषः स्तुतिरूपो ऽर्थ-
वादः^१ । संवत्सर एतावन्तो निमेषा भवन्ति । मुहूर्ता एव दशभि-
र्गण्यन्ते ।

८२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. निमेषा एव दशभिर्गण्यन्ते । एषां संवत्सरध्वंसीनां संख्या
भवति ।

३. अर्थवादो ऽयम् ।

४. विधिरेषः । शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य ।

८३.

१. उत्तरे ।

१ C D शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य ।

२. चतुर्णां दिशां चत्वारः सोमास्तैरनन्तकामो यजतेति विधिः । अन्योऽर्थवादः ।

८४.

१. दिक्स्तोमव्याख्या ।
२. ते सर्वे बृहद्रथन्तरपृष्ठा भवन्ति ।
३. ऐकाहिकं शस्त्रं येषु ते तथोक्ताः ।
४. एते वा निविद्धानि त्रिशेपरूपे भवन्तः ।
५. देशनियमोऽयम् ।

द्विरभ्यासो बृहस्पमाचारस्तदनुष्ठानमायुष्यं भवतीति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये चतुर्दशो
ऽध्यायः समाप्तः^१ ।

१ C omits the Comm. on XV, 1, 2, 3 and adds after XIV: 'यो चत्वार्ये किंचित्सूत्रं किंचित् खंडबद्धितं (!) तत्सुमनोपिकया पूरितमस्ति संप्रदायविशिष्टं प्रचारणीयम् । मङ्गलमस्तु । श्रीः ।' D has the same remark and gives first the text of the Sūtras (from XV, 1, 1 to 3, 12^१) without any Commentary adding at the end the words: 'गोयचपात् । तेभ्यः पञ्चवर्ष-वयोवय्ये (?) ५ गोरूपेभ्यः प्रतिवयसं सप्तदश । एवमेते पञ्च सप्तदशाद्वेभ्यः । अनेन विशेषेणार्थं कुरुवाजपेय इत्युच्यते ।' Then it repeats the Sūtras with their respective commentaries.

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्ता वाजपेयमाह ।

१.

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः ।
स शरदि शरत्संज्ञके ऋतौ भवति । वचनाच्च वमन्ते । प्रौष्ठपदी-
मारभ्य कार्तिकी^१ यावत् शरत्परिमद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमा-
रभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं
यावत् ।

२. म वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य
यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवक्षयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यज्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं
संवत्सरम् । अत्यन्तभयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अद्यत इत्यस्त्वं वाज इत्यन-
र्थान्तरम् । अन्धः वाजः पाज इत्यस्मिन्नामसु पाठात् वाजो ऽस्म ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमनुष्ठेयाः । ततो
वाजसंज्ञको यागः ।

१ A कार्तिकी C, कार्तिक C, indicates the reading of MS. Cham-
bers 449b.

६. तथोः पानाक्षयोः प्राप्तये । पूर्व पेयाः पश्चाद्वाजः^१ । एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता । के ते पेया इत्यपेक्षायामाह ।

७. एते द्वादशग्नियष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः । प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति । विकल्पमाह ।

८. गौतमो ह ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्तप्नोति यज्ञक्रतुसपञ्चज्ञोतमस्य चतुरुत्तरस्तोममिति प्रसिद्धः । अथमेधे च प्रथममर्हन्मिति । प्राकृतेनाग्नियष्टोमेन व्यत्यासम् । अग्नियष्टोमो गौतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवं षडग्नियष्टोमाः पञ्चज्ञोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति ।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः । परियज्ञाः पेयमंजकाः । तद्रहितो भवति^२ । एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम् । अस्माद्यफले पुराकल्पमाह ।

१०. इन्द्राद्यहस्पती अपि अग्नेन क्रतुनेद्वाज्ञाय प्राप्तवन्ताधित्यज्ञाद्यप्रापको यज्ञः ।

११. तेन क्रतुनाज्ञास्यकामो ऽस्माद्यं प्राप्नोतीति काम्यो ऽयं यज्ञो भवतीति गम्यते । प्रकारान्तरेण^३ निर्वपणमाह ।

१२. अथो अर्घ्यं । हेति प्रसिद्धः । एतेन यज्ञेन वाजो नाम लोकस्यापत्यं^४ सो ऽपीद्वा सर्वान्कामानाप्नुवान् । पेयमंजानिरपेक्षस्थायनया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता । एवं वाजपेयपानस्य नामधेयसुहृदादिवत् । न गुणविधानम् । तथा च जेमिनिः । पूर्वपक्षं

१ D पश्चाद्वाजो वाजः । २ C, तद्रहितो । ३ A निर्वपणमाह ।

४ C, लोकः ।

सूत्रयामास । नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् तत्सुख्यात्कि-
थयोर्न । तस्मान्नामधेयं वाजपेयः^१ । एकशब्दे परार्थवद्गुणवि-
धाने दोषस्तस्मान्नामधेयता । विशेषमाह ।

१२. ऋज्वर्थं ।

१४. षोडश कलाः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि । पञ्च विषयाः । षोडशं मनः । सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः ।
तस्य पूरणे ङट् (५.२.४८) इति ङट्प्रत्ययान्नः । स प्रजापति-
रेव वाजपेयः ।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैव प्रजापतिर्वाजपेयं
समर्पयति समर्पे करोतीत्यर्थः^२ ।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽष्टाश्रिर्भवति^३ । अत्र तु वेत्तव्यतु-
रग्निः सप्तदशारत्नप्रमाणको गोधूमचषालश्च ।

१७. कृतव्याख्यानमेतत् ।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसये पशुना यजत (५.१५.१) इत्येक
एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु यागेषु । वाजपेये सप्तदश वचनाङ्गवन्ति ।

१९. मनोताया अथनावृत्तिरेकप्रदानत्वात् ।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः^४ क्रतुपशवो ऽतिरात्रे ।
वाजपेये तु मरुद्वा उज्ज्वेभ्यो वशा वृश्निः पञ्चमी भवति । वृष्णिः^५
प्रजननसमर्थः । वशा बन्ध्या वृश्निस्त्रिवर्णा गोः ।

१ D om. the text from वाजपेयः to तस्मान् । २ D समर्पयतीत्यर्थः ।
३ C, *द्वारत्निः । ४ A सेषीपः । ५ A वृष्टिप्रजः ।

१३. श्वासाः श्वासवर्णाः । त्वपरा अविषाणाः । लघुदिनः
कूर्चलाः । तस्मिन्नेव यूषे क्रतुपशुमनोपे आलम्भ्याः ।

१४. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम् । तदन्तं सवनी-
यानां तन्त्रं भवति । उत्तरत्र विशेषविधानात् भिन्नतन्त्रता^१ भवि-
ष्यतीति विशेषवचनम् । विशेषमाह ।

१५. ब्रह्मसाम सामन्त्रेदे प्रसिद्धम् । तेन सप्तदश प्राजापत्याः
पश्यव आसन्त्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः । विशेषान्तरमाह ।

१६. क्रतुपशूनां यथाप्राप्तमभिगुमच प्राजापत्यानामेकदेवत्यैक-
पशुधर्मकं^२ प्रतिपशुमावर्तते । आवृत्त्या पठनीयमित्यर्थः । यथा-
भिगोरावृत्तिस्तत्राजैदग्निरित्युपप्रेषस्यावृत्तिः । उक्त उपप्रेष इति
वचनात् । जुषस्व सप्रयस्तममित्याद्याः षडृचः स्तोत्राः । ताः क्रतु-
पशूनां प्रेषादनन्तरमुक्ता प्राजापत्यानां सप्तदशैकैव आवर्तन्ते ।
आवृत्त्या संप्रेषनिरपेक्षेण^३ वक्तव्याः । तत्राभिगौ विशेषः ।

१७. सवनीयानामभिगौ प्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान् । ऊव-
ध्यगोहं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अभिगोरावृत्तावुष्-
तिष्ठते अत्र^४ न पठनीयं वचनात् । ऊने ऽप्यभिगौ नवोच्छ्वासा
भवन्ति । नवकालो ऽभिगाववानितीति श्रुतेः । तत्र षष्ठे उच्छ्वासे
षड्विंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात् । उत्तमः प्रयाजः^५ स्वाहा-
कृतिप्रेषादनन्तरमाग्नीषामुत्तमा याज्येत्ययमपि तन्त्रेण भवति ।

१-०. •नर्चध• D तिष्ठतन्त्रा । २ D om. पशुधर्मकं प्रति । ३ C, D om. च ।

४ C तत्र । ५ D •कृतिप्रयाजादनन्तरं ।

परिवाप्यौ च । परिपश्याऊती अर्धयुवेदे प्रमिद्धे स्वाहा देवेभ्यः^१
स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः । सवनीयानां तन्त्रमिति वचना-
दन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम् ।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं क्षारियोजनादनन्तरं भवति
वचनात् ।

२७. तस्मिन्पक्षे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षा ज्ञेयः । न्याया-
नुगृहीतवचनात्^२ ।

२८. अनुयाजेषु वा दृष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भव-
तीति पक्षान्तरम् । अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः ।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवै-
तेषां^३ प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकालः । अथमेव पक्षः
काव्ययने । विशेषमाह ।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु^४ सप्तदशः स्तोमो भवति । वचनात् ज्योति-
ष्टोमस्तोमनिवृत्तिः । विशेषमभिधाय होतुः शस्त्राण्याह ।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वेराजमाज्यं होतु-
र्भवतीति । पञ्चविंशत्युचम् । अष्टादशार्धर्षशः । त्रिष्टाः पञ्चः ।
पञ्चस्त्रिष्टुप्पूजगतीनामिति न्यायात् ।

३२. द्युतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति ।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगी नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

^१ D ins. देवेभ्यः ।

^२ A न्यायानु गृह् ।

^३ D च एवेतरेषां ।

^४ C, स्तोत्रेषु ।

इयं सप्त तृचाः तत्प्रउगशस्त्रं प्रातःसवने द्वितीयं होतुमवति ।
अचार्थवादमाह ।

३४. विराज्यन्तं घृतमप्यन्नम् । अद्यत इति व्युत्पत्त्या ।

३५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः मारभूतः । इमं सोमा अरं-
कृताः सोमपीतय इति रमसारत्वदर्शनात् ।

३६. यदैराजं घृतस्तोमीयं वाज्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं
करोति तदन्नेन रसविशेषं दधाति ।

३७. ऐकाहिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति । प्र वो
देवायेत्याज्यम् । प्रउगस्तु स एव । तचार्थवादमाह ।

३८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वकतुप्रतिष्ठानामिति । प्रतिष्ठित्यै
प्रतिष्ठानाथैव ऐकाहिकं प्रातःसवनमिति ।

२.

१. माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयशस्तस्य चिकद्रुकीयातिच्छन्द-
स्का प्रतिपद्भवति । तुविशुभं तुविक्रतो इत्युत्तरे । इत्येष प्राति-
पदस्तृचः । एतच्छन्दः प्राजापत्यं । अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति
शास्त्रात्^१ प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः^२
प्राजापत्यम् ।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्वाजपेयः । यज्ञ उ
वै प्रजापतिरिति वचनात् ।

२. आ त्वा रथं यथोतथ इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं त्वचं वाज-
पेये भवति ।

४. प्राजापत्यं वै छन्दोऽनुष्टुप्^१ प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो
वाचः । वागनुष्टुप् । तस्मादनुष्टुप्छन्दः प्राजापत्यम् । व्याख्यातः
शेषः ।

५. कथेति कददिति श्रुतेः । कथाशुभौचं कदत् । को वै
प्रजापतिर्वाजपेयः । तदेनं कथाशुभौचेन स्त्रेन रूपेण समर्धयति ।

६. वृहस्पतिदेवताकः सप्तदशशरावश्चरुर्भवति वाजपेये । शेषं
क्षतव्याख्यानम् ।

७. निष्क्रेवल्यमस्त्वतीययोरन्तरेण मध्ये स चरुर्भवति । न
केवलं वाजपेये । वृहस्पतिमवे च । तत्रैव भवतीत्यर्थः ।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने ऊते तत्रैव यजमानोऽभिषि-
च्यते ।

९. परिसंख्यार्थमुक्तम् । एतत्त्रितयमेव भवति । नान्यत् ।
तथा च सूत्रम्^२ । परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति । तस्य याज्यानु-
वाक्ये शुचिभर्कस्तं शग्नाम इति । चरुत्वसामान्यादिराजौ स्निष्ट-
क्षतः । रथन्तरं पृष्ठं भवति । तस्मिन्वयन्तरे स्तुते^३ ।

१०. गवर्चं सूक्तं निष्क्रेवल्यं निविद्धानीयं भवति । रथन्तरस्य
निवृत्तिः ।

^१ D om. the first three words.

^२ C, D om. from परि० to ०४२१ ।

^३ A D गवर्च instead of चरु ।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्यैष्ठः श्रेष्ठः स^१ एव वाज-
पेयस्तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति ।

१२. षष्ठे ऽहन्यभि त्वा देवेत्यनुचरः । उद य देवः सविता
सवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः षष्ठास्मा-
मूल्हिकाङ्गवति ।

१३. ^१अथ पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति
श्रुतेः । अनेन कृतव्याख्यानम् ।

१४. विषुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति ।

१५. दूरोहणादिषुवान् रोहः ।

१६. वाजपेये रोहो भवति । तस्माद्वाजपेयो रोहः । तदेनं
कृतव्याख्यानम् ।

१७. पूर्वण सह विकल्पः ।

३.

१. तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते निहरे-
दिति पैङ्ग्यं । न कौषीतकेः । ऐकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाज-
पेये^१ मधुनाडीसंज्ञके^२ कथं विहरेदित्याह^३ ।

२. इमे मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते ऋक्को विहरेत्^४ ।

^१ C, ins अनुचरप्रवृत्ति D त्रिभुवनेषु । ^२ C, adds प्राजापत्यं षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । ^३ A ins के ने ।

^४ C, किं कथं । ^५ D has instead तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षो वाजपेये । के. वै मधुनाडीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह । ^६ A ins. इत्याह ।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पञ्चः शंसेत् । तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां ।
एवं क्रमेण दे अपि सूक्ते शंसेत् ।

३. ते यदि कन्दोगा यदि । चित्रशब्दो विद्यते तासु ताश्चि-
षवत्यः । तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यज्ञीयते
तत्कुर्युस्तदा ।

४. पूर्वः प्रगाथः सोत्रियः ककुप्कारम्^१ । द्वितीयो ऽनुरूपः^२ ।
अनुत्तरप्रभृति षष्ठात्तृतीयमवनमिति वचनादहस्य कृष्णं प्रयज्यव
ह्मं सोममित्याग्निमारुते । यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राक्तनयोर्नि-
वृत्तिः^३ । आपोहिष्ठोयादि ममानम् ।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी^४ भवति । उक्थानि तु
द्वितीयादङ्गो भवन्ति । अथ यदि षष्ठाङ्गिकं तृतीयमवनमसर्ववृष्टे
ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्वितीयादङ्ग उक्थानीति वचनात् (१२.७.३) ।
षोडशीतिशस्त्रमुक्तम् । षोडशीति ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्तं होतुः शस्त्रं
भवति । तदाह ।

६. कन्दोगवशात् । किमिच्छे प्र तत्ते वषट् ते विष्णवित्यथं
क्रमः । आहावपूर्वाविमौ तृचौ पञ्चः शस्त्रातः ।

७. आह्वय ब्रह्म जज्ञानं इयं पित्रे धीती वा ये । एताः
पञ्चः शंसेत् ।

८. एताः पञ्च ऋचः^५ शंसेत् । स्वशाखायामुत्पन्नत्वात्तस्याने
सूचकारो विकल्पमाह ।

१ Adv. IX, 9, 9. २ C, D द्वितीयोऽनुत्तरः । ३ C, D om. प्राक्तनयोः ।
४ C, षोडशीति शस्त्रम् । ५ C, in marg. वेनसायस्यद्विधितं etc. (Vāj. Samh.
32, 8). ६ A ins पञ्चः D पञ्चः ।

८. पञ्च पञ्चो वा^१ शमेत् ।

१०. १तं प्रत्येत्यारभ्य^२ द्वादश च्चः पञ्चः शस्त्रा आहावं करोति । ततो दूरोक्ष्णं हंसः शुचिषदिति । यथा विषुवति शंस-
नमस्यास्तथा तत्रापि शंसति^३ ।

११. तं प्रत्येति प्रकृतः । तस्योत्तमाष्टचमुपसंगस्य च्योद-
श्रीमित्यर्थः । सुतंभरो यजमानस्येत्यां शस्त्राद्धय ।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया । प्रजापते
न त्वदिति याज्या^४ ।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां सप्तदश
यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात् । न तु शतानि रथानां^५
सप्तदशैव । हस्तिनः सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश
निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्^६ ।

१ A Dom. वा । २ om. in A ३ C, in B. उक्तान्ता । ४ D हंस
शुचिषदिति । तं प्रत्येत्यारभ्य द्वादश च्चः पञ्चः शस्त्राद्धय हंसः शुचिषदिति यथा
विषुवति शस्त्रा । ५ A यज्ञो बभूवेति कल्पोक्तया पञ्चस्तिः परिधाय प्रजापते-इति
वाच्यां कुर्यात् D om. ६ A सप्तदश गवां शतानि दद्यात् । वाजपेये चाग्रे गवां
सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां । सप्तदश वस्त्राणि दद्यात् । सप्तदश
यानानि युक्तानि । बलौवर्षादिवाहनयुक्तान् सप्तदश गवाससां शकटान् दद्यात् ।
रथान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् दुन्दुभीन्
सप्तदश दद्यात् । D सप्तदश गवां शतानि द० । गवां सप्तदश शतानि दद्यात् ।
सप्तदश वाससां । सप्तदश यानानि युक्तानि रथान् । रथानपि सप्तदश दद्यात् यानं तु
शतानि रथानां । सप्तदशैव । हस्तिनः । सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान्
सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् etc. It appears that both
MSS. divide the text into more and shorter Sūtras than C.

१४. दक्षिणाभेदात्स आग्नेवाजपेयः कथ्यते । को दक्षिणा-
भेदः । तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन् ।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्^१ पञ्चवयोवस्थाभेदभिक्षा^२
गावो ऽभिधीयन्ते । तेन पञ्चवयोवस्थारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश
देया इति । एवं पञ्चाग्नीतिर्गावो भवन्ति । स कुर्वाजपेयः ।
तमित्याचक्षते याज्ञिकाः । अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते । दक्षिणाभेदा-
न्नामभेदः । अन्यत्सर्वं समानमिति ।

४.

१. वाजपेयेनेष्टेत्यङ्गाङ्गिस्तक्षणः^१ क्वाप्रत्ययः ।

२. भेदेनानुष्ठाने^२ फलश्रवणात् ।

३. रोहात्प्रत्ययरोहः सर्वत्राभीष्टः ।

४. यद्गृहस्थतिसवेन यजते ।

५. अस्मिन्नहनि ।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः ।

७. उक्तस्वरूपं तत् ।

८. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

९. यस्तस्मिन् सहसा विज्जो अन्तानित्येतासां सप्तदशानां निष्को-
वक्ष्यप्रभृतिषु ग्रन्थेषु पुरस्तात्सूक्तानामनुपूर्वश एकेकां शप्तेयुः^३ ।

१ C, om. जी ।

२ C, भेदाभिज्ञा गवा० ।

३ A. ० यज्ञानिस्तक्षणः ।

४ A. नः । ५ Partly om. in A.

१०. दक्षिणाघृणं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् ।
 ११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः ।
 १२. अनुबन्ध्यस्य पशोर्वपायां परिसमाप्रायां बडवां साक्षणे
 दद्यात्^१ । अनुशिशुं मकिगोरामित्यर्थः ।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः कतुर्वक्ष्यमाणः^२ । तस्य महाभाग्यभागा-
 ख्यापनेन सुतिरभिधीयते । प्रजापतिः किञ्च देवान् सृष्ट्वा तेभ्य
 एतदन्नपानं सृजे । तदर्थमन्नपानं सृष्ट्वान् इत्यभिप्रायः^३ । किं^४
 पुनस्तत् । एतान्वक्ष्यमाणान् यजान् । तानाह ।
 २. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्ट्वानित्यभिप्रायः^५ ।
 ३. सोऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः । कर्मप्रवक्षन्तीयो
 ऽनुर्हीनार्थः^६ ।
 ४. ससृज इति वर्तते ।
 ५. सोऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्यरिपोषयितुं न क्षमः ।
 ६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्त्यं सृष्ट्वान् ।
 ७. सोऽप्युक्त्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः ।
 ८. प्रजापतिः सृजेऽनन्तरमुक्त्यात् ।

१ A om. from अनुब. to परिसमाप्रायां — C D अनुशिशुं instead of अनु. ।

२ G D om. वक्ष्यमाणः । ३ C D साक्षा. । ४ C D इत्यर्थः । ५ C D प्रथम-

मग्निष्टोमं सृजते । ६ C D अनुर्हीना. ।

८. सो ऽपि षोडशी एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः ।
 १०. षोडशमन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं ससृजे ।
 ११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवासाम्भवत् ।
 १२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः ससृजे^१ ।
 १३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्यरिपोषयितुं न क्षमः ।
 १४. अतिरात्रादनन्तरमाप्नोर्यामाणं सृष्टवान् ।
 १५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत्^६ ।
 १६. तस्याप्नोर्यामस्य त्रयस्त्रिंशत्स्रोत्राणि भवन्ति ।
 १७. तस्याप्नोर्यामस्य शस्त्राण्यपि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 १८. उक्थ्याकृतयो ऽपि त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति ।
 १९. संख्यासामान्यं स्तोत्रादिभिर्देवानाम् ।
 २०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थ्याकृतिभिः सर्वा-
 न्देवाग्र्यीणाति । स आप्नोर्यामः । एकैकं प्रत्येकम् ।
 २१. तस्याप्नोर्यामस्य क्षोमा नव भवन्ति ।
 २२. पृष्ठानि च आप्नोर्यामस्य नव भवन्ति ।
 २३. संख्या अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति ।
 २४. एतानि क्षोमादीनि सामख्येनैकत्र गृह्यमाणानि चतु-
 र्विंशतिसंख्याकानि भवन्ति ।
 २५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्नोर्यामः
 संवत्सरस्यैवाष्टौ प्राप्तये भवतीति ।

१६. वैशब्दी यस्मादर्थे । यतो ऽयं बलं प्राप्नो यामः सारो
यो देवांस्तथस्त्विंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन
अश्वभवन् प्रीणाति स्मेति तस्मात्किर्वचनादाप्नोयाम इत्यर्थवादो
विधिसुत्यर्थः ।

६.

१. बहिष्यवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानाः सन्तोमा भवन्ति ।
२. एतान्याज्यानि भवन्ति ।
३. भवन्तीति वाक्यशेषः ।
४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमयाम त्रयस्त्रिंशं भवति ।
५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्त्यानां स्तोमा
भवन्ति ।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिदशदिभिस्तुभयतः सर्वान्
कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान् । अर्थवादो ऽयं चोदना-
रोचनार्थः ।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामान् दधत् तथाधुना
यः कश्चिदाप्तोर्याग्निं यजते स सर्वाकामानुभयतः क्रोडीकृत्या-
त्मनि दधाति ।

८. आप्नोर्थाग्निं कर्तव्यमिति वाक्यशेषः ।

७.

१. कथा शुभा भवयसः सनीशा इति सूक्तं चातुर्थिकाङ्गिके च दे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति।

२. दृष्टपृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति। रथन्तरं वा वैराजगर्भम्।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाकरपृष्ठगर्भं मैवावरुणस्य पृष्ठं भवति।

४. श्वेतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाञ्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम्।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमश्वाकस्य पृष्ठं भवति।

६. आह्वय गर्भं पूर्वं श्वेदिति केचिन्प्रतिपक्षास्तत आत्मानं सुखं स्तोचियम्।

७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः। आत्मानमेव पूर्वं श्वेत्।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भी भवति।

९. होत्रकादय ऐकाहिकान् स्तोचियान् पूर्वं श्रुत्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोचिषाञ्छंसिन्।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छ्रुत्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्स्वाननुरूपाञ्छंसिन्।

११. विश्वजितः सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च शंसन्ति।

८.

१. तदिदं भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूत्रम् । चातुर्थिकाङ्गिके च दे । तत एकादिकात्पूर्वाणीति निष्क्रियं भवति होतुरभिधानात् ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्थिवे यानि निष्क्रियं होतुस्त्रीणि सूक्तानि दम्नो मदाय प्रेदं ब्रह्माभ्युदयेकानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) एकादिकाभ्यां पूर्वाणि ।

३. तार्तीयिकाङ्गिके ये दे सूक्ते मध्यत एकादिकाभ्यां पूर्वं ते ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्क्रियसूक्ते षष्ठाङ्गिके ते प्राणैक एकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः ।

५. होतुर्होचकाणां च धयाययम् ।

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जराबोधं तद्विविद्धीति स्तोत्रियः । जरमाणः समिधस इत्यनुरूपः । होतृग्रहणमसंमोहार्यम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुपपद्यते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. एतथैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या । पूर्वानुरूपः ।

१२. एषो उवा अपूर्ण्यति होतुर्नवर्षम् । दूरादिहेव यत्सतीति मेवावरुणस्य नवर्षम् । उदीरायामृतायत इति ब्राह्मणाष्मिन्मिनो नवर्षम् । आ मे इवं नासत्येत्त्यावाकस्य नवर्षम् ।

१४. आ भात्यग्निद्वयसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्षादिमन्तरं होतुर्भवति ।

१५. प्रातर्यावणेत्येतत् ।

१६. आ गोमता नामत्या रथेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाष्मिन्मिनो भवति ।

१७. अतारिष्य तमसस्थारमस्येत्येतत् ।

१८. छेचस्य पतिना वयमित्येतास्त्रिस्तथाणां होचादीनां परिधानीया भवन्ति ।

१९. अं नो देव इत्येवमादिकाष्वावाकस्य परिधानीया भवन्ति । छेचवत्याः^१ परिधानीयाः कुर्वत इतीयं श्रुतिर्वाङ्मयात् ।

२०. इमे सोमासस्तिरोऽग्न्यास इति प्रेषेषु पठिता । इमे मन्त्रासो अग्निनेति सौपर्णी । अत्या यातं निवत उदतसेति सौपर्ण्येव । आ नो गच्छतं इवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्येव । एताश्चतस्रो यथोद्दिष्टा होचादीनां याज्या भवन्ति ।

२१. पुराणमोक्त इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होचादीनां याज्या भवन्ति । अथ यस्तिरोऽग्न्यवत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न ऽन लिङ्गं विद्यत एव ।

६.

१. अगन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । तस्यायं प्रह-
तिरूपो ऽर्थवादः । यमः किञ्च स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञ-
क्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारदारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां शस्त्राणां स्तोत्रियानुरूपानुरूपं मामाता-
नां च । सामाताना इति मामप्रमाणं उच्यते ।

७. यावत्तस्या देवता^१ भवन्ति तावत् एव तद्देवतास्तच्छब्दस्य
उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगायस्थाने ऽपि तथैव शब्दो
ऽनुवर्तयम् ।

८. परेद्यिवांसं प्रवतो महीरन्वित्यंतासां पक्षानां महत्तवीय-
निष्कवेष्टाहोचकशब्देषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकेकां गेये-
मंधन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्रो मरणकामस्य यज्ञ-
मानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते । स च गुणश्चान्दोग्ये प्रसिद्धः । सर्वचैष्टुभो ऽयं भवति ।

३. सर्वेष्ट इति गुणयोगादुच्यते । स च प्रसिद्धो गुणश्चान्दोग्ये । स सर्वजागतो भवति । पशुकामस्य^१ फलचोदना ।

४. सर्ववाङ्निधन इति गुणयोगादुच्यते । श्रुतकामस्य कीर्ति-
मिच्छतः । सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति ।

५. गायत्र्यैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यक्षमेवैतानि च्छन्दांसि प्राकृ-
तानुद्धृत्य^२ कर्तव्यानि । नानाकन्देषु वा प्राकृतेष्वेतेषु संपदा
अथाश्रुति संपादयितव्यम्^३ ।

६. नृजित्पृतनाजित्पृतजिह्वः ।

११.

१. वाचस्तोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः^४ । वाक्किलाकामयत सर्व-
भूतपामस्य प्रशन्ता स्थां श्रैष्ठ्यस्वाराध्याधिपत्ययुक्तां भवामीति^५ ।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती ।

३. तस्य संभारानाहरत् । आहत्य चेष्टवती ।

४. परिगता आसीत् ।

५. तस्माच्छ्रैष्ठ्यादिकामो वाचस्तोमेन यजेतेति ।

६. श्लोत्रियास्त्रैवंसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम् ।

७. सहस्रे^६ श्लोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति ।

^१ C D ins. इति ।

^२ D प्राकृता अनुद्धृत्य A C प्राकृतानुद्धृत्य ।

^३ C

D अथाश्रुतिः A C D संपादयितव्यम् ।

^४ A •श्लोमीय C D •स्तोमे ऽस्या • ।

^५ नौ instead of नौ all MSS.

^६ C D सहस्र • ।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामेतासु संख्यासु
गेयानि ।

९. सर्वा ऋचो ऽभ्यावर्तन्ते^१ । स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः
स्तोमातिशंसनायायुतादिषु स्तोमेषु^२ ।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूंषि च ।

११. उत्थाय परिसमाय वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः ।
प्राकृतार्थमग्निष्टोमवचनम् ।

१२. गवामेव न्यायात् ।

१३. महायज्ञः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञस्तोमेषु । तस्यापि सहस्रं
दक्षिणा ।

१४. स एतौ यज्ञकृत् अपश्यद्विनुत्यभिभृती इति पूर्वमुक्तौ ।
तथोरपि सहस्रं दक्षिणा ।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते ।

१६. प्रकान्तैव दक्षिणासंख्या ।

१७. सहस्रं दक्षिणा ।

१८. सहस्रं दक्षिणा । महायज्ञादिषु सप्तमीनिर्देशाच्छाखा-
न्तरीया अपि दक्षिणाकल्पा अनुवर्तव्याः ।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरीये ऽप्यनादेशे यथा स्नात् ।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः । तस्यार्थवादेनोपक्रमः । वरुणः किञ्चा-
कामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रेष्ठं खाराज्य-
माधिपत्यं परीयाम् । मान्यता श्रेष्ठ्यमानुकूल्यं^१ खाराज्यमाधिपत्यं
प्रसिद्धमेव ।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोप-
लब्धवान् ।

३. तं राजसूयोपकरणमाह्वरत् । आहूतवान् । तेनेष्टवान् ।

४. परिप्राप्त आभौद्वरुणः ।

५. तस्मादेतंकामो राजसूयेन यजेत ।

६. अथ भार्गवो ऋगुपमानगोत्रो होता भवति^२ ।

७. माध्या अमावास्याया उपरिष्ठादेकाद्वे फाल्गुनप्रथमाद्वे
शुद्धपौष्णेन वस्तेनेष्टा दीचेत^३ ।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः । तस्मै दीचेतेति
पूर्वेण संबन्धः ।

९. स एव पवित्रश्चतुष्टोमो भवति ।

१०. रथन्तरं पृष्ठं यस्मिन्स तथोक्तः ।

११. एवं संस्थः^४ ।

१ (C) आनुकूल्यं । २ M has विशिष्टो जालीयो होता वचनान् instead.
३ M om. the beginning. 7, 8 seem to form one Sūtra in this MS., it
reads ... प्रतिपदि दीक्षा । तस्मिन्पवित्राय दीचेत । ४ M प्रवर्षादधिकसाध-
नस्य ऽग्निष्टोमाकारपानकीर्तनमनवाहः ।

१२. एषो अग्निष्टोम एव पवित्रः । एतेनाग्निष्टोमेन किल
पूतः पवित्रोक्तः स्वमश्रुते प्राप्नोति ।

१३. चतुर्दीचक्षुपसत्को ऽष्ट्यां सुव्यमहर्भवेति ।

१४. पक्षग्रेषं तमिष्टिभिः परिममाण्येत्ता दृष्टयः दृष्टये-
णोक्ताः । पूर्वकारिवग्राह्यवस्थिता दृष्ट्याः ।

१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य* दोदना तन्ममेवतनुत्तेः* ।
ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गश्च भवतः (१) ।

१६. नित्यादन्यो ऽयमिति नियमार्थः ।

१७. साकमेधैरिष्टात्स्वं गुणामीर्षं माध्यां वा पौष्णमाध्यामिति
विकल्पे प्राप्ते माध्यामेवेति नियमार्थं वचनम् ।

१८. समापयेत्पूर्वकारिणश्चात् ।

१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेजनीयदृष्टयेऽध्यामार्थाय दीयते ।

२०. २१. अर्थवादान् नचनं संख्यामन्तविध्यर्थं च ।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिर्दि सर्वं च षोडशकलमिति
संपत्त्या* । अस्मैव सर्वस्याप्तौ भवत इमो अभिषेजनीयदृष्टयेऽथौ ।

१ M Sūtra: एष एव पवित्रः Comm. पावन इत्यर्थः । Sūtra एतेन० अश्रुते
Comm. एतेन० अभिषेकस्य योग्यो भवतीत्यभिप्रायः । २ C अहो M. दीक्षोप-
सर्गिणमार्थं वचनं । ३ A अथस्याः । ४ A आगस्य instead of प्रयोगस्य ।
५ U D रतानुदृष्टेः । ६ M Sūtra द्वादश० उपपदः Comm. दीक्षाण्युपसर्गं च
नियमार्थं वचनम् । Sūtra एतत् सप्तः Comm. अस्मैवादिपद्यामर्थः । 20 21 are
one Sūtra in A C (D?). ७ A पूर्वं C (in marg.) नैपथ्यं ताल रक्षोभिः ।
८ C D उपपत्त्याप्येव (D ० त्या०) ।

१३.

१. एककालं सोमो क्रीणन्ति^१ ।
२. उभयोरेकमेव^२ ।
३. तमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदाव्यं सूक्तं भवति ।
४. वरुणलिङ्गमेतत्सूक्तं यस्माद्वरुणमभिषिञ्चन्ति । यागस्तुति-
रियं पूर्वस्य विधिगोचलात् ।
५. षतुर्विंशदहो माध्यन्दिनो भवति ।
६. मैत्रावरुणो पयस्या निष्क्रेवस्यमस्तृतीययोरन्तरेण ।
७. तच्च तस्यां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां प्राक् स्विष्टकृतो ऽभि-
षिच्यते यजमानः संस्कारार्थलात्^३ ।
८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं^४ नान्यत् ।
९. पार्थिकाद्वितीयादहस्तृतीयसवनं भवति ।
१०. न संस्थान्तरम् ।
११. प्राप्तये ।
१२. न पादावधानं । यन्मयवभृथमिति वचनात् ।
१३. क्रियते ऽवभृथकर्मवत्कर्तव्यम्^५ । न स्नातीति स्नानं
निषिध्यते ।

१ M. Sūtra. षच •दशपेयस्य Comm. द्वौ सोमो क्रीणन्ति । नैकस्य क्रीतस्य विभागो यथान्वयः । दशपेयस्य विभागो यथान्वयः । दशपेयस्य च । अभिषेचनीयस्य चेति शब्दान् । Sūtra तस्य •पयस्यस्य Comm. सोमक्रययो याव्या सङ्गताता ।
२ उभयोरपि कुर्यान्ति ... न । Sūtra कथं •यान् Comm. यजेत cf vol. 1, p. 242.
३ G in marg. आभि (alt. to अभि) तिथौ भवं आतिथ्य [कर्त्तुं above the line]
सोपवसवमहरभिर्यायेत्यर्थः । १ C D M संस्कारार्थलात् । ३ C D om. प्र ।
५ C D यन्मयवभृथ om. न स्नानं ।

१२. दशमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राशे ।
सोमो देवता । राजेति गुणः^१ ।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत् । विष्णवे देवतायै ।
श्रिपिविष्टायेति विशेषणम् । देवयजमानरमेकैकेनोत्सर्पतौत्येव-
मादिकः^२ शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणान्नभ्यते ।

१४. दशमी चन्द्रतिथिर्गृह्यते । तस्यां दशमेयः कार्यः ।
सौत्यमहरिश्च दशमेयाख्यम् ।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे श्रिपिविष्टायेत्यन्तेन^३ सह
विकल्पसमुच्चयः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सदः प्रसर्पे-
युर्भक्षान्वा भक्षयेयुः ।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्^४ ।

१७. एवमन्तो भक्षणमन्त्रः ।

१८. ऋत्विजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां
मातृतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति^५ ।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति ।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव । शतसंख्यायोगात् ।
दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात् ।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति । तस्माद्दशमेय
इति निर्वचनेनेह स्मृतिः^६ ।

१ C D M देवता । वेन मन्त्रेण । २ C D. • केजातः सपे • A om. शाखान्तरीयो ।
३ C D M om. इत्यन्तेन । ४ C प्रयोगमवर्धनं प्रतीकम् • M प्रयोगमन्त्रस्य प्र • D
प्रयोगमन्त्रप्रतीकम् • ५ A adds कोनियश्चन्द्रोऽधौत इति वेदपाठपारम्पर्यम् ।
६ C D स्मृतिः C (orig.) इति वचने • D इति वचने • A उपसर्पन्ति ।

२२. परिसमाप्य दशपेयममन्तरं पञ्चविलङ्घ्युभवेति । यागोऽयं द्रव्यनिर्देशात् ।

२३. परिसमाप्ते पञ्चविलयागे श्वेनौपपतीभ्याम् । श्वेनौ लोहिता । पृषती शुक्लाऽऽनादियोग्यलक्षणा^१ । श्वेनौपपतीभ्यामिति पञ्चमी । पष्टौही चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा । गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां^२ पूर्वा अदितिदेव्या वैद्यदेवौ वा मारुत्युत्तरा ।

१५.

१. अथशब्दादियं सौचामणी चरकाणां राजसूयाद्वहिरपि वर्णत्रयस्यापि भवति । काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात् । तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात् । स्मृतौ संस्कारार्था भवति । कौकिला तु सौचामणी घेषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव बाह्वृचम्^३ ।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्णो ऽत्र आलम्ब्यः ।

३. सरस्वतीदेवताका मेषी कर्तव्या ।

४. इन्द्राय सुचामगुणाय च्छवभ आलम्ब्यः ।

५. पर्यग्निलेख्येषु सुराद्योमेन प्रचरन्ति । सुराद्या एव सुराद्योमाभिधानम् ।

६. पवित्रेण पुनीहि मैत्येवमादिना कल्पपठितेन^४ मन्त्रेण सुरां स्वन्तीमुपतिष्ठन्ते सयजमाना ऋत्विजो गृह्यमाणाविशेषात्^५ ।

१ C ० दियोग्यः । २ A चतुर्वर्षी, C ० वंतीभ्यां, D ० वंती, M वती ।
३ C D बाह्वृचः । ४ C D कल्पे । ५ M गृह्यमाणः ।

७. पित्र्याभिर्वैति नोक्तम् । कथं नाम सोमवतां वरिषदा-
मग्निध्वान्तानां च या उक्तास्ताः स्युरिति ।

८. युवं सुराममित्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति ।

९. होता यत्तदग्निना सरस्वतीमिष्टं सुचामाणं सोमानामिति
प्रेषो भवति ।

१०. सर्वाग्नेषानेक आचार्या विकृतानूहितानामनन्ति ।

११. तद्गर्हितमास्त्रातं तथा न कुर्यात् । आसुरं तत् ।

१२. पुत्रमिव पितरावग्निनोभेत्येषा याज्ञा कर्तव्या । सोम-
स्याग्ने वीक्षीत्यनुवचद्वारः । सुरायाः सोमशब्दात् ।

१३. यमश्चिनेत्येवमादिकः सुराभक्षणमन्तः ।

१४. ब्राह्मणं सुरापं परिक्रौणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष
उपनीयते । परिक्रौणीयादिति ब्राह्मणवचनं सति विरोधाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ।

१६.

१. सौचामष्यमन्तरं केशवपनीथो नामैकाहः । यद्यस्मिन्नवसरे
सौचामणौ क्रियते ततो ऽयं क्रमः । ऽतःशब्दादन्यत्रापि भवतीति
विज्ञायते ।

२. वैधातवी नामोदवसानौया कार्या ।

३. पुरोक्षाग्रः शास्त्रान्तरात् । आग्रावैष्णवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये
पूर्वोपदिष्टे^१ । इन्द्राविष्णू वृद्धिताः शन्नरस्य उभा निग्यचुर्न परा

अथैषे इति आह्वयनवाक्ये भवतः^१ । सं वां कर्मणेति द्वितीया-
वप्रत्यौ वा^२ ।

४. वैधातयनन्तरं व्युष्टिद्विरात्रः कार्यः ।

५. अग्निष्टोमसंख्यमेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंख्यम् ।

६. अग्निष्टोमसंख्यस्य ब्राह्मणमन्तरः । व्युक्त्यन्त्यस्ये ब्राह्मणाय
सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्यैः ।

७. अतिरात्रसंख्यस्य अविद्यमन्तरः । अविद्यस्यापि तस्य सुप्र-
भातं यो ऽभिषिच्यते । तस्मा अमृता उपमो व्युक्त्या इन्द्राय
सुनवामेत्याहेति मन्त्रवर्णनवचनात् ।

८. व्युष्टिद्विरात्रादनन्तरं अत्रष्टतिनामिकाहस्तेन^३ यजते ।

९. अत्रष्टतेविशेषणान्येतानि पदार्थानि प्राक्तनान्येवानुच्यन्ते^४ ।

१०. उहेति निपातो वाक्यप्रकरणार्थः । तेन विष्टोमेन वृद्ध-
द्युञो नामाभिप्रतारण इष्टवान् ।

११. तं वृद्धद्युञं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार । अनुव्याजहारो
नामाभिप्रायः^५ ।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार । नायमयष्ट अत्रष्टतिना
वृद्धद्युञः । अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समं संयामं प्रति
कुरवो राजानः कुरुक्षेत्रादेशाच्चोच्यन्त इति ।

१३. अथैवेतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत् ।

१४. न विष्टोमेन ।

१. C D or. भवतः । २. C D or. वा । ३. C D • इतिनामैः ।

४. C वृद्धद्युञो, M • वाक्यस्य, D • व्युक्त्यन्त्यस्य । ५. A • भाष्यः ।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्^१ ।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया । गवामियं संख्या
न्यायप्राप्तेः ।

१७.^२ न वै तस्माद्वाद्वात् यस्याधिपतिः । तस्माच्च युवते प्रजा ।
तस्यै वा विशो राजा । तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः ।
यो ऽयुतं ददाति ।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम् ।

१९. लक्षं वा दद्यादित्यभिप्रायः ।

उक्तमाध्वर्यवे । श्रौतःशेषं च प्रेष्यति^३ श्रूतान्ते वेति ।
ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम् । तदिह सूत्रकारः पठति ।

१७.

p. 187, l. 22 हरिश्चन्द्रो नाम राजा । वेधाः प्रजापतिः ।
तस्यायं वेधसः । ऐश्वराक इति वंशाख्या । स किञ्च राजापुत्र
आस आसीत्^४ ।

p. 188, l. ५ तस्य च राज्ञः श्रतंपरिमाण आया बभूवुः ।

अनेकास्तपि पत्नीषु सतीष्वप्युच एव । साधनमंपन्नो ऽपि
पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः ।

२. तस्य राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतभारदादृष्टौ
सङ्गोषितौ ।

^१ १ C D प्राथम्यात् । २ om. in A. ३ C D प्रेषतिश्रूतान्तेवेति । ४ of
Streiter, be Sunahsepo, fabula L. lica, Berolini 1861. ५ the numeral,
indicate here page and line of the text in vol I.

स राजा नारदं प्रष्टवान् ।

3. 4. यदेतद्वयं पृच्छामस्तद्भवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि । नुरति वितर्कैः । इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देशात् । सर्व एव जना विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति । किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति ।

5. स नारद एकयर्षां पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणाभिः प्रत्युवाच ।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पितृणामनृणो भवतीत्युच्यते । क्षणमस्मिन्मनयतीति । अमृतत्वं च विन्दते^१ । नैवासौ विद्यते यस्य पुत्रः । पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य^२ निष्पन्नस्य पश्येत्सेज्जीवतो मुखं संप्रतिकाले^३ ।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः चुदपश्मादयः । यावन्तो जातवेदसि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः । अस्तु च यावन्तो भोगस्तुदुपश्मादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयाद्भोगः ।

10. 11. पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्यायन् । किं चान्यत् । आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो अपृथग्भूत एवेत्यर्थः । स इरावत्यतिताच्छणी^४ । इरावत्यन्नवति आद्धोदक-दानादौ कर्मणि अतिता(!) । सांतत्येन^५ प्रापयिता । अवश्यकर्तव्यस्य च अद्धादेर्छणी ।

12. 13. हे ब्राह्मणाः । ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषान् । हे ब्राह्मणा

१ C D ति । २ CM पुत्रयोग्यस्य । ३ Streiter proposes संप्रतिकाले ।
४ C. ५, D ५ । ५ C D सांतत्येन ।

इत्यामन्विताः^१ किं तु मलं धारयथ मखलोमादिकं । कि-
मजिनं धारयथ कृष्णाजिनं सुसुखवः सन्तः । किमु श्मश्रूणि
धारयथ वैखानसाः सन्तः । किं तपो धारयथ कृच्छ्रवान्द्रायणा-
दिकं । विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः । पुत्रमिच्छध्वं स वे
ल्लोको ऽवदावद इति । वद स्त्रियं ।^२ चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र
एवेत्यर्थः ।

१४. १५. अन्नं च प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम् ।
यथानिश्चितमन्त्रमेव^३ प्राणः । शरणं वक्तुं सर्वतः परिचाणम् ।
हृशब्दो ऽवधारणार्थः । रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम् ।
पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः । सखा च आया इहलोकपर-
लोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात् । दुहिता कृपणं । सर्वदादीनैव शोक-
करौ । यथेतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे
श्वोमन् परमे स्थाने ।

१६. १७. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति । तत्र
गर्भी भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि
जायते ऽभिव्यज्यते ।

१८. १९. आयाशब्दश्च निर्वचनार्थं पुनरुक्तं । यस्मादस्यां
पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया^४ । आसंसारमेवाभ्युत्तिर्भवनं यदस्या-
मेवैतद्बीजं निधीयते ।

२०. २१. देवा अथर्वश्च एतां आयां महर्षेजः संभारं कृत्वा

१ C D •विता। २ A चिर। ३ C D यथैतन्निश्चित। ४ C D om.
तस्माज्जाया जाया।

देवा मनुष्यान्मनुष्येषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति । आयासुति-
रपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था ।

1. 22 and p. 189, 1. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः । पन्था
मार्गः । विततो विसीर्णो देवयानो^१ न पितृयानो येनाक्रमन्ते
पुत्रिणः । येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतशोकाः । तं पश्यन्ति
प्रशवो वयांसि च पश्चिणश्च । तस्मात्ते मातर्यपि मियुनं सरन्ति ।
एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते । यथा
लोके ... श्रीला^२ निष्पादयितव्यं किमपीति ।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः । गात्रो वा एतत्
सत्त्वमासतेति यथा ।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय । ह्यशब्दो नि-
पातो वाक्यपूरणार्थः । तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति ।

5. स नारदस्तं हरिसृन्नुवाच वरुणं राजानमुपधाव । उप-
धावनं अथणं । उपधाविला तं देवं ब्रूहि^३ पुत्रो मे जायतां तेन
हे वरुण त्वा यजे । एवं वरुणं ब्रूहि^४ ।

6. हरिसृन्नेण नारदवचोऽभ्युपगतम् ।

6. हरिसृन्तो वरुणं राजानमुपससार । कथं तदाह ।

१ CD • लोको देवयानः, देवयानः पितृयानो । २ A भक्त्यादश्रीला, C
जनादश्रीला M कृतादश्रीला, D क्षतादश्रीला । ३ CD ब्रूहि । ४ CD
ब्रूहि ।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । स हरिश्चन्द्र
एवं वरुणमुक्तवान् ।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान् ।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात् ।

तस्मै तत्पित्रा नाम दत्तं रोहित इति ।

8. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच । अजनि वै ते पुत्र इति । अजनीति
खुडि चिणि रूपं । जातस्ते पुत्र इति यावत् । यजस्व मानेनेति ।

9. 10. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्तेहादरुणं प्रत्येतदुत्तरं कृत-
वान् । यदनतिक्रान्तदशाहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेध्यो ऽतिक्रान्तदशाहो
मेध्यो भवति पूर्णदशाहो ऽस्त्वथ त्वां यजा इति ।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार ।

स रोहितो निर्दशो ऽभूत् ।

11. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दशो ऽयमभृष्टजस्व मानेन ।

12. दन्तैर्विना पशुरमेध्यो भवति । नु अहो भवन्तु दन्ता
अस्य । अथ त्वा यजा इति ।

13. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन ।

तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः ।

14. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान् । दन्ता अस्य रोहितस्य
जाताः । अनेन मां यजस्व ।

14. 15. पक्षैर्दन्तैः पशुर्मेध्यो भवति । दन्ता अस्य पतन्तु
अनन्तरं तव यागमनेन करवै ।

16. तथैव वरुणो मेनिरे^१ ।

तस्य दन्ताः पतिताः ।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पेतुः यजस्व मानेनेति ।

18. पुनर्दन्तजम्बोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः ।

19. अस्त्वैवम् ।

पुनर्दन्ता अभवन् ।

20. वरुण उक्तवान् ।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं क्षत्रियः पशुमैधो भवति । इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान् ।

22. भवत्वैवमिति वरुण उवाच ।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान् ।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम् ।

स हरिश्चन्द्रस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुत्रं रोहितमामन्त्रितवान् । किम् ।

2. ततेति^१ पुत्रमभिधाय संबोधनं कृतम् । अयं भगवान्-
वरुणस्त्वा अनेन समयेनाददाद्यत्वा^२ पशुना दमं यजा इति । स
समयः संप्राप्तः । इन्त इति खेदे । परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः ।
एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान् ।

2. 3. स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

^१ All MSS. मेनिरे । ^२ C (sec. h.) तावेति, C D read also in the text of the Sūtra तात । ^३ C D अददाद्यन्त तया instead of •यजया ।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमाश्लेष्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय
चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः ।

३. च रोहितो धनुष्याणिः सन्नेकं संवत्सरं यावद्वक्ष्ये निर्जने
देशे वचनम् ।

४. अयानन्तर्ये । रोहितवनगमनानन्तरं दृष्ट्वाकुर्वन्^१ राजानं
हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान् ।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान् ।

५. तत्पितुर्वरुणकोपाग्निष्यसमुदरं रोहितो वनस्यः श्रुतवान् ।

च रोहितो द्रष्टव्याराममागतः ।

६. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणैवो वक्ष्यमाण-
मुक्तवान् ।

१८.

७, ८. हे रोहित नीतिनिपुणानां मितिवाक्यं^१ वयं श्रुतवन्तो
यद्ब्रह्मन्नाथानसमाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषधरो^२
अलसो जनः पापो दुःखी । चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं ।
तस्मात्^३ ।

९. हे रोहित चरैव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच ।

च रोहितो ब्राह्मणवचस्तथं पथं दुःखान्तकरं मत्वा पुन-
श्चरैवेति मां यद्यमवोचत्तदवश्यं कर्तव्यं मया । इति ब्रूत्वा

द्वितीयं संवत्सरमरणे चत्वार । स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विमृश्य
पुनर्पाममेयाथ द्वितीयसंवत्सरान्ते ।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच ।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत् । स आसी-
नस्थोपविष्टस्यास्ते उपविशति न वर्तते^१ । स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्व-
स्थितश्च पुरुषस्थोर्ध्वस्तिष्ठति दृष्ट्यभिमुखो भवति । स एव निपद्य-
मानश्च पततो ऽधः पतति । स भगश्चरत उद्यमवतश्चरानि वर्धते
दृष्टप्राप्तिं करोति । तस्मात् ।

14. उक्तार्थम् ।

15. द्वितीयमपि संवत्सरमरणे^२ बभ्राम ॥

पूर्ववद्वाख्यानम् ।

16. कृतव्याख्यानम् ।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरैव । एवमर्थो ऽन्यथवच्छ-
दार्थः । यतः स्वप्नं पुरुषः कञ्चिः पापो भवति । संजिहानो
निद्रां परित्यजन् दापरो ऽपापो भवति । उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः
विपादूर्ध्वस्तेता भवति । चरन् चलन् चतुष्पादूर्ध्वः कृतयुगं संपद्यते
इति मन्त्रोक्तबोधपूर्वं संबोध्योवाचेन्द्रः ।

20. गतार्थम् ॥

चतुर्थं संवत्सरं बने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्वाममागाद्रोहितः ।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम् ।

22; p. 101, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो ज्ञेः पुष्पफलवत्तौ
अनन्तरफलकारिणौ । चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-
पक्षिर्हस्तपक्षेष्टफलो भूषणभवनशीलः । अस्य पुरुषस्य चरत उद्यमवतः
पाप्मान दष्टफलदन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगु-
णोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपथे दूरमार्गे अनेष ग्लानिना
प्रेरते भयादिव जीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः । तस्मात् ।

2. पुनः संबोधेनैव वनं प्रहितो रोहितः ।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनः पुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं महोदयकारि मन्य-
मानः पञ्चममपि संवत्सरमरणे दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चचार ॥
मर्त्ये मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीयते किं
मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्धाममागतः ।

4. उक्तार्थम् ।

5. 6. चरकुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति । स निश्च-
येन योक्तव्यो योगो ऽनिर्विस्तरेतयेति स्मरणात् । यथा पक्षं पश्यते
स कर्मफलं उदुम्बरं फलकास एव व्यक्तं भोगरूपं चरकुद्यमवान्
प्राप्नोति । अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्यादिशान्तेन संबोधे सांप्रतं
प्रत्ययेण प्रमाणेन बोधयन्नाह । सूर्यस्येति । हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां
सूर्यस्य श्रीमन्तां यो न तन्मयते चरस्य कदा वनालक्ष्यं करोतीत्य-
भिप्रायः ।

7. पुनरिच्छे प्रेरितः ।

8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम् ।

9. कृतव्याख्यामनेतत् ।

10. 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषधः । अपचिन्त्यन्पक्षकं विन्दति । य एवावचिनोति^१ वने स एव पक्षकाकां फलं विन्दति । न तु निषधो निरुद्यमः । क्षतिष्ठन्विन्दति त्रियम् । उद्यमं कुर्वन् त्रियं लभते । निषधस्तु किमपि न लभते । तस्मात् ।

12. पुनः प्रेरितः ।

13. चरेवेति वै ब्राह्मणो ज्योतिषादि मन्वानः स सप्तमं^२ संवत्सरमरणे चत्वार प्रथतः ।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये बभ्रम्यमाणो ज्जीर्तं^३ बौधयस्मिन्विमग्नावापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भक्ष्यसुपक्षितमरणे^४ उपेयाव उपगत्य दृष्टवान्^५ ।

२०.

15. तस्माज्जीर्तं बौधवसेख्यः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः ।

किंनामानः पुनस्त इत्यत आह ॥

एते चयः ।

16. 17. तमजीगर्तं सौयवर्षं रोहित उवाच । हे ऋषे ।
हन्त हन्तेत्यथ निपातः सप्रणये वर्तते । अहमेषां तदीयानां^१
पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । कं विक्रीणामीत्यर्थः । तुभ्य-
महं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः ।

17. स सौयवधिरजीगर्तो ज्येष्ठं पुत्रं पितृणामर्थं निश्चिञ्चाम
उक्तवान् ।

18. नेति प्रतिषेधे । नित्यवधारणे । इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं
विक्रीणामि ।

नो इति निषेधार्थः । एवेति निषेधावधारणार्थं निपातः । कनिष्ठं
पुत्रं माता नितरां विकेतुं नेच्छति ।

19. तौ पितरौ मध्यमे द्वावपि विक्रयमिच्छतः ।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो
मृहीत्वा शुनःश्रेपमरण्याद्ग्राममेयाय पितरं हरिश्चन्द्रमागत्योक्तवान् ।^२
तत इति पितुरत्राभिधानम् । हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःश्रे-
पेनात्मानं निष्क्रीणा इति ।

21. स हरिश्चन्द्रस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रयां
बभूव । अनेनेत्येव मामौपमिकं पशुनानेन त्वा यजा इति ।

वरुणस्तथेत्युक्तवान् प्रशस्ततरो ब्राह्मणः क्षत्रियादिति परि-
तोषेणोक्तवान् ।

१ CD भवदीयानां । २ A अनेनेत्येवमौपमिकं C अनेनेत्येवमौपमिकं
इति पशुरानेन in marg. वा M corrupt.

p. 192, 1. तस्मै हरिश्चन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं
यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान् ।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःश्रेष्ठं पुरुषं पशुं राजसूये आलम्ब-
वान् । यद्यपि राजसूये पुरुषस्यालम्बो न चोदितस्तथाप्याख्यानक-
वशादेवं गृहीतव्यम् ।

२१०

3. तस्य क्रतोर्विश्वामित्रो होता बभूव ॥ अयास्य आङ्गिरस
उद्गातासीत् ॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरामीत् ।

4. तदानीं बभूव ॥

तस्मै शुनःश्रेष्ठाद्योपाकृताय नियोक्तारं न सम्भवन्तः । कां हि
ब्राह्मणं धूपे नियुञ्ज्यात् ।

5. एवं सौयवसिस्तवान् ।

6. तस्मै अजौगर्ताय मयजमाना ष्वत्विजो ऽपरमपि शतं
नियोजनाय परिकल्पितवन्तः ॥

तं शुनःश्रेष्ठं सो ऽजौगर्तो धूपे नियुयोज ।

7. विशास्तात्र हिंसिता^१ ऽभिप्रेतः ।

8. अपरेण श्रुतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमप्यहं करिष्या-
मीति सौयवसिस्त्वाप ।

^१ A विचक्षिन्ना instead of हिंसिता । om. चन

९. यौचयसधे ॥ स गृहीतद्वतीयप्रतो ऽविं तीक्ष्णं^१ सुर्वचनु-
नेषाय ।

10. चित्तेन पर्यालोचितवान् ।

11. अमानुषमिवात्मबाणासमर्थं ज्ञागादिकं परं यथा तथा
मां विप्रसिध्यन्ति चत्विजो यजमानस्य । इमं चक्षते निपातो
ऽभिप्रेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां वर्तते । देवताः प्रजापत्यग्न्या-
दिका उपधावनि । स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शूनःश्रेय ईशा बभूव ।

२२.

12. स शूनःश्रेयः प्रजापतिमेव प्रथममर्थं देवतानां मध्ये
श्रेष्ठमुपसहार । उपसरणं चात्र भक्तिमात्रेण मनसा स्तुतिकरणम् ।

13. प्रजापतिमुपसहार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिष्ठः ।

14. पूर्वस्या इत्यमृगनन्तराग्रेरुपसरणाय ॥

चक्षिः^२ स्तुत्या सवितरुपधावनमुपदिष्टवान् ।

15. स सवितारमुपसहारानन्तरं दृष्टेन । अग्निं त्वा देव
सवितरित्येवमादिक्तेन ।

17. अहं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः ।

18. स शूनःश्रेयो वर्षं राजानमुपसहारात् संतराभिरावा-
चकमेत्येकविंशता ।

19. सुचक्षुः कारुणिकः ।
20. शुनःश्रेष्ठो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरथा ।
21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश^१ ।
22. नमो महद्ग्न इत्येतर्था विश्वान्देवां स्तुतवान् । विश्वे देवाः

स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः ।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःश्रेष्ठः स्तुतवान् ।

3. तस्मै शुनःश्रेष्ठायेन्द्रः ख्यमानो मनसा हिरण्यरथं दत्तवान् । अनेन दत्तवानयं ज्ञायते ॥

तं हिरण्यरथं शुनःश्रेष्ठश्चाश्वदिन्द्रः पोषुधङ्गिर्जिगायेतयथां प्रतीयाद्य प्रतिगृहीतवान् । स्तोतेव देवताह्वयं जानाति^१ इति ।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश ।

5. स शुनःश्रेष्ठो ऽग्निं स्तुतवानुत्तरेण त्वचेन ।

6. अग्निं द्विवचनेनोत्पृच्छाव इत्युच्यते त्वचं स्तुहीति शोप-
दिष्टवन्तौ ॥

स शुनःश्रेष्ठ उच्यते तुष्टावात आश्विनाक्षुषादुत्तरेण त्वचेनैव ।

7. तस्मेति शुनःश्रेष्ठस्य प्रतिनिर्देशः । इ स्मेति निपातो विश्व-
वार्यः । अविच्छिन्ना उक्तायां पाशो सुसुचे । नितरां अविच्छिन्ना
पाशो विश्वस्य इत्यर्थः ॥

ऐश्वर्याकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव ।

8. उक्तमाश्वान्द्युक्तायां पाशो विमोकं गतः ॥

अगदो रोगनिवर्तित^१ ऐष्वाको बभूव ।

१. अथानन्तरमेनं शुनःश्रेपमृत्विज ऊचुः । हे शुनःश्रेप तमेवे-
तस्याङ्गः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः ।

२३.

१०. आख्यानमेतन्वानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम् ।

११. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिस्तत्तृभिर्हूस्वले
ऽभिषुत्य ।

१२. उच्छिष्टं सत्वोर्भरेत्येतयर्चा द्रोणकण्ठे सोमं समवनिनाय ।

१३. अथानन्तरं^१ अस्मिन्स्वारभ्ये सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः
प्रथमास्तस्य चक्षस्ताभिर्जुह्वां चकार ।

१४. अथ द्वेनं यजमानं अवभृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने
ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विदानीत्येताभ्यामृग्भ्याम् ।

१५. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं
निदितं सहस्रादित्येतयर्चा ।

२४.

१. अथानन्तरं शुनःश्रेपो विश्वामित्रस्य श्रोतुरपस्यमाससा-
राजगाम ।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्तं उवाच ।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच । वै । यतो
देवा इमं शुनःश्रेष्ठं मया दत्तवन्तः ।

18. स शुनःश्रेष्ठो देवरातो माम्ना वैश्वामित्रो गोत्रेणासीत् ।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्तं उवाच । त्वं च अहं च विक्रयामहे (!) ।
विवदावहे । यस्य वचो ऽयं शुनःश्रेष्ठो मन्यते तस्माद्यमित्यस्त्रिभुवै
प्रमाणं स एव भवत्विति ॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान् ।

21. 22. अजीगर्तं उवाच । अङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनः-
श्रेष्ठे अजीगर्तः । श्रुतो विख्यातः । कविर्मधावौ यतो ऽतः कार-
णात् ऋषे पौतामहात्तन्तोः पौतामहात्संतानान्मापगाः पुनरेहि
मामित्युवाच ।

p. 194, 1-3. शुनःश्रेष्ठो ऽजीगर्तमुवाच । अद्रालुक्त्वां ग्रामहस्तं सर्वं
जनाः । न यच्छूद्रेष्वलप्यत । शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लभ्यवन्तः ।
गवां चीषि श्रतानि त्वमदृणीथा मदधकर्मणि । हे अङ्गिरसोप...
... न^१ ।

4—6. शिष्टस्मरणमस्ति । पापं कृत्वाभिर्बन्धतः तस्मात्पापात्प्र-
मुच्यत इति । तस्मै वदामि हे श्रुता दुस्वरितं मां तपति यत्पापं
कर्म मया कृतं तदहं निरुद्धे तुभ्यं । तुभ्यं चमाप्स्यामि प्रतिघन्तु
गवां चीषि श्रतानि ।

7—9. शुनःश्रेपो ऽसंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं पाप-
मसंधानार्हमित्यभिप्रायः । किं कारणम् । अविश्वसनीयत्वात् । कथ-
मविश्वसनीयता । यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो
ऽपरं ततो ऽभ्यधिकमित्यर्थः । शौद्रस्यायं न्यायो यदपत्यविक्रयः ।
ततश्चैतस्मान्नायान्मापगाः सकृत्प्रवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति^१ यज-
मानाय यजनाय अदात् ।

10. अथं शुनःश्रेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं सोपा-
सम्य विश्वामित्र उपपपाद शुनःश्रेपमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार ।

२५.

11. 12. भयानक एवाधौ सौयवधिः शासेन विश्वमनं
कर्तुमिष्टवान् एतमस्यात्^२ तस्मान्मारणात् एतस्य पुत्रो मा भुर्म-
मैवोपेहि पुत्रतां सुहृदयस्य ।

13—15. शुनःश्रेप उवाच । हे राजपुत्र विश्वामित्र तव
पुत्रतामुपेयामिति ।

16—18. विश्वामित्रः शुनःश्रेपमुवाच । ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
स्याः । किं चान्यत् । तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया देवं
मे दायं । मे दायो दैवो विद्यारूपः^३ धनदायो मानुषः । तेनैतेनैव
ज्येष्ठत्वेन ह्यप्रजास्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति
विश्वामित्र उवाच ।

^१ C (orig.) D किमपशुवधनेनेति C य in marg. (D यध०) । ^२ C स्व-
मांस्यात् तस्मान्मारणात् सार्य एतस्य D एतस्यमांस्यात् । तस्मान्मारणात् । ^३ C D
दायं । मे दायो दैवो धनदायो मानुषः ।

19—21. शुनःश्रेय उवाच विश्वामित्रं यत् त्वयाभिहितं
तत्संजानानेषु ब्रूयाः। संजानानेषु भ्रातृस्ववृद्धमानेषु सौहार्दाद्य
च नः प्रीतये त्रियै च विश्वादायल्लक्षणाद्यै च यथाहं भरतवंश-
प्रधानं तव पुत्रतामुपेयामिति।

22. अथानन्तरं शुनःश्रेयेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामन्वधि-
तवान्। आमन्त्रणमुच्यते। सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्*।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रितो। मधुच्छन्दा नाम। तथा स्वपभः।
अपरो देणुः। अन्यो ऽष्टकः। एवमादयो ऽत उच्यन्ते। हे भ्रातरः*
शृणोतन अस्मै शुनःश्रेयाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्व
ते सर्व उच्यन्ते।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन्।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना वृद्धाः पञ्चाशत्
कनौयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः
सकाशाद्यै वृद्धाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचकुः।

5. तान्यष्टाशतसंख्याकान् व्यायसो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः।
‘कथं व्रताः।’ ‘अन्तं वः प्रजा भवौष्ट’ प्रत्यन्तदेशवासिनीं युष्माकं
प्रजा भविष्यति।

6. एतद्देवायिन एवंनामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिर्दाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात्
न द्वितीया ।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो
ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9-10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं
जगौ । यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे ।
पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःश्रेष्ठं कुर्महे त्वामन्वक्षो वयं क्षामेति शुनःश्रेष्ठं
प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्यवान् विश्वामित्रः प्रीतस्तृष्टाव ।

२७.

12 18. ये पुत्रा सम मानमनुष्टुबन्तः प्रजा^१ वर्धयन्तो मां
वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्य
मत्प्रसादात् ।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएषा पुरोगामिना ज्येष्ठेन
सर्वं वीरवन्तो गायिना राध्याः पूज्याः स्य । एष वः सप्तपूजनो ऽस्ति ।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो
ज्येष्ठस्तमर्तुगच्छत युष्मांस्तुगच्छतो ऽयं च दायस्तुपेतां विद्यां
वास्तुत वेदधि उपगमसाधुकारौ सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्य-
भिप्रायः ।

18. 10. ते वैशामिना मधुच्छन्दःप्रभृतयः सत्यञ्च एक-
चिन्ता भक्तिप्रवणश्च दया देवराताय तस्मिन्ने । तदनुधायिनः सर्व-
कार्येषु क्षिता इत्यर्थः । ज्येष्ठे श्रेष्ठे च गायिनाः । संज्ञा ।

20. 21. रिक्तं दाघो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्तयो-
र्देवरातो ब्रह्मा च विरधीयते अङ्गनां च मध्ये गायिना अधित-
स्मिन्ने । देवे विद्यायां^२ वेदे धने वेद इति धननामाच ।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःशतमितस्त्वेषां गायानां च रचितं^३ पुनर्यस्मिन्नात्परःशत-
ग्राथम् । अभ्यधिकशतग्राथमित्यर्थः । कियन्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । बहुवृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे ॥

2. कश्चिपुरासनं हिरण्यस्य कश्चिपुः हिरण्यकश्चिपुस्तस्मिन्निद-
ण्डकश्चिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे । हिरण्यकश्चिपावासीनः
प्रतिगृह्णात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

अहं प्रसिद्धेव । यथार्थवादो न पादव्यवस्था ॥ सो ऽन्ते एव-
मिति तथेत्येवम् ।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः ।

5. अस्मादाख्यानप्रतिगरेण सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

राजा अविजितौ विजयासमर्थौ ऽप्ययजमानो राजसूत्रेण बहिरपि
कतोराख्यापयेतेवैतच्छ्रौतःशेषमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह ।

६. धनशब्दो ऽप्यर्थः । न ह्यस्मिन् राजनि स्तोत्रमप्येनः परि-
शिष्यते ॥

सहस्रं गवामाख्याने दद्यात् । शतं गवां प्रतिगरिचे दद्यात् ॥

हिरण्यस्यै कश्चिपू यथासं दद्यात् ।

७. पुत्रकामाः श्रद्धाणा आख्यापयन्ते ॥

द्विरभ्यासो ऽथाद्यपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः । तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधैकोत्तरा अहीना वक्तव्यास्तथाश्व-
मेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१.

१. एवं कामितवान् । तदवाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं चिरात् चिसुत्यक^१ । यज्ञकतुमिति सुत्यार्थं^२
वचनम् । अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनमवबोधेन विज्ञातवान् । अश्व-
मेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निष्ठातस्वरूपेण^३ फलसंपत्तिशक्तियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्मनुष्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गादहोचध्वर्युभ्यो महर्त्विग्भ्यस्तुरः पावान् कांक्षा-
दीन् चतुरस्राञ्जलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृताञ्जलुर
एव । प्रसृतिश्चैकहस्तो ऽङ्गुलिकोऽग्रः^४ ।

अ. वादग्रप्रकारम् ।

८. पाचास्त्रिप्रसूतीस्तुष्केस्त्रिभिर्वाद्दशसङ्ख्याया संवत्सरो व्याप्यते

१०. ब्रह्मैदमदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिसुह-
त्यावभ्राति^१ ।

११. सायमाहुतौ नित्यहोमायां ऊतायां पद्याद्गार्हपत्यस्यो-
दक्षिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह ।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अचुभ्यमानः शयीत ।

१३. अनेन वावातासंवेगनेन तपसा इमं स्रसि कक्ष्याणं
संवत्सरमाप्नोमहा इति प्रार्थना । सावित्र्युत्तरमङ्गागानपारिष्व-
धृतीः संवत्सरमर्धमासमासचैमास्त्र्यष्टास्थानि चैके इति (का० २०.
२. ७; ३. ५) यद्यपि तन्त्रान्तरे पञ्चपञ्चकमात्रातं तथाप्यत्र वावा-
तासंवेगनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः ।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति ।

१५. अथशब्दः आनन्तर्यार्थः । निष्कदानादनन्तरमाग्नेय-
मष्टाकपात्रं पुरोस्तात्रं निर्वपति ।

१६. सुखतो ऽश्वमेधस्यादितः ।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात् ।

१८. यत्पूष्णे पथिकते चरुं निर्वपति ।

१९. शृङ्गाक्षणीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स
सर्वरूपः । तमद्यं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सराद्योत्सृजति । संवत्सर-
ब्रह्मार्थनियमाय वा^२ । सर्वकामिनं स्त्रोक्ताप्रवृत्तम् । अत्रह्यर्चयेद्वा
वर्जयित्वा ।

२०. अतसंख्याका राजपुत्राः । राजपुत्रा इत्यभिधेकाद्याधि-
पत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः । कवचिनः संनद्धाः । राजन्याः क्षत्रिय-
जातयो निषङ्गिण्यो बहुतौष्टिराः^१ । अतसंख्याका एव । सूतयाम-
चीनां पुत्रा उपवीतिनः । उपवीतमिति मंताहविशेषः । सूतः
प्रतिशोभजो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् । यामणीमंहतरः । अतमेवैतद्दु-
भाभ्यां^२ । क्षत्रसंपद्दीदृष्ट्यां^३ पुत्रा दण्डिनः । क्षत्ता सारथिः
संपद्दीता मन्त्री । दण्डिनो दण्डहस्ताः । अतसंख्याका एव । अना-
वर्तयन्तो ऽप्यं रक्षन्ति । अनेन नियमेन ।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रमवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः ।
सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव । सवित्रे सत्यप्रसवायेति^४ ।
द्वितीयाप्येकहविष्कैव । एतानि त्रयोविधं संवत्सरं भवन्ति ।

२२. कथं नाम सविता । यतः प्रमविता महान् स मंस इमं
यज्ञं प्रसूये ।

२३. आरूपपूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा ।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति ।

२५. य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरज
इत्येते याव्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः । विश्वानि देव सवितः स
वा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य । आ विश्वदेवं सत्यंति
न प्रमिषे सवितुर्देव्यस्य तदिति तृतीयस्य ।

२६. संवत्सरमेव यज्ञश्चात् ।

१. O बहवौष्टिराः; see, h. लो; M बहवूषाः; D बहवूषीरा (by alt.), not quite legible. २. O अतमेवैतमाभ्यां; D अतमेवैतराभ्यां। ३. C (orig.) क्षत्रि-
यां; D क्षत्रि।

१७. उक्तार्थम् ।

१८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो दशमे ऽहनि ।

१९. अथग्रन्थं ज्ञानन्तर्धं वीणानां गणा वीणागणाः । वीणा-
गणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । पुराणे
राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिस्त्रीपादिभिरेनं राजानं संगायत ।
समानं ज्ञत्वा गायतेत्यभिप्रायः ।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिश्रवाख्यं प्रथमे
ऽह्न्यासृष्टे ।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विशः प्रजास्त इम आसते ऽद्यापि
सधर्मास्त चक्षन्ति ।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनी गृहस्थाः । ता-
नुपदिशति ।

४. अथोवेदः अश्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत् ।
सूक्तं किञ्चिदाचक्षाय इवानुवदेत् ।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि शतपथे
दर्शनात् ।

६. पूर्वोक्तं ब्रुवन् स्वविराज्यस्योऽधिकान् प्रदर्शयति ।

७. आश्वमेधिकमेव प्रकरणात् ।

८. वरुण आदित्यो राजेत्याह पारिव्रजं तृतीये ऽहनि ।

८. शोभनानव्यङ्गान् युनः प्रदर्शयति ।

१०. वा शोषधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः । तदयुक्तम् । समा-
ख्यानाद्^१ भेषजयन्त्रस्थाद्यवर्षिकानाम् ।

११. सोमो वैष्णवो राजेति प्रतपयश्रुतेः । प्रतीकग्रहणान्येतावि ।

१२. तच्छेताः सभाषामन्यासामप्रवेशात् ।

१३. चोरमायवर्षो यन्त्रः ।

१४. अर्बुदः काद्रुचेयो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१५. सर्पांश्च प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनाश्च ।

१६. सर्पविद्यां गारुडां^२ कङ्कतौथं वा ।

१७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१८. श्रेष्ठागायन्याः^३ (?) पापकृतो वा श्लेष्कानुपदिशेत् ।

१९. रक्षोविद्या^४ रक्षोहणं सर्वान्वेदानाश्च दति वधनात्तस्या-
मचिद्वैव^५ कुञ्जकरूपा रक्षोविद्येति ।

२०. २१. कुसौदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः ।

२२. असुरविद्येन्द्रजासादिना तस्मिन्निर्देशाभ्यामपि काचित्
सुखात् चक्रुस्तिन्यायरूपाम् ।

२३. मत्स्यः सांसदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत् ।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा जैमिना-
न्यायीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति पतन्वा^६ ।

१ C • ख्यानाद् । २ A गारुडी । ३ C श्रेष्ठागायन्याः (च in marg.)
D श्रेष्ठगायः श्रेष्ठागायन्याः M श्रेष्ठागायनो वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 8.
४ C. Ius. न M. निम्ना नाम रक्षोवधं यत्नाम् । ५ C D कुञ्ज । ६ A पतन्वा
३३ श्रेष्ठागायः ।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात् ।

२६. तार्क्ष्या वैपश्नतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः ।

२७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका वैष्टिका वा ।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमथाख्येयम् । न तु यो यज्ञो विद्यत-
स्तनुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात् ।

२९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति श्रतपथे प्रतीकदर्शनात् ।

३०. मनुष्यदेवा हि त^१ इत्यभिप्रायेण ।

३१. यत्किञ्चिदनिष्टं^२ वायुमेधिकं वा प्रकरणात् ।

३२. परिश्रवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम् ।

३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि ।

३४. तस्य मनुष्या विशस्तस्य पितरो विश इत्येवमाद्याः ।

अर्थकदार्थ उपन्यासः ।

३५. सर्वं वा अयमेध इत्युच्यते । पुण्यमस्मात्परं नास्तीति
ज्ञेया ।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुन-
रावर्तते एवमेकविंशाहे । अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे । तस्मा-
त्पारिश्रवमाहेतत्पारिश्रवं । तथा च श्रतपथश्रुतिः । यद्विंशतं दशा-
हमाचष्ट इति ।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः । एकविंशत्यस्मत् इति प्रमाणनियमः ।

२. अष्टौ यूपो बैजा भवन्ति । दश खादिरा भवन्ति ।

३. पितृद्वौ देवदारवौ । उपस्थावानौ अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ ।

४. राष्नुदालः क्षेप्राप्तकः^१ सो ऽग्निष्ठः कार्यः ।

५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-
मग्रीषोमीयान् पशूनालभन्त इति श्रुतेः ।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः ।

७. अथ प्रातर्गौतमस्य चतुर्त्तरस्तोमो भवतीति (१३.५.१.१)
श्रुतेः । तिसृणां सत्यानां प्रथममेतदहर्भवति ।

८. तेन गौतमस्य चतुर्त्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः
पूर्वस्य विधेः शेषः ।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्वज्ज-
मौहिषोच्यते ।

१०. द्वादश वै मासाः पञ्चर्तवस्तय इमे लोका असावादित्य
एकविंश इति । सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्नेन रूपेणैक-
विंशतिलक्षणेन समर्धयति ।

११. एतस्मादादित्यादशो निस्तृष्टस्तत्पूर्वमुत्पन्नः^२ ।

१ A D M वैजा^० । २ C D M om. यूप । ३ C D क्षेप्राप्तकः ।
४ C एतस्मादादित्यो निस्तृष्टः । तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) नि D निस्तृष्टः ।

११. अथसौमीयेयमुगात्मानो दीर्घतमस^१ आर्वे । समेन
दक्षमेनमयं चिस्थाने चित एनं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम्^२ इन्द्रः
प्रथमो अद्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । गां धारयतीति गन्धर्वः । सो
ऽस्य रश्मनां गृहीतवान् । ईदृशं महाभागमयं हे वसवः सूरान्
सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्पादितवन्त^३ इत्यर्थः ।

१२. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वादयः ।

१३. सृष्ट^४ हिंसायां अनुहिंसना इत्यर्थः ।

१४. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः
प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पञ्चवो भवन्ति । एवमेकचत्वारिंशानि
चत्वारि शतानि । एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृश्रम्वपुन-
रुक्तवर्जं वैश्वानरपार्जन्ययोरवभृथदेवताया मित्रस्योत्सर्गदेवतायाश्च
वर्जनम् ।

१५. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः^५ प्रबोधनार्थः ।

१७. अयं विविधैरसंकारैरसंस्तमध्वर्यादय आस्ताव बहिष्यव-
मानस्त्रानमाप्रापयन्ति ।

१८. सुगन्धं नो वाजी स्तब्धं पुंस इत्येवमादिकथनान्नाप-
यन्ति ।

१९. अनवजिघ्रत्यास्तवमग्ने सुगन्धं न इति यजमानं वाच-
येत् ।

१ A चात् सनो दी M अथागा - A आर्वे O अथसौमीये इत्यस्यमिवात्मानो
आर्वे D दीर्घतमसार्थे । २ A संतमेन M संतापने । ३ O अथादि । ४ A इ
O कृत् (२) D सृष्ट । ५ A विधेः O M विधिः ।

१०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः । तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति । चदकन्दः प्रथमं जायमान इति श्रुतपथश्रुतेः ।

११. समिद्धो अञ्जन्तदरं मतीनामित्येवमादिका आप्रियोऽस्य भवन्ति ।

१२. अग्निगो ग्रमीधमित्येव निर्वचनं परिशिष्य मा नो मित्रो वरुणो अर्थमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत् ।

१३. उप प्रागाच्छनं वाज्यां उप प्रागात्परमं यत्सुधस्म-मित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्थाने चाप्रणुवन्मावपेत् ।

१४. वज्रग्रीष्मं निगमादाववापेत्^१ ।

१५. अन्वायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । वासो वक्तम् । अधीवासः कम्बलः । शिरस्थं सुवर्णम् ।

१६. अथाभ्युदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तम् ।

१७. अयामन्तरमशं मेधं यज्ञार्हमध्यगमालभन्ते^२ ।

१८. पञ्चदश^३ पर्यङ्गास्तानालभन्ते । आरण्यांश्च वसन्ताय कपिञ्चलानित्येवमादीन् ।

१९. पूषा देवताविशेषः । तस्य पूष्यो अश्वलाटे नियोजनं पौषपौषोपायेन^४ ।

२०. अथाश्वमेधे पूष्यः प्रथमो भागः प्राप्नोति ।

२१. अश्वस्य नाभ्यामैश्वर्यपौष्यः श्यामवर्णं आश्वत्थः ।

१ A. वक्तम् । २ A शिरस्यवापेत् U शिरसापादावपेत्, alt. to निगमादाववा-
D शिरसापादावपेत् M शिरस्यवा । ३ A पञ्चमश्व । ४ C पर्यत्याकान् (in the Sūtra
पर्यत्याकान्) D (Sūtra) पर्यत्याकान् Com. पर्यत्याकान् । ५ C पौषपौषेय । ६ A ins. एति ।

३२. पाथो ऽन्नं तस्मिन्मन्त्रे दन्त्रापूर्णाः प्रियमयेति ।
 ३३. संज्ञायाश्चाय सोपक्षेपां महिषीमुपनिपातयन्ति ।
 ३४. अश्वं च महिषीं च । महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी ।
 तद्यैव प्रथमा विष्ता सा महिषीति (३. ५. २. १) दर्शनात् ।
 ३५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेवति ।
 ३६. अभिमेयनमस्त्रीसभाषणेन मर्मवृक्षः परीक्षासः । आक्रोशो
 वा । हे अश्व सव्योर्द्वौर्जङ्घयोर्वा^१ भद्रमस्या गुदमवधेहि उपरि
 स्थापयेत्यर्थः । अर्वाक्षमभिमुखोद्धृतम् । अस्त्रिं प्रजननं शिन्नां^२
 आभराभिमुखेनानयोः ऊर्वाः^३ । यः कौटूश्नः स्त्रीणां जीवभोजनः ।
 यमुपभुञ्जत्यः स्त्रियो जीवन्ति ।
 ३७. तं यजमानं न कञ्चन प्रत्यभिमेयति । न यजमानं प्रति-
 प्रतिः कश्चिदसदिति^४ (१३. ५. २. ३) शतपथे ।

४.

१. एषां महिषीं होताभिमेयति । अनयाभिमेयिन्या^५ आक्रो-
 शतीत्यर्थः । हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य
 मञ्जुकष्याये उपरि क्रीकतो विहरतः । प्र तिष्ठामीति ते पिता ।
 तिष्ठ खेहने । प्रखेहयान्तेनामिति अन्यमानस्यदोषः पिता गमे वर्ण-

१ C D M om. ऊर्वाः and वा । २ C D M om. शिन्ना । ३ C D M om.
 ऊर्वाः । ४ A च पु० प्रति कञ्चनसदिति C यजमानाच प्रतिप्रति D •यजमानाच
 प्रति० । ५ C D •नेकानाम् महिषी ।

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः । किं भगे सुष्टिमतमयत् सुष्टिरङ्गुलि-
धंनिवेशस्तं गभोपरि^१ विपद्यतीत्यभिप्रायः^२ ।

१. प्रज्ञा वावातामभिमेयति । ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयतात् । लोणम-
ध्यमपुरुषस्यैकवचनं । उच्छ्रयतादित्यनाश्रित्यपि च्छान्दमत्वात्^३ । गिरौ
भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति । एव-
मेनामुच्छ्रयतात् । अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य^४ गुह्यमेजति
चक्षति ग्रीते वाते पुनन्निवेति पुंस्यजननमुच्यते ।

२. यदस्या अंशमेधा इत्यमया आहनस्योद्गाता^५ परितृक्ता-
मभिमेयति ।

३. पाक्षागक्षी नाम पक्षी । तामध्वर्युरभिमेयति । यद्वरिण^६
इत्येवमादिकथा । परकीयं यवं हरिणः शून्ये^७ भवयति । तत्पुं-
ष्टमात्मानं न वज्र मन्यते । भूयो ऽपि तदश्नाति । एवं शूद्रा
भवत्यर्थजारा । अर्थं जरयतीति अर्थजारा । न तस्मै पोषाथ^८
धनायति तदेव कामयतइत्यर्थः ।

४. अक्षपाक्षानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-
र्यसा एता चत्विजः प्रत्यभिमेयन्ति ।

५. राजपुत्र्यो महिष्या अनुचर्यां होतारं प्रत्यभिमेयन्ति ।
यियच्छत इव ते मन इत्यादिकथा । चत्विषद्विहितो वावातानुचर्या
प्रज्ञायां प्रत्यभिमेयन्ति^९ ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयताद्विरौ भारं हरन्निवेत्येव-

१ A गभोपरि C D M भगवत् । २ A अप० । ३ C चनाश्रित्यपि रक्षावशत्वात्
D चनाश्रित्यपि रक्षावशत्वात् । ४ C मध्यकायस्य प्रजनस्य D कायस्य मध्यप्रजनेन ।
५ C प्रक्षयनयोद्गाता D उच्यते । ६ C शून्ये । ७ C लय । ८ C M पोषाथ
धना (M भन) कामयत इ० । ९ C D out. from यियच्छत to ऊर्ध्व ।

मादिकया । अथास्य मध्यमेजत्विति च विकारः । सूतेषामस्यः
परिवृत्ताया अतुषर्य^१ उद्गातारं प्रत्यभिमेयन्ति यद्देवासो सत्सामगु-
मित्येवमादिकया । अथसंघर्षीदृषां दुहितरो पासागस्या अतुषर्यो
ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेयन्ति यद्दुरिणो यवमन्तीत्येवमादिकया शुद्धो
अदर्यजाथाः^२ पतिरित्यस्यां^३ विकारः ।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोयं वदन्ति^४ । वक्ष्यमाणमनया संज्ञयो-
च्यते । होताध्वर्युं पृच्छति किं क्षिसूर्यसममिति । द्वितीयया
प्रत्याह्वाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति । तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः
स्त्रिदेकाकीति । चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति ।

५.

१. प्रश्नचतुष्टयमस्याम् ।
२. ययासंख्यं प्रतिवचनानि ।
३. अस्यामपि प्रश्नचतुष्टयमेव ।
४. ययासंख्यं प्रतिवचनानि ।
५. पूर्ववत्^५ ।

१ C D om. परिवृत्ताया अतुषर्यः । २ M यदर्थीयापति । ३ A ins. साधा-
मिभिश्चरति इति चाप्योन्ने सदः प्रत्यय साधाकमिभिश्चरिजा ब्रह्मोयं वदन्तीत्याचक्षा-
नि । A ब्रह्मनादैर्नमोः प्रतीतकस्य सददर्थं अर्थः । ४ C om.

ई.

१. प्रअदयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।
२. इति प्रतिवचनद्वयम् । अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति ।
३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गातोत्तरया प्रत्याह ।
४. प्रतिवचनम्^१ ।
५. पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमान-
मृत्विजः पृच्छति ।
६. इयं वेदिरित्येवमादिकया ।

७.

१. सुभ्रः स्वयंभूरित्येवमादिका मरिचः यक्षः^१ पुरोनुवाक्या ।
२. होता यज्ञप्रजापतिमित्येवमादिकः प्रेषो भवति ।
३. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति ।
४. अश्वमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः ।
५. वपया चरित्वा तदन्वया वपा जुहुयुरिति केचित् ।
६. वपया चरित्वा तदन्वया वपा इति वा ।
७. इन्द्रोतो नाम ग्रीनकः । स एवमाह । किमुत त्वरेरन्किं
पुनः कारणं प्रवृत्तास्वरां कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः^२ ।
८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपाभिः । पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्य-
भिप्रायः ।

१ Com. २ O D M om. यक्षः । ३ A त्वरमाणो विधिर्युक्तः C • स्वरा इत-
तत्वापी विः D स्वरा इतत्वरः I propose to read त्वरमाणविधिः ।

८. याः समानदेवता वपास्ताभिः सङ्गतत्वेण प्रयोग इत्यर्थः ।
अथवस्ताभिरव्यवहृताभिः ।

१०. समानदेवताभिरूपाभिरपि व्यवहृताभिर्नामैवेति^१ सूचा-
रम्भः ।

११. याया देवता तांतां यथानुपूर्व्येण ।

१२. यादृशः पूर्वा महिमा तादृशोऽयमप्युत्तरः समैव एव ।
अथोत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्ययेदिति एतावाम्बिकारः ।

१३. उभे इति वचनाद्यशब्दाच्च पक्षे पूर्वं पाङ्क्तुत्तरमैका-
हिकम् । तथा च श्रुतपथश्रुतिः । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति
होता पाङ्क्तुमाज्यं शस्त्रैकाहिकमुपसंग्रसतीति (१३.५.१.८) समा-
नेनाहावेनोप संग्रसनम्^२ ।

१४. ऐकाहिकपाङ्क्तुयोरान्यथोरन्यथ श्रुतस्य फलार्थवादस्याप्ति-
वचनादर्थवादार्थम्^३ ।

१५. ऐकाहिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाञ्चमाहिकः उभा-
विति वचनात् । ^४द्विसकारकारणात्पक्षे पूर्वा बार्हतः प्रउगः ।
तथा च श्रुतपथे । बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च तद्वश उभे
संग्रसतीति (१३.५.१.८) ।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत् ।

१ C D om. from अपि to एव । २ C D om. उपसं । ३ C • त्रिवचनात्
D • त्रिवचनादर्थः A • त्रिवचनादाः । ४ A द्विसकार इति श्रुत्यात् पक्षे
O M om. पूर्वा ।

८.

१. तदुक्तं महानाभ्यः सोचियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैके-
केत्येवमादिना ग्रन्थेन (१०.६.१०) ।

२. सर्वे वै कामा महानाभ्योऽस्वित्यर्थवाददर्शनात् ।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात् ।

४. सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात् ।

५. इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मेति तत ऐकाहिकम्^१ । तस्मिन्नि-
वित् महत्त्वतीये । निष्कोवक्ष्ये ऽप्येवमेव ।

६. अर्थवादो ऽयमैकाहिकयोः^२ क्रमस्तुत्यर्थः ।

७. वाग्रब्धः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मध्यन्दिनग्रब्धो निष्को-
वक्ष्यमहत्त्वतीयेयोर्वाचकः ।

८. गाद्यद्यादेऽह्दसो^३ गायश्चुष्टिगनुष्टुब्धृत्यौ पङ्क्तिश्च चि-
ष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकग्रन्थत्वारिंशत्तत्त्वारिंशत् महत्त्वतीये
ग्रंथेत् ।

९. नित्या अपि गथाः सूचारभात् । नित्या महत्त्वतीये पञ्च-
दश । महत्त्वन्तं हवामहे इति तिस्रः । वयमिन्द्र त्वायवो हविभक्त
इति षट् । इयं उ ते अनुष्टुतिरि चतस्रः । इमं तु माघिनं ऊच
इति दादशैता गाद्यब्धः । य इन्द्र सोमपातम इति चयस्त्रिंशत् ।
इन्द्र त्वमवितेदसीति तिस्रः । नित्याभिः सह एतासुत्वारिंश-
दुष्टिषः^४ । पूषत्यते महत्त्वत इति द्वे । किं न इन्द्र जिघांससीति

१ A इत्या भित्तिं वपसां इन्द्र चयं च इति मतः । २ A M क्रमः । ३ O माघ
चुष्टिचपातनुः । ४ O in marg. चत्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः सूचारसंख्यायाः...

तिस्रः । आ नस्ते गन्तु मत्सर इति तृतीयासुद्धृत्य तिस्रः । मत्सि न
इति प्रथमा चतुर्थौ पञ्चमी च । अर्वावतो न आ गहीत्यष्टौ । य
इमे रोदसी उभे पर्शुहं नाम । क इमं दशभिर्मम । एतद्देवत वीर्यं ।
यस्ते मदो वरेण्य य इति वज्रस्वार्थम्^१ । यत्पाञ्चजन्यया विष्ठा ।
सोम इदः सुतो अस्तु । सुविष्ककदिति चतस्रः । प्र नूनं धावता
प्रथगिति तिस्रः । प्रेतो मुञ्चामि नासुतः । इमां त्वमिन्द्र मौहः ।
प्रेता जयता नरः । आ यस्मिंस्तप्त कल्पजा^२ । यद्वा प्राचीरजगन्त^३ ।
येनेन्द्रो हविषा कृत्वी । यदिन्द्र ब्रह्मणस्तप्ते । अहमस्मि सहमानेति
हे । भुवं भुवेण हविषा । येनेन्द्रो हविषा कृत्वीत्यनुष्ठुभस्त्यारिंशत् ।
त्वमङ्ग प्र ग्रंभिषः । वस्त्रं धेहि तनूषु नः । यः सत्राहा विच-
र्षणिः । युजानो हरिता रथे । वर्या इन्द्रासि मे पितुरिति
अथोविंशतिः पित्रा त्वस्तेत्युद्धृत्य । विष्टे त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः ।
प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णव इति चतस्रः^४ । तषेदिन्द्राहमाश्र-
येति । इष्टदिन्द्रायेचि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च । इति सत्वा-
रिंशदुद्धृत्यः ।

इत्या हि सोम इन्द्रदे यदुद्धृत्यो वृषाकपे द्वितीयस्यासुद्धृत्य
पङ्क्तयस्त्यारिंशत् ।

• कलिष्ठा उय इति निविद्धानम् । इन्द्र सोमं सोमपत इति
बादशीं परिहाय । तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतास्त्यारिंश-
जिष्टुभः ।

त्यं सु मेघं महया खर्विदमिति त्रयोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य ।
प्र मन्दिने पितुमदर्शता वच इति चतस्रः । षष्ठीसप्तम्यौ च । उत
स न इन्द्रो विष्वक्पर्षणिः । तुभ्यं हिन्वान इत्येका । आ रुद्रास
इन्द्रवणाः सजोषस इत्येका । प्र सु गमन्तेति चतस्रः । मह्यं त्वष्टा
वज्रमतचदायघं कष्टकरः कष्टयमुद्धातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेत-
सेति नवेति महत्वतीयम् ।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवत्ये ग्रहेत् । इन्द्र-
सहस्रस्यधिकंश्वधिकं^१ शतं द्वाधिकमानुषुभम् । सह नित्याभि-
महत्वतीयवत् । चतुर्दशानुषुभो महानाम्न्यः^२ । एका च पङ्क्तिमनु-
पुरीषम^३.... एव केवसेति च व्यपदेशात् । शाकारं प्रगाथं शस्त्राङ्ग्य
सुरूपकलुमिति सूक्ते । इन्द्रमिन्द्रायिन इति च चीणि । अथा ते
अन्नमागाम् । पुरुतमं पुरुषाम् । य एक इन्द्रस्यश्वर्षणीनामित्युद्धृत्य
वार्षइत्याय श्रवस इति दश । इन्द्र त्वेति चीणि । अज्ञानो नु
शतकतुरिति नव । शिञ्चा ण इन्द्रेत्यधिका । इहती चेदनुष्पाभ्यां ।
च एक इदिदशत इति तिस्रः । आ याज्ञद्रिभिरिति तिस्रः ।
अस्य त्यच्छ्वरं मद इति चतस्रः । यूयं हि षा सुदानव इति
भारद्वाजी अनुषुभेति (?) पञ्चविंशतिः ।

इसा अथ प्रवृत्तय इति पञ्च । तन्वभि प्र गायतेति दशमी-
सुद्धृत्य । वधसु त्वा तदिदृशाः । आ याहीम इन्द्रवः । सौदन्तसे

१ A •धिकमानुषां श्व-तौषवतुर्द- । २ C •मन् । ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनु
का कथा एव केवसेति C एका च पङ्क्तिमनुपुरीषमनुसुक्ता तुषी कथ D एका
च पङ्क्तिमनुपुरीषमनुसुक्ता तुषी कथ एव । See को० प्र० ११ ९.

वधो यथा । नूत्ना इदिन्द्र ते वयम् । यो न इदमिदं पुरा । त्वया
 ह स्त्रिषुषा वयम् । अभ्राहव्यो अना त्वम् । मा ते अमाचुरो
 यथा । सखाय आ शिषामहीति तिस्रः । न ते सयं न दक्षिण-
 मिति नव । नक्षत्र पुरा अनेति द्वे । एतो त्विन्द्रं स्ववाम
 सखायः स्त्रोत्रं नरमिति पञ्च । तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः ।
 दधानो गोमदश्चवत् । सखायः क्रतुमिच्छतः । कर्णगृह्णा मघवा
 श्रौरदेव्यः । इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य । सचायोरिन्द्र इति षट्
 चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः ।

गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते द्वितीयामुद्धृत्य । उत स्या
 ते वनस्यते अमावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य ।
 यस्ते साधिष्ठो ऽवम इति द्वितीयामुद्धृत्य । उरोष्ठ इन्द्र राधस इति
 षष्ठमी द्वितीयामुद्धृत्य । एन्द्र याहि हरिभिरिति त्रयोदश द्वितीया-
 पञ्चम्यामुद्धृत्य । स प्रलया कविरुध इति द्वे । तं त्वा यज्ञेभिरौमह
 इति । प्रप वस्त्रिषुभमिषमित्येका । उचद्वध्नस्य विष्टपं । अव स्मरति
 नर्गर इति द्वे । यो व्यतीरफाणयदिति तिस्रः । यज्जायथा अपूर्व्येति
 द्वे । आ त्वा गिरो रथीरिवेति षष्ठमीमुद्धृत्य । त्वं त्वा चिदात-
 त्यायागाः त्वं न इन्द्र शूर शूरैः । शास इत्या । उत्तिष्ठतेत्येका ।
 अयं ते अस्त्रिति सूक्ते । अस्मा इति गायत्री चेदतुल्यभाषा ।
 त्वामिद्वि हवामह इत्येका । इन्द्र चिदातु शरणं । अध स्या नो
 हृधे भव । यदिन्द्र सगैर्वतः । मो षु त्वा वाघतस्त्रनेत्येका ।
 इम इन्द्राय सुषिरे । स वीरो अप्रतिष्कृतः । उदिनस्य रिच्यते ।
 तवेदिन्द्रावमं वसु । यदिन्द्र यावत्स्वं तरणिरितिषाधति । अग्नि

मा शूर नोशुमः । अभी षतसदा भर । इन्द्र कतं न आ भर ।
 मा चिदन्यदि शंसतेत्येका । यच्चिद्धि त्वा जना इमे । पिबा सुतस्य
 रसिन इत्येका । इमा उ त्वा पुह्वमो । इन्द्रमिद्वेतातये । अभि
 त्वा पूर्वपीतय इन्द्र सोमेभिरिति । तत्त्वा यामि सुवीर्यम् । शग्धी
 न इन्द्र यत्त्वा । उदु त्ये मधुमत्तमाः । रयुत्वा हि वृद्धन्तम् ।
 निरिन्द्र वृद्धतीभ्यः । यदिन्द्र प्रागपागुदमित्येका । यथा गौरो अपा
 कृतम् । प्र शक्ते सहसा सहः । अश्वी रथी सुरूप इत् । अध्वर्या
 द्रावया तम् । रथेष्टायाध्वर्यवः । वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश ।
 तस्मिन्नि सन्त्यतयः । अभि प्र वः सुराधममित्येका । प्र सु श्रुतं
 सुराधममित्येका । उभयं शृण्वस्व न इत्येका । आ वृषस्व पुह्वमो ।
 शग्धूषु शशीपते । त्वं ह्येहि चेरवे । अविप्रो वा यदविधत् । न
 पापासो मनामहे । यत इन्द्र भयामहे । इन्द्रः सानुत वृचहा ।
 अशाद्या शःशः । वयमेनमिदा हाः । वयं धा ते त्व इदु । तं
 घेमित्वा नमस्विनः प्रथमेव । नक्तिष्टं कर्मणा नगव्यसक्तार । यद् द्याव
 इन्द्र ते शतं । विशेक्ता विश्णुराभरन् । तं वो दस्मामृतीषधम् । आ
 नो विश्वास इव्य इत्येतयो रयुग्मयोः । इन्द्रे भुजं शशमानास आश्रतेति
 च । अमी रेभाषो अस्वरञ्जिति द्वे । त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्या
 अयुग्माद्याः । सं मा तपन्त्यभित इति कवचस्थार्था । प्र ते रथं
 मियूक्तमित्येका । अन्तर्यश्च जिघांसतः । त्वं विश्वस्य जगतः ।
 यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयासुद्धृत्य । इन्द्रो मदायेति

चतुर्दश । स्वादोरित्या विषूवत इति तिस्रः । मा ते राधांसि मा
त ऊतयो वषो । अस्माकमिन्द्रेहि नः । अस्मा इत्काव्यं वचः । वि
पिप्रोरहिमायस्य दृन्हाः । स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृणुया । बाधसे
जनान्दृषभेव मन्युना । त्वामुद्यमवमे चर्षणीसहम् । ये गव्यता मनसा
श्रुचुमादभुः । मिन्धोरिव । इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा । मा
स्तेधत मोमिनो दक्षता महे । मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशमम् । त्वं
विश्वस्य धनदा असि श्रुतः । शिष्येयमिन्महयते दिवेदिवे । न दुष्टुती
मर्तो विन्दते वसु । न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो । मा नो
अज्ञाता वृजना दुराधः । वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितः । भूयाम
से सुमतौ वाजिनो वयम् । अयं सहस्रमृषिभिः सहस्रकृतः । इन्द्रो
मङ्गा रोदसी पप्रथच्छवः । अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शत्रुः । येना
समुद्रमदृजो महौरपः । शग्धी नो अस्य यद्व पौरमाविथ । कणा
इव भगवः सूर्या इव । इमे हि ते कारवो वावशर्धिया । निरग्नयो
रुचुर्निर्ह सूर्यः । यदा इमे हग्मे श्वावके कृपे । मन्दन्तु त्वा
मघवन्निन्देवः । सहस्त्रेणैव सचते यवीयुधा । सव्यामनु स्त्रिग्यं
वावसे वृषा । सव्यो न दृष्यन्नवपानमा गहि । स्वयं चित्त मन्यते
दाशुरिर्जनः । उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी । वृदाकुसानुर्यजतो
गवेवणः । उप त्वा कर्मसूतये स नो युवा । अस्मा च त्वेना नमसा
वदाममि । विद्वा सखित्सुत शूर भोज्यम् । हर्यस्य सत्यतिं चर्षणी-
सहम् । जयेम कारे पुरहृत कारिणः । नको रेवन्तं सख्याय
विन्दसे । मा ते गोदक्ष निरराम राधसः । य सव्यः आवयत्सखा ।
न हि स्वरार्जं वृषभं तमोजसे । अप्रामिषत्वा मघवन तथेदमत ।

पौरो अश्वस्य पुरुहन्तवामसि । उपवाङ्मर्षवत्त्वां पुरंदरः । उयं युयुज्म
 पृतनासु सासहिम् । त्वं हि राधस्यते राधसो महः । प्रभङ्गी शूरो
 मघवा तुवीमघः । अयुजो असमो नृभिरिति पञ्च । उज्जातमिन्द्र
 ते शव इति तिस्रः । निखातं चित्तः पुरुमंभृत वसु । मघा
 सोमेषु पुरुहन्त वज्रिवः । रुक्मिदस्य वारण उरामथिः । पूर्वीषिद्धि
 त्वे तुविकूर्मिन्नाशयः । त्वं नो अस्या अमतेरुत नुधः । आ तू सुश्रिप्त
 दम्यते । इन्द्रं तं शुभ्र पुरुहन्मन्त्रवसे । अषाह्ममुयं पृतनासु मामहिम् ।
 आ पपाथ । तं वो दस्यमृतौषहम् । आ नो विश्वासु हव्य इत्यन-
 थोर्युग्मा । कन्या वारवायतीति द्वे । मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम् ।
 इन्द्र सोममिमं पिब । एवा तदिन्द्र इन्दुना । मन्ये त्वा यज्ञियं
 यज्ञियानाम् । इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र बोधमिति निविद्वानम् ।
 एतायामेति त्रयोदश । तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरित्यष्टौ ।
 यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीमुद्धृत्य नवमीं च ।
 अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उचमामुद्धृत्य । प्र घा त्वस्य
 महतो महानि । आ सत्यो यातु मघवो ऋजौषी । इन्द्रं कामा
 वसूयन्तो अग्रन् अनुष्टुभं इत्युद्धृत्य । आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ ।
 अभि त्वं मेधमिति त्रयोदश । शचीव इन्द्रेति सप्त । मा नो
 अश्विन्मघवज्जिति पञ्च । अव स्वेदा इति चौषि । अश्ववतीं पञ्च ।
 इमां ते धियमिति दश । प्र वः मतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ । तदस्मै
 नथमिति षट् । विश्वजित इति पञ्च । अजातशत्रुमिति सप्त ।

अस्मिन् दग्धं प्रक्षुतौ यशस्तौति । प्र ते महे विदधे ग्रंथिषं
हरी इति ।

११. सह महत्वतीयेन ।

१२. परिपूर्णत्वात् ।

१३. परिपूर्णकामत्वात् ।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमश्वमेधम् ।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाह्निकानि सामूहिकानि
परिगृह्यन्ते । आज्यप्रउगसाहचर्यात् । न स्वस्तिनोमिमीतौयं पूर्वा-
णीति वचनात् ।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाहिकानां निविद्वानानां प्रशंसार्थः ।

१७. उक्त्यमंशमेतदहः समाप्यते ।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्त्यमंशस्य अग्निष्टोमादुच्छ्रितत्वमान्येन ।

१९. अश्वमेधस्य चिराचस्य तृतीयमहः । सर्वस्वोमो ऽतिरात्रो
भवति ।

२०. अर्थवादो ऽयम् ।

२१. एवं सामान्यम् ।

२२. प्रार्थना ।

२३. अर्थवादो ऽयमतिरात्रसंस्थस्याश्वमेधस्य ।

२४. आभिज्ञविकाद्वितीयादहः शस्तं कर्तव्यम् ।

२५. पुराकर्त्तव्यो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा ।

१६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां^१ (?) प्रति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धेव
ग्रन्थरते^२ । उतान्यापि ।

६.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने देशे वा । धान्यं भक्षमाणमथं हक्कावस्तं
हरितस्रजं सर्वालंकारालङ्कृतं देवेभ्यो जनमेजय आलम्बवान् इति
यज्ञगाथा यज्ञस्तुतिः । यज्ञसंयोगाद्राजस्तुतिः ।

२. एते एव द्वे ययोक्ते अह्नौ । तृतीयं ज्योतिःमन्त्रको ऽति-
रात्रस्तेन उग्रसेनं श्रौतको याजयां चकार ।

३. पूर्वोक्ते द्वे अह्नौ । तृतीयं गोभञ्जकमहस्तेन भीमसेनं
याजयां चकार श्रौतकः ।

४. एते एव पूर्वे अह्नौ । आयुःसंज्ञो ऽतिरात्रतृतीयम् । तेन
श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः श्रौतकः ।

५. उग्रसेनादयः ।

६. वक्ष्यमाणिका ।

७. पारिषिताः परोवरम् । पुत्रपौत्रादिभिरथमेधयाजिभिः
पुण्याः पापकमपुण्यकर्म तत्पुण्यः^३ प्रायश्चित्तार्थम् । तेनाथमेधया-
जिनो भवन्ति^४ ।

१ A इन्द्रगायानां प्रति M इन्द्रो वाच्यानां C इन्द्रोवाच्यानां D तदेतदिन्द्रो-ऽनां ।

२ D सिद्धये C श्रुतये । ३ A C पुण्यकर्म instead of तत्पुण्यः D पुण्याः पापकर्म

भवन्ति M पुण्यापुण्यकर्म । ४ C om. भवन्ति ।

८. उक्ते एव पूर्वं अहनी । अभिजिदतिराचसृतीयः । तेनेह-
वामृषभो याज्ञतुरः ।

९. उत्तेषायन्या ।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ऽश्वमेधेन यजति सति
दत्त इन्द्रः सोमेनासीत् । ब्राह्मणाश्चाभिलषितेर्धनैः ।

११. एते एव पूर्वं अहनी । तृतीयो विश्वजिदतिराचः । तेन
ह वैदेहः पर आचार ईजे ।

१२. अथेषा अप्यन्या शास्त्रान्तरात् ।

१३. आचारो धनस्य पूर्णं अश्वमेधे दिशो दत्तवान् ।

१४. गोतमस्य चतुर्त्तरस्त्रोम इत्येवमादिके पूर्वं अहनी उक्ते
एव । महाव्रतमतिराचसृतीयम् । तेन तादृशनाश्वमेधेन मरुतो
नामाविहित ईजे ।

१५. स सर्वस्यार्थस्य^१ स्तुत्यर्थः ।

१६. इयं विभृतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासीत् ।

१७. विशिष्टस्य अहधानस्य कर्मोपासकस्य फलार्थवादो ऽयम् ।

१८. दानेन दिक्संबन्धो ऽस्य क्रियते । विजयमध्यात् दिग्वि-
भागाः^२ ।

१९. दिग्गणमनुवर्तते ।

२०. दिग्भवति ।

^१ A D om. स C नुत्यर्थः ।

विजयमध्या दिग्विभागाः cf 24 ।

^२ A मध्यात् विजयदिग्विभागाः C D (?) M

२१. षष्ठीनिर्देशादन्यत्रापि दिग्संबन्धः ।
 २२. भूमिपुरुषब्राह्मणस्वर्गं दिग्दानमिति तन्त्वान्तरे ।
 २३. तदेव होत्रका अम्बाभक्ता इति (१३. ५. ४. २४) शतपथश्रुतेः ।
 २४. विजयमध्ये । तुशब्दः समविभागार्थः^१ ।
 २५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आल-
 ष्यव्याः । आध्वर्यवविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्^२ ।
 २६. ऋतुपशवो वक्ष्यमाणाः । वमन्तादारभ्य प्रत्युत कर्तव्याः ।
 २७. षलाग्रिया एकतन्वाश्चोदनैक्यादंकरदानाश्च विभवात् ।
 २८. षलेव पूर्ववत् ।
 २९. अत्रापि च देवताविकल्पः । कालविशेषश्च सूत्रोपात्तः ।^३
 शेषं पूर्ववत् ।
 ३०. अत्रापि देवता ऋतुश्च । शेषं ममानम् ।
 ३१. पूर्ववद्भाष्याताः ।
 ३२. षलेव पशव ऐन्द्रविष्णवाः शिशिर ऋतौ पूर्ववदेकतन्वाः ।

१०.

१. उक्तो ऽयमेधः । पुरुषमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुरा-
 कल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते । प्रज्ञापतिः किलाश्वमेधयागं निर्वर्त्य^४
 पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धदारेण वेदादुपलभवान् ।

२. महाभाग्यस्याख्यापनार्थो^५ ऽर्थवादः ।

^१ O D om. चर्चे । ^२ A om. the text from उक्त M स्वरूपाद्यदर्शनात् ।

^३ A विवर्त्य O विवर्त्ये M निर्वपत्य ।

^४ C D om. सा ।

३. यथा प्रजापतिसूत्रेव वर्तमानिको^१ ऽपि यजमानः पुरुषमे-
धेनाभिलषितं फलमाप्नोति ।

४. महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजात^२ पुरु-
षमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति ।

५. उपजनस्य पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिक^३ आश्वमेधिकस्य
निवर्तको भवति । किमुपजन एवायं न भवति । विकारो ऽयं ।
पुरुषालम्भादिप्रातिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः ।

६. तिस्र दृष्टयस्त्रीणि हवींषि । एकहविष्का^४ ।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः ।

८. अग्नये दात्रे हविर्यत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः ।

९. अग्नये पथिहते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१०. पूर्ववदशस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं क्षत्रि-
यजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वामधिकेनावक्रीय संवत्सरायोक्तु-
मिति । अश्वरक्षणं दत्वास्यापि तत्संख्याका एव रक्षिणः^५ ।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र देव्यादिगृह्णात्तथा चैवेत्येवमशब्दप्रयो-
गादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते ।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि ।

१३. आश्वमेधिकेः सावित्रे हरहरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि ।

१४. पारिप्लवौर्ध्विपर्यासं नाराशंसानि कार्याणि ।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१ M वर्तमानानि को ऽपि । २ Com. जो । ३ A •का •धिकं ।

४ M हव ह • । ५ C दृष्टयः U D om. का दृष्ट ।

१६. पथाये स्त्रस्तय इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः^१ ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. श्रौतःश्रेपमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. शुनःश्रेपस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत् । आ-
चक्षाण इवानुद्भवेदित्यर्थः ।

४. कक्षीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽङ्गि ।

५. कक्षीवानुशिजः पुत्रः स्त्रनये भावयत्ये^२ राजनि सनिं ससान^३
दक्षिणां सम्भवानित्यर्थः ।

६. प्राप्ता रक्तमित्येतत्^४ ।

७. श्यावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्वे अग्निरार्चनानमो
षेददस्यौ राजनि सनिं ससान दक्षिणां सम्भवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भरद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽह्न्याचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा ह्यवौ राजनि तद्विष्णु
वर्णापसदे प्रसोके च राजनि सार्क्ष्ये भरद्वाजः सनिं ससान दक्षिणां
सम्भवान्^५ ।

१ D. om. the second इति C यदुक्तं तस्यायमर्थवादः । १ C भावे D भावने ।

२ A. सनि । ३ C सस्यर्थः ।

१२. अधि हवुः पणीनामिति तिस्रः । प्रस्तोक इक्षु राधसस्य
इत्येति चतस्रः । एताः सप्त निगदेत् । व्याचक्षाण इवानुद्भवेत् ।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वासिष्ठमाख्यानमाचष्टे ।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ऋषिः । सुदासो नाम
राजा पिजवनस्य^१ पुत्रस्तस्य सुदासः पैजवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो
बभूवेति ।

१५. दे नमर्देवतः श्रुते गोरित्येतत्सूक्तशेषमेव^२ सूक्तमित्याह ।
देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा ।

१६. मैधातियमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे ।

१७. तथा^३ तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा
पुमाग्वभूव स्त्रीत्वमनुभूय ।

१८. सुषि सुषीदेते वा त इति सूक्तशेषं व्याचक्षाण इवानु-
द्भवेत् । निगदेदित्यनुवृत्तेः ।

१९. ^४धातुमाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति ।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स ऋषिस्त्रि-
न्दिरे राजनि पारश्रव्ये सनिं समान दक्षिणां सन्धवान् ।

२१. निगदेत् ।

२२. वाग्रमाख्यानकमष्टममाचष्टे ।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वश ऋषिरश्वपुत्रः ।

१ O सुदासनमराजः पिजवनस्य पुत्रः । २ O गोरिति च सूक्तशेषमेव सूक्तमित्याह ।

३ D यथावृत्तमिवाचष्टे ।

४ O D here and in the Sūtra धातुः ।

यद्यग्नवा नाम राजा कानीतः । तस्मिन् सनिं समान । दानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ।

२४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूक्तशेषं च निगदेत् ।

२५. प्रास्कण्यमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे ।

२६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्कण्य ऋषिः पृषधे मेधे
मातरिथ्ये राजनि मातरिथ्यनि वा समन्तलिङ्गात् । सनिं समान
दक्षिणां लब्धवान् ।

२७. भूरोदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्ते निगदेत् ।

२८. नाभानेदिष्ठमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे ।

२९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सन्निपु नाभाने-
दिष्ठ ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान् ।

३०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं
निगदेत् ।

३१. सर्वाद्येतानि आख्यायानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशं-
सकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति ।

३२. पुरुषरूपः पुमान्तररूपेण प्रशस्यत इति नारागंशः । नरेवौ
परमात्मदर्शिभिः अद्धानैर्दर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नारागंशः ।

३३. 'यन्नारागंशान्याख्यानान्याचष्टे ।

१२.

१. पञ्चविंशतिसंख्याका घृषाः पुरुषमेधे भवन्ति ।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः ।

२. दश विल्वजातीया^१ द्वादश खदिरजातीयाः ।

४. पैतृद्रवौ देवदारूपमिद्वौ । उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्नि-
ष्ठस्य ।

५. राज्जुदालः शेषान्तकः^२ सो ऽग्निष्ठो भवति ।

६. पशवो भवन्ति ।

७. समानदेवतत्वात् ।

८. यान्याश्वमेधिकानि^३ सौत्याहान्युक्तानि गौतमस्य चतुस्त-
रस्तोम इत्येवमादौनि तेषां प्रथमे च^४ उत्तमं चैतदिहातिदिश्यते ।

९. अहर्भवतीति शेषः^५ ।

१०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पाद्यास्तार्थङ्गान्यात्मा पञ्चविंश
इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम् ।

११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण ।

१२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः चक्षियो वा परिक्रीतः । अपरः
पशुर्गोमृगः । हतीयो ऽजस्त्रपरः । एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः ।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः ।

१४. पञ्चविंशतिः पशवस्तास्यातुर्मासदेवताः पञ्चविंशतिरनुच-
क्षीतव्याः । अश्वमेधे पितृचैयम्भकपुनस्तुवर्जमिह^६ तु पितरस्यैयम्भ-
कदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः । पुनस्तुक्तानि तु वर्जनौथानि ।

१ A विल्वजाती । २ C शेषान्तकः । ३ Com. यानि C M D सौत्यानि ।

४ C D ins. हे ।

५ C adds हतीयमश्वः पञ्चविंशस्तोमकं भवति ।

६ C • पञ्चा A अश्वमेधपितृचैयम्भकम् ।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां सर्वदेवताप्रोत्यर्थं पशव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः ।

१६. अलङ्कृतं पुरुषं पौरुषैरलङ्कारैरास्तवमवग्राप्य उदीरतामवर उत्परास इत्यादिश्रुतिभिः । प्रणवो गणधर्मात्प्राप्तो वार्यते ।

१७. अग्निर्भृत्युरित्येवमादिकाः शाखान्तरोक्ता आप्रियो भवन्ति ।

१८. अभिगो इति (१६.३.२२) परिशिष्य मेनमग्रे विदहो माभि शोच इत्येतत्सूक्तमावपेत् । तथैव । यथाशुभेधे ।

१९. कौशं कुशमयम्^१ । ताप्यं छताकं^२ चौमं हृषणं वा । अरुणं पीतांशुकम् । आंशवं पट्टसूत्रमयम् ।

२०. संश्रप्तं पुरुषं यामेन माम्ना यामाख्येन माम्ना उद्गाता उपतिष्ठते ।

१३.

१. महस्वशीर्षा पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन धोलशक्तेन होताभिष्टुथात् ।

२. होचादयो यथोद्दिष्टाश्चत्वार ऋत्विजः परेत्यिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात् ।

३. अस्थानान्तरं ऋत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति । अगदं कुर्वन्तीत्यर्थः । हृषोभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदृष्टादौ दर्शनात् ।

^१ O (orig.) चमे । ^२ O M शाखान्तः । ^३ A कौ० C D कुशमय (D क) ।

^४ C हृषण M हृषो D हृषाणं ।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता । सुष्टामि त्वा हविषा
जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनो-
द्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीय इत्येतासां नैर्ऋतीनां^१ होचादय
अतिजो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः । एता-
सामान्नायक्रमेण तिसृभित्सिष्टभिर्होचादयो ययोद्दिष्टा यजमानं
भिषज्यन्ति ।

७. संज्ञप्ताय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविज्ञासुपनि-
धातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिष्यावुत्सक्योरव
शदं धेहीति ।

१०. होता महिषीं परिवृक्ता च महिषीत्यनया । ब्रह्मा
वावातां अप्रपाणा च वेग्नमेत्यनया । उद्गाता परिवृक्ता यो ऽना-
क्ताचो इत्यनया । अध्वर्युः पाक्षागक्षीं न वेग्रे यस्य रोमशमित्यनया ।
तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेयिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्वमेधवत्
त्यभिमेयंति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेग्नता । च
प्राक्तासः स्तभ्यन्त इति ।

११. न शेषे यस्य रन्वैत इति ।

१२. उदीर्ष्व नार्थमि जीवलोकम् । उदीष्वातः पतिवती
क्षेपा । उदीर्ष्वतो विश्वावसो । अग्नान्वतो रीयते मं भरध्वमि-
त्येता उत्थापित्यः । आभिर्होत्रादयो महिषीमुत्थापयन्ति ।

१३. होत्रादयो महिषीम् । मनो ऽन्वा ऊवामह इति त्वेन
होता । असुनीते मन इति त्वेन ब्रह्मा । यत्ते यमं वैवस्वतमिति
त्वमेवोद्गाता । यथा युगं वरचयेति त्वेनाध्वर्युः ।

१४. ब्रह्मा महिषीं वाचयति । तुशब्दान्मानुमन्त्रयते ।

१५. अक्षिजः सदसि ब्रह्मवयं वदन्ति वक्ष्यमाणकम् ।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्थो अक्षिति होताध्वर्युं पृच्छत्य-
नयर्षा ।

१८. सं यद्वयं यवमादो जनानामित्येतया ।

१९. होताध्वर्युमन्वेदु मे मंसमे सत्यमुक्तमित्येतया ।

२०. अध्वर्युस्तुर्था प्रत्याह । यस्यानचा दुहिता जालासित्यनया ।

२१. हे सुतो इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । द्वे
समीची बिभृतस्वरत्नमित्येतयोद्गाता प्रत्याह ।

२२. कत्यग्रयः कति सूर्यास इत्येतया ।

२३. एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इत्येतया ।

१४.

१. आशमेधिकं कर्म ब्रह्मवद्यानन्तरं प्रागाज्याहवति ।

१ A om the first three words. In the text of the Sūtra I ought to
have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. 'ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहाव्रतिकं च विशेषविशो वः ।
एते उभे शभेत् ।
३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः ।
४. 'ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहाव्रतिकं च कुविदङ्गत्यादिकं
प्रजगौ संप्रवयेत् । दृचशः^१ । सितेतरमणिवत् ।
५. फलार्थवादो ऽयं । द्वितीयादाभिन्नविकारान्नः सवने होत्रकाः ।
६. अस्याहो महाव्रतान्मध्यन्दिनो निष्क्रेवस्त्रमहत्तृतीये भवतः
षष्ठाद्याहो होत्रकाः ।
७. राजनाख्यमस्याहः पृष्ठं भवति ।
८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्सामर्थ्यवाददर्शनात् ।
९. वैयदेवानुचरादारभ्य षष्ठादह्नस्तृतीयसवनं भवति ।
१०. ये यज्ञेनेति शंसनादर्थवादो ऽयम् ।
११. नरैः शस्यत इति क्त्वा ।
१२. यत्षष्ठाहिकं तृतीयसवनं करोति ।
१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।
१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थो ऽर्थवादः ।
१५. वीक्ष्यन्नमेतदहः समाप्यते स्मशाखाभिप्रायेण ।
१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः ।
१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः पृष्ठयस्य यत्पञ्चमं तद्वति । सकल-
स्याहो ऽतिदेशः ।

१८. खमण्डलं पुरुषमेधे सहपुरुषं दीयते । पुरुषाः किल
ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमङ्गव्यष्टिं कुर्युः । तेषां च राजैवाग्रनं^१ ददाति ।

१९. विविधशास्त्रो यूपस्तस्मिन्दश पशवः श्राद्धभ्यक्तो शास्त्रान्त-
रान् ।

२०. द्वादशद्वादश^२ क्रमेण चतुषु पशवः भवन्ति । च त्राग्नेया
(१६.९.२८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणाश्वमेधवत् ।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो^३ ऽर्थवाद
उच्यते । ब्रह्म किल स्वयम्भु तपोऽतप्यत ।

२. वैशब्दो निपातः । न आनन्त्यमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति ।
इत्तं तर्हि सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानमेकान्तं सर्वकतुविशिष्टदर्शनेन^४ जुह-
वानीत्येवमैव ।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्व्वात्मानमद्वैतदर्श-
नेन ज्ञत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाय्ये कतौ जुहवां चकार ।

४. श्रेष्ठ्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसौ सिद्धिः । आधिपत्यं प्रभुता ।
एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम् ।

५. यथैवेतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः^५ सर्वभूतशरण्यो
ऽवेती^६ सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसमयः । सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं सर्वाणि
भूतानि चात्मानि जुहोति । जुहवां करोतीति च्छब्देऽनुकरणम् ।

१ M. तेषां वरापिवा इत । २ A has only once द्वादश । ३ C सक्तो ।

४ O. In. तद् । ५ C M द्वितीय ।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पञ्चमात्मयाजी वैद्यं काराण्य-
माधिपत्यं पर्येति । सर्वतः प्राप्नोति ।

७. प्रागग्नीषोमीयात् ।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशराचो यज्ञकृतुर्भवतीति । तस्याग्निष्टु-
दग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । इन्द्रस्तदुक्त्यो द्वितीयमहर्भवति । वैश्व-
देवस्तृतीयम् । चतुर्थे सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते ।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः ।

१०.^१ तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽग्नि पुरुषमालभन्ते ।

११. अपरियज्ञो^२ वाजपेयः षष्ठमहर्भवति ।

१२. आप्नोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः ।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्तोर्यामे सर्वाग्नेधानालभन्ते । मेधाम्बुचान्य-
ग्रन्^३ । ये के च प्राणिनस्तान् । प्रजापतिरेकेकस्य । नेति केचित्^४ । देव-
तास्तु नानाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्यै जुहोतीति (१३.७.१.८) शतपथे ।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः ।

१५. अवपाकानां लक्षो जुहति ।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संक्षेदं प्रक्षिपेयुः ।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति । चयस्त्रिंशं नवममहर्भवति ।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विंशजित्सर्वसोमः सर्वष्टहो ऽतिराचो
भवति ।

१. om. C. २ C D अपरियज्ञो । ३ Doubtful. A om. तत्र-पश्यन् but in
a repetition of this passage after xvi, 29, 18, it reads मेधाम्बुचान्यग्रन् ।

४ M केचित् । केचित् D केचित् । केचिदेव वास्तु नाना • C केचित् । केचि-
देववास्तु नाना • ।

१८. ककार्यवादो ऽयम् ।

२०. विंशतिः पञ्चो यस्मिन्नाक्षभ्यन्ते स विंशतिपञ्चः विवि-
धग्राह्यो यूपो भवति ।

२१. वसन्तादिष्वृतुष्वग्नेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशति-
माक्षभ्यन्ते ।

२२. वक्ष्यमाणा^१ दक्षिणा विकल्प्यते^२ । अत्र संतिष्ठत इति
वचनात् ।

२३. सप्तभूमि सप्तर्षः^३ । प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणो
प्रतीत्यध्वर्याददीच्युद्गातुस्तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति श्रुतेः ।

१६.

१. अरक्षं प्रव्रजेदिति सूचान्तः । गार्हपत्ये ऽग्नावधरारणिम् ।

२. आहवनीये ऽग्नावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य ।

३. दक्षिणाग्निमपि वज्रवचनात् ।

४. न यामं प्रविशेदित्यर्थः ।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्तत ईजे । अन्धेनेष्टवान्^४ ।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किल विशिष्टेन स्त्रीरूपेण साक्षा-
दवाच ।

७. ये विश्वकर्मभौवन मां दिदासि^५ तं चान्ये च युग्मदीया
न्ये च धातरः कक्षपाय दातुमिच्छतः(?) । स ईदृशः संगर आरभ्यो

१ OD. च । २ OD विकल्पते । ३ C भूमिपुत्रपत्रा D सप्तपत्रा ।

४ A चने OM इष्टवान् । ५ C D दिदास्य C also in the text.

भवतो मृषा । किं कारणम् । येन मां सक्षिप्तमध्ये मज्जन्तीं क
उद्धर्तुं शक्नोति यच्च स्वग्रे वर्तते तद्दीयत इति ।

८. विश्वकर्माणमाश्लिष्य स्नान्नां मज्जन्तीमुदके काशप चक्षि-
रुद्धृतवान् । विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्थवादस्तस्यायं संक्षे-
पार्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन
सर्वमेधः कर्तव्यः । स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं
पारयति । चक्षुग्भिरप्यचेत्यभूतैर्भवितव्यं चे भूमेः प्रकथे ऽप्युद्धर-
ण्यमाः ।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम् । तच्चायं विधिरनित्यः वाजपेय-
प्रकरणेऽपठितत्वात् ।

२. वाजस्याहमित्येवमादिकेन मन्त्रेण ब्रह्मौदुम्बरं रथचक्रमा-
रोहेत् ।

३. वृहस्पतेरित्यस्य स्थाने षष्ठात्ममेवेन्द्रस्येति ।

४. वैश्वे यजमाने वृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रक्षेपः^१ ।

५. तस्मिन्मध्यचक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे नाभिद्वय
उद्धर्तुं^२ अक्षप्रेषितो ब्रह्मा चिराविर्मया इति चक्षि साम गाथात्^३ ।

६. पचान्नरं वाशब्दात् । तस्यैव साखो धोमिं वक्ष्यमाश्लिषां
चिर्जपेत् ।

१ C पदस्य चक्षुः D दत्तस्य चक्षुः ।

२ A उद्धर्तुं C चक्षिदेर्नाभिद्वयमुद्धृतुं

D चक्षिदे ।

३ C D om, from चाखिर to चक्षि ।

७. एतच्च जपेद्वायेदा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. चारोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति स्थाने अहमिति^१ विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च^२ । मधुघ-
हस्थाध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा ।
हिरण्मयपात्र एव मधुघहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णा-
तीत्यर्थः^३ । अथैतं^४ सहिरण्यपात्रमेव मधुघहं ब्रह्मणे दददमृतमा-
धुरात्मन्वक्षते ऽमृतं द्यायुर्हिरण्यं । तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा भौचं मन्त्रं प्रठेत्^५ ।

मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः । प्रकृत एव^६ वाजपेये पत्नीयजमानौ
यूपमारोहतः । तच्च यजमानविशो यजमानमूषपुटेराग्ननि ।

१८.

१. प्राक् शौनःश्रेपात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मन्नि-
त्येवं पञ्चकलो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं^७ ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा^८ रुविताभि सत्यप्रसव इति प्रति-

१ A चनरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा । ३

४ D प्रतिगृह्णीयात् । ५ A रुविताभि सत्यप्रसव । ६ C M om. from पत्नी-

७ प्रठेत् । ८ C M प्रकृतः । प्रकृत एव वा । D •धिकारः । प्रकृत एव । A प्रा ।

९ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिगृह्णीति । ८ C उक्तः ।

प्रवृणुयात्^१ । स ब्रह्माभित्येवं प्रथममामन्त्रयते । तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति ।

५. तृतीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति ।

७. पञ्चमे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासौत्येवमादिकम् ।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्यमथौ^२ प्रवृत्तावस्त्रकारौ^३ ददाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. अश्वमेधकृतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतद्वृत्तिजो ऽश्व-
वन्धनानि धारयन्तः । अश्वं हृदयोः किंविशिष्टयोः संखन्दिनोः
परस्परं खन्दिनोः स्थापयन्ति ।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरश्मना चत्विजो
ऽश्वं हृदयोः संस्थापयेयुः ।

१२. यदि च^४ केचिच्छास्त्रिन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभि-
मर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृषहभित्येतान्मृशं जपेत् ।

१३. अश्वमेध इति वर्तते । अश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संक्षिते
यजमानपुरुषा आश्ववनीयमभितः सर्वासु दिषु प्रासादाभ्युर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिश्रुतेः ।

२ OD ब्रह्मणे (D ४) । ३ A वा ।

१४. तान्प्रासादानुपरिष्ठात्प्राकाराग्निखरैः मगवाचैः परिभ्रमि-
परिवेष्टयन्ति ।

१५. अन्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य शर्वोपधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुहोति तैर्गवाचैः ।

१६. सर्वरात्रं ऊत्वा प्रातरनुवाकवेलायाम्बन्विजः प्रथमरोहन्ति ।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुहोत्योदयात् पूर्ववत् ।

१८. अथशब्दादशमेधावभ्य एव । अवभ्यप्रवृत्ता आचैयं
सहस्रेण गवावक्रौय । किंविशिष्टो । य आद्वेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः
वलिगः । तिलकाद्यावलीपु यस्य । विक्लिधः कुष्टी । खण्डो हीमाङ्गः ।
वण्डः प्रजलनासमर्थः । खलतिः प्रमिद्ध एव । तमादाय नदीं यन्ति ।

१९. अथैनमवक्रौतमुदके प्रगाह्य समाप्ताथामवभ्येष्टौ प्राग-
भुक्षणात् यदास्यावक्रौतस्यावगाढस्योदकं मुखमाश्रन्देत मुखं प्रवि-
शेत् अथास्या अध्वर्युर्मस्तके यत्सोदितं जुहोति भूणहत्याये स्वाहा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अयानन्तरं तं पुरुषं निषेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
शब्दाद्वरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपयामा मक्ष-
पातकिनः ये यामाहन्मुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणौ अधिकारपरिच्छेदार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः । एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा । अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः ।

२. अवयवार्थवादो ऽयम् । यदेकविधमधिदैवतमग्निरध्यात्मं मम इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणाप्नोति ।

२०.

१. अथशब्दादियमप्यवयवस्तुतिः ।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्व्याख्यानम् । प्रतिष्ठे द्वे द्यावा-
भूथिवौ इति श्रुतेः^१ । अधिदैवतमग्निनौ अध्यात्मं चक्षुषी ।

३. यच्चयचायक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो दशरात्रमधिकुर्वीत ।

४. यच्चयचावच्छेदो न संपूर्णो दशरात्रस्तथाद्यानां^२ ग्रहणे प्राप्ते नियमः कियते । अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति ।

५. अन्यस्याक्तो ऽतिरात्रभावो भवति । अबुध्यमानो दशरात्रिक एवाहयोर्गः स्यात् ।

६. कृत्वेकले ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम् ।

७. अदीक्षिता खलिजो दीक्षितं यजमानं याजयेद्युः । केवां^३
चिच्छाक्षिणामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः । अत्ये-
षामेकयजमानका अहीना इति । स पक्षः सूचितः ।

१ A आध्यात्ममात्रा मम २० M आत्मो C अधिदैवतमग्निरात्ममम २० D अधिदैव-
तमग्निरात्मा मम । २ C D M om. from द्वे to श्रुतेः । ३ A ina. चक्षुषी वा ।

४ A केवांचिच्छाक्षिणां अहीनां अहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि ।

८. माघपरिषमाप्तिका अहीना भवन्ति । उभयरूपा अय-
चीनवचनात् ।

९. माघस्य यत्पुण्याभिर्न व्याप्यते तद्दीक्षादृष्ट्या व्याप्नुयुः ।

१०. असंवत्सरदीक्षिताय यजमानाय महद्वयं न ग्रंसेत् ।

११. येन संवत्सरमुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न ग्रंसेत् ।

१२. 'अस्य द्विराचस्य प्रथममहर्नित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः
स्यादिति हैक आहुः ।

१३. स्वरूपेण चायं (!) स्तुतिः ।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः ।

१५. निष्क्रेवज्जमरुत्वतीययोर्निविद्धाने संपातसूक्ते भवतः । आ-
यात्विजो ऽवस इति मरुत्वतीयमा न इन्द्रो दूरादिति निष्क्रेवज्जम् ।

१६. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवम् । यज्ञेन वर्धत
जातवेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्येते द्वितीयस्याहुः भवतः ।

१७. त्रिराचे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याहुः एते एवार्भवजात-
वेदसीये भवतः ।

१८. द्विराचस्याह्येगः ।

१९. वक्ष्यमाणेन वाग्न्येन विक्रपो ऽत्रापि द्रष्टव्यः ।

२०. गौस आयुषः ।

२१. अधिदैवतमथात्ममित्युक्तम् ।

२१.

१. अथ यन्निविधं त्रिप्रकारं तत् चिरात्रेण वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इति ।

२. 'अधिदैवतं चन्द्रमः प्रजापतिरुद्रा अध्यात्मम् मनोबुद्धि-
कारः' ।

३. प्रथमस्याङ्गस्य स्विष्टकृत्स्नतयः सोमा भवन्ति चिष्टपञ्च-
दशसप्तदशा इति ।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

५. षोडशसोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंसिन् आज्यं भवति ।

६. एकविंशः त्रिणवः चयस्त्रिंश इति तृतीयस्याङ्गः सोमा भवन्ति ।

७. अस्य चिराचस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंख्यं भवति ।

८. उक्त्यसंख्यं द्वितीयमहः ।

९. अतिराचसंख्यं तृतीयमहर्भवति ।

१०. स्वमतेन ।

११. छन्दोगवशादन्यथापि भवति ।

१२. तृतीयस्याङ्गो दृष्टपृष्ठं भवति । अर्थवादार्थं पृष्ठानां
चिन्मू । पूर्वकारिवशाद्भवत्या ।

१३. भक्तिसाहचर्यात् ।

१४. भक्तिसाहचर्यादेव ।

१५. पूर्ववद्वाच्या ।

१६. प्राप्तये ।

१७. सामूहिकात् पक्षदाद्यानि भवन्ति ।

१८. मध्यमाच्छन्दोमात्तैष्टुभ इत्यनेन विशेषेण प्रउगो भवति
द्वितीयस्याहः ।

१९. द्वितीयस्याहः । प्रकृतत्वात् ।

२०. यद्वितीयस्याहः पार्थिकस्य महत्वीर्यं तत्तृतीये ऽहनि
करोति ।

२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्परं पालनमभिप्रेतम् ।

२२. द्वितीयतृतीये । अधिकारात् । 'चिद्वत्स्तोमं प्रथमं सप्त-
दशस्तोमं द्वितीयं पञ्चदशस्तोमं तृतीयम् । एवमहर्योगो वा कर्तव्य
इत्यर्थः ।

२३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमित्ययं मामप्रगाथो निष्क्रेवत्यस्य भवति ।
शोचकाणामनस्तरेषु संदेशो मा भूत् इत्यारम्भः ।

२४. सो षु त्वा वाघतश्चेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
दिपदां व्यवधाधिकामुद्धृत्य मैत्रावरुणस्य भवतः ।

२५. कं नव्यो अतसीनामित्ययं कदाग्रगाथः । कददचनं
प्रगाथादेशार्थम् ।

२६. द्वितीयात्पार्थिकादहः सूक्ते भवतः ।

२७. अस्तावि मय्य पूर्यमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । उभयं
ऋणवचन इत्यनुरूपः प्रगाथग्रहणानुवृत्तेः ।

२८. माह्मणाच्छ्विन एव ।

२८. आद्यन्त इव सूर्यमिति स्तोत्रियः । शग्धू चित्यतुरूपः ।

२९. प्रगायद्यज्ञमनुवर्तत एव ।

३०. यथाप्राप्ते एव ।

३१. होतुः षष्ठात् होचकाणां द्वितीयादङ्ग उक्थानि ।

२२.

१. एष चिराचः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान् । न्वा
इति निपातसमाहारः ।

२. एतमेव चिराचमपरे गर्गचिराच इत्येवं वदन्ति ।

३. द्वितीयो ऽपि चिराचो ऽश्वचिराच इत्येवंनामा ।

४. अश्वचिराचे ऽयं विशेषः ।

५. यद्वन्द इत्येतदभिगावावपेत् ।

६. तृतीयस्त्रिराचन्दोमपवमानो' भवति ।

७. चतुर्थस्त्रिराचः पराकाख्यः ।

८. एवंस्तोमकान्यहानि त्रीणि भवन्ति ।

९. यथोक्तलक्षणः ।

१०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन् ।

११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया ।

१२. पूर्वं गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरस्य । अयं तु जगतीसंपन्नः ।
तत्र आधिक्येन प्रशस्यते । अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः । इतरौ
गायत्रीसंपन्नौ ।

१३. सत्यकप्रशंसार्थं वचनम् ।
 १४. वक्ष्यमाणकस्त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरित्यहर्द्योगेन कुसुम-
 बिन्दुचिराचनानाम^१ ।
 १५. प्रथमे ऽहनि गवां चीषि शतानि ददाति ।
 १६. चयस्त्रिंशतं गवां गोः कक्षास्य पञ्च^२ ।
 १७. ददातीत्यनुवर्तते ।
 १८. या सहस्रतमौ गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कक्षादत्ता
 परिग्रियते । किं तस्या इत्यत आह ।
 १९. तां कक्षामन्यया गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीत^३ ,
 ततो ऽमा यजमानस्य गृहे कुर्वीत ।
 २०. अमाकार्येत्थिवमाज्जराचार्या यजमानस्यैव संभृत्या इति ।
 संभृतिविशेषप्रादुर्भावः । अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः ।
 २१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् वा
 सहस्रतमौ देयेत्याहुः ।
 २२. प्रथमोपरमणं गोर्बहुनां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि
 चेद्भवति^४ तदप्रच्यवनरूपम् ।
 २३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां^५ या प्रथमोप-
 विशेत् वा सहस्रतमौ कार्येति ।
 २४. संख्यायिनीनां^६ प्रथमोपवेशनम् ।
 २५. अथ वा श्वो वा विजनिष्यत^७ इत्यथर्वीना ।

१ O • बिन्दुचिराचनानाम । २ C कक्षापञ्च । ३ A C (orig.) कक्षापि ।

४ O घनप्रचयश्च • M वाह • । ५ Corr ; C संख्यापिनीनां प्र • A • व्यापिनीनां ।

७ १०००. O M.

२६. संनिष्ठाष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति ।
 २७. सत्तमा शोभनतमा अद्यङ्गा वज्रवीरा नवप्रजेत्यादिगुणा ।
 २८. कथं नाम यद्यत्^१ शोभनं तत्तद्गुणे स्यादित्यर्थवादः ।
 २९. सर्ववेदचिराधो नाम अहीनस्तस्मिन् चिदेदाध्यायी ब्रह्मा
 भवति यस्य सोभयतः पितृतश्च मातृतश्च त्रिपुरुषं ओत्रिया भुवन्ति ।
 एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदचिराचे कार्यः ।
 ३०. पूर्वोक्तानां चिराच्चाणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इत्यर्थः ।
 २. मेदोऽसृग्ज्ञांसमञ्जावयवाः ।
 ३. अपि च चतुष्पादाः पञ्चवः ।
 ४. अग्न्यजुःसामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्म चतुर्विधम् । अथात्मा
 चत्वार्यङ्गानि ।
 ५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि ।
 ६. पूर्वस्य स्तोमविधेः^१ स्तुत्यर्थः शेषः ।
 ७. जमदग्नेश्चतुराधो ऽयमुच्यते ।
 ८. वक्ष्यमाणो ऽनेश्चतुर्वीरसंज्ञकश्चतुराधः ।
 ९. एष प्रथमस्याङ्गः स्तोमसमाहारः ।

१०. एष प्रथमस्याहस्तिवृद्धसृज्यते । एकविंशं प्रजन्यते ।
 ११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः । स उत्सृज्यते । क्षिणवः प्रजन्यते ।
 १२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते । चयस्त्रिंशः प्रजन्यते ।
 १३. उत्तमेन न्यायेन ।
 १४. स्पष्टम् । वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते ।
 १५. तस्य चतुरात्रस्य शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।
 १६. तदभिप्रायेण शस्त्रमपि भवति ।
 १७. यो जात इति ।
 १८. वा ययथोक्ते ।
 १९. द्वितीयं वैरूपपृष्ठं भवति पक्षेण । तस्मिन्सति वैराजान्तृतीयसवनं । चतुर्थादङ्ग इत्यर्थः ।
 २०. आदितो ज्वच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराजपृष्ठमेव भवति । तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम् । वैरूपान्तृतीयसवनं द्वितीयादङ्ग इत्यभिप्रायः ।
 २१. चतुर्थमहर्भवतीत्यानन्तर्यात् ।
 २२. प्राकृतमतिराचम् । इह प्रकरणे संयवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।
 २३. अयमपरश्चतुरात्रस्याहयोर्गविशेषः । आभिन्नविकानामङ्गानामभिजिज्ञतुर्थो भवति ।
 २४. पार्थिकानामङ्गां विश्वजिज्ञतुर्थः । आभिन्नविकानां पार्थिकानीतराणि ।

२६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

१३. एवमयं चतुराक्षः । पञ्चममहर्निह्यते ।

॥ C चतुर्थमंथं M चतुर्थमंथं । ॥ C D om, चप । ॥ A प्रति सेति

१४. पञ्चमस्य आभिन्नविकस्य द्वे सवने । पृष्ठस्य षष्ठादङ्ग-
स्तृतीयसवनमित्येतच्छब्दं पञ्चमे ।

१५. पञ्च वाभिन्नविकस्य । वागब्दो विकल्पार्थः ।

१६. उत्तमादाभिन्नविकात्पञ्चमे तृतीयमवनं भवति । अत्र द्वे
सवने पञ्चमादाभिन्नविकात् ।

१७. पञ्चान्तरमेतद्विधानमामर्थात् ।

१८. पार्ष्टिकानां चतुर्थ इत्यर्थः ।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन ।

२०. आभिन्नविकपक्ष इतरच ।

२१. उक्तार्थोऽर्थवादः ।

२५.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि षण्णोर्वीरिति षड्विधमधिदेवतम् ।
षण्णोऽयमात्मोत्पत्त्यात्मम् ।

३. एवं युक्तानि^१ षण्णानि ।

४. वागब्दो विकल्पार्थः ।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितोऽन्तरं महाव्रतम् ।

६. स एक एव पक्षे पृष्ठः पक्षेऽभिन्नः ।

७. उक्तार्थोऽर्थवादः ।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते ।
२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदेवतम् । वलङ्गानि विद्या^१ सप्तमौ-
त्यथात्मम् ।
३. एवमुक्तः सप्तराजः ।
४. वक्ष्यमाणः सप्तराज एवंसंज्ञकः ।
५. यथोक्तानि सप्ताहानि ।
६. वक्ष्यमाणः सप्तराजस्तेनाप्तः ।
७. अखैव संज्ञाम्तरं जनकसप्तराज इति ।
८. वलाभिन्नविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्ययमहर्योगपञ्चः ।
९. इतरेषां पार्थिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽहर्योगपञ्चः ।
१०. वला^२ सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन ।
११. कृतव्याख्यानमेतत् ।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।
२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदेवतम् । अष्टावङ्गानीत्यथात्मम् ।
३. उक्तार्थमेतत्सूचम् ।
४. पार्थिकानामेव सप्तमः ।
५. अष्टममहर्विकल्पितम् ।

६. वाग्रब्धौ विकल्पार्थः । उभयोः पृष्ठाभिप्लवधोरभिजित्प्रप्तौ विमृजिदष्टमः ।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२८.

१. अनुष्ठेयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम् । नव प्राणा इत्यध्यात्मम् ।

३. अनेन वाह्ययोगिन नव^१ ।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः । गोसंज्ञक उक्थ्यः । आयुःसंज्ञको ऽतिरात्रः । ^२एवं चिरूपयन्ति । एवं नवरात्रम् । तं शस्त्रक्षीपिगङ्गा इत्याचक्षते ।

५. ज्ञानव्याख्यानो विधिः^३ ।

२९.

१. देवलोकं पितृलोकं जीवलोकमित्यादयो ऽधिदैवतम् । दशेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम् ।

२. दशरात्रस्याहयोग उच्यते । अथर्धो ऽभिप्लवस्तानि नवा-
हानि भवन्ति । नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव । वैश्वानरश्चेति
दशमं वक्ष्यति ।

३. प्राक्तनौ वा दशरात्रः संख्याविकारेण विवृतः ।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम् ।

५. पुरोधाकामस्यायमहीनस्रोदितः । तत्रायमर्थवाद उच्यते ।

एतेन दशरात्रेण किल जलो जातृकर्णं दृष्ट्वा त्रयाणां राज्यं^१ निगुह्यागोत्रावयववंशजानां जातृकर्णः प्राप । कतमे पुनस्ते निगुह्यागोत्रा इति । अत आह । काश्यपैर्देहयोः पुरोहितो बभूव । कौशल्यस्य च राज्ञः ।

६. तस्य ह जातृकर्णस्य तां त्रियमभिधाय^२ मम स्यादिति मन्त्रानः पितरमधूहे ऽधिप्रापितवानुपलभ्वानित्यर्थः । पलित यज्ञकामान्यान् जनाञ्जिह्वा यज्ञसा समर्धयितुं जानामि येनान्येभ्य इव एतां विद्यां प्रयच्छामि । आत्मानं समर्धयितुं अस्माकमृद्धिद्वारेण नैवेच्छामि ।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । हे पुत्र श्वेतकेतो मा मैवं वोचः । उपदेशयज्ञक्रतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं^३ ममाभीष्टम् ।

८. यदेतन्मयोच्यते यज्ञक्रतोरप्रकाशीकरणे^४ विद्यादानं फलं^५ तत्त्वमेव^६ कर्तव्यं^७ ऽथेकस्मिंश्चिद्ब्रह्मबन्धौ विज्ञातवानसि । एतदुक्तं भवति । तदेतद्यज्ञक्रतोः फलं म्रियते । एतत्परिच्छिन्नं । यज्ञशास्त्र-प्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति ।

१ A राज्याधिगुह्या ॥ गोत्रा • C M निगुह्या गोत्रा—वयववंश • D निगुह्या-गोत्रा • aet. to निगु(?)दृष्ट्वानं गो • २ A (?) धिगुह्यागोत्रा ।

३ A अतिधाय C (orig) मानसस्यादिति M मानस्या • D अतिधायमानस्यादिति ।

४ A यायात्पिवा इत्ये • ५ A कर्णः । ६ A औ. फलं ।

७ A C (orig.) D M तत्त्वम् • ८ C कर्तव्यकारके D कर्तव्यकारे ।

८. उग्रब्धो प्रग्रब्धस्यार्थः^१ । किलेति विधाप्रकर्षः । यथास्य
श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम् ।

१०. तथैतदेदितंयम् । अद्वा तु कर्तव्येत्यर्थः ।

११. स एष दशराचः पुरोधाकामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः ।

१२. प्राप्नोति पुरोधाभेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१३. चिककुद इति^२ चतुष्टोमो दशरानो यज्ञः शास्त्रान्तरे ।
तत एवं व्याख्यातव्यम् । चतुष्टोमस्त्रिककुदाभिधानस्तस्मादस्य^३ शस्त्रं
भवति ।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्त्यन्तिगेषविहितः ।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विगिष्टंछन्दोमचिककुदित्युच्यते^४ । चक्षो
ऽप्येते छान्दोग्ये विहितान्त्येवाहयोगो दशराचतो वा ।

१६. अयमपरो ऽस्य दशराचस्याहयोगिकल्पः । पूर्वस्मिन्नपि
कल्पे वैश्वानर एव^५ दशमयज्ञब्दात् ।

१७. अथ चापरो दशराचकल्पः ।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः । तेनैव तत्कल्पान्तरम् ।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनो ऽयं विधिगेषो^६ ऽयंवादः ।

१ A उग्रब्धो प्राग० C D तच्छब्दो नःशब्दस्यार्थः । २ A चिककुप् इति C D M
चिककुद इति चतुष्टोमस्य शास्त्रान्तरे । ३ A चिककुवाभिधान० C D चिककुदाभि-
धानः तदस्य शब्दं M चिककुदाभिधानस्तदशराचं । ४ A चिककुप् इत्युच्यते C D M
चिककुद इत्युच्यते । ५ A inserts between एव and दशम the text and
comm. of xvi, 15, 8 ff beginning with भूतेष्वान्तरं छत्वा and ending with
अभिधानः (19) । ६ C रोचनोऽयं विधिः ।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणमेकादशरात्रेण ।
२. अधिदेवतमेकादश इन्द्राः । अध्यात्मं दशेन्द्रियाण्येकादशं मनः ।
३. इति तु व्यूह इति यचोच्यते स व्यूहच्छब्दाः ।
४. अथ^१ समूह इति यचोच्यते स सामूहिको दशरात्रः ।
स वा भवति ।
५. एकादशमहः ।
६. दशरात्रो भवति ।
७. दृष्टव्यन्तरपृष्ठस्य दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः ।
८. तमनेनाहयोगेन विश्विष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्या-
चक्षते षोडशिकाः ।
९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति ।
१०. अयुतं दश सहस्राणि^२ पूर्वोक्तानि । एकादशमश्वसहस-
मित्येके मन्यन्ते ।
११. शङ्खपञ्चक्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमादिना
धर्मजातेन युक्तः । अतो मासापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नाश
धर्मः ।
१२. यथोक्तानामेवार्थवादार्थे^३ उपन्यासः ।

१ C D ins. यत् ।

२ C दक्षिणाणि instead of द० स० ।

३ A om.

१२. यतो ऽभ्यधिकां त्रियमिच्छन्ति^१ उत्तरोत्तरिणीमुत्तरो-
त्तरोत्कृष्टां त्रियं विविधां च दौर्गंधिं प्रग्रंशं साधुवादरूपां च
विराजमन्नाद्यं चोत्तरोत्कृष्टं सर्वजनातिशयसुपभोगसंबद्धमित्येतदा-
प्नोति य एवं वेद ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ ग्रिष्टाचारस्तदाचरणं वायु-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम् ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

१.

मधुसूदनगुरुं वन्दे देवमातं तथौत्रिदम् ।

कृष्णं विनायकं रामं हरिरामं हलायुधम् ॥१॥

सप्त चैतान् गुरुन् नत्वा तेषां वै पादपांसवः ।

भायं महाव्रतस्याहं कुर्वे गोविन्दभञ्जकः ॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्यनेन वाक्येन ।
 गृहपञ्चस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमाद्युक्तो द्वादशाहः
 सत्ताहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिश्यते । तत्र विकृतौ द्वादशाहो चैर-
 होभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय^१ एकाहार्थं महा-
 व्रतमाहरन्तीत्यनेन वाक्येन त्रयोदशरात्रसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाव्रतं
 विद्धे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१२. १५. १३)
 दशमादहो महाव्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुरोधेन
 सूचकारस्य दशमादहः परमथातो महाव्रतस्येत्यादि महाव्रतस्य
 सूचकं युज्यते । कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमथातो महा-
 व्रतस्येत्येवमादिना सूत्रेण महाव्रतं कर्म पृथगेवोपदिश्यते । सत्यम् ।
 ज्ञायते । न हि पाठक्रमवशेनानुष्ठानक्रमो भवति । सर्वस्वरपरा-
 कर्षोक्तमेव दर्शयामात् । तथा चास्य क्रतोरारण्यकसंबन्धात्पृथगुपदेशः ।
 तस्य पुनरारण्यकसंबन्धः श्रुतेः । ऐकाहिकमेव स्याद्गृह्य वा एकाहो

ब्रह्मोतदहर्ब्रह्मण्येव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः
 अवशात् । उपनिषदाद्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति । एव-
 मेकनिरूप्यत्वेन संबन्धः । श्रुतिक्रमोऽप्येवमेव । सर्वकर्मविधानानन्तरं
 प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते । तस्मात्सूत्रकारस्यापि
 सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते । अनुष्ठानक्रमानुग्राह-
 काणि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि । यथा होचकाणां शस्त्रकृत्तौ
 प्रातःसवने श्वःशोचियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशे ऽभि-
 जिति विधुवति बृहस्पृष्टे विश्वजिति महाव्रते च (१२. ६. ७)
 षष्ठादिति । तथा द्वितीयसवने । अथ यद्यभिजितं विधुवन्तं बृहत्-
 पृष्ठं विश्वजितं (१२. २७. ४) महाव्रतीयमहरित्युक्त्यानि कुर्षु-
 रिति । एवमनुष्ठानक्रमोऽप्यनुगृहीतो भवति । होचकाणां परि-
 गणितपदार्थत्वादनुष्ठानक्रमानुग्राह्यं तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः
 कर्मबाहुल्यात्पृथक् 'सविस्तरान्महाव्रतीयपदार्थान्' सूत्रकार उप-
 दिशति ।

१. विधिरुच्यत इति वाक्यशेषः । अथशब्दो विशेषाधिका-
 रार्थः । महाव्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः । आगन्तव्यार्थो
 वा । अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाव्रतीयं कर्माच्यत इत्यर्थः ।
 अतःशब्दः क्रमार्थः । सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि । अतः क्रमप्राप्तं
 महाव्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः । हेत्वर्थो वा । यतः सर्वाणि
 कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाव्रतीयं कर्म वक्ष्यत इति हेत्वर्थः ।

१ Com. मन्त्रा । २ O. धर्मि । ३ O. महाव्रतीयान् । ४ O. प्रतीकं मन्त्रं
 वक्ष्यत इत्यर्थः । विशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः ।

२. महाव्रतीयादङ्गः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले
 किञ्चिद्गो दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः । श्रोता प्रेङ्गफलकमुदुम्बरकाष्ठा-
 खनं तदर्धमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति उच्छिनत्तीत्यर्थः । ननु
 संक्षिते दशमे ऽहनि (१०. ६. २) सदो हविर्धानानि समू-
 हन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादङ्गः परं महाव्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्ग-
 फलकादि कथं नाम न कियत इति चेत् । उच्यते । अपि द्वे वा
 चोणि वा (१०. १. ८) फलकानि मंड्युरिति संतष्टमिति चाग्रे
 वक्ष्यते । संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कति-
 पसेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्गफलकाद्यर्थमुदुम्बरोत्पाटनं, कर्तव्य-
 मिति ।

३. प्रेङ्गफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति शेषः । समपश्य परिवासनं
 मा भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते । दृश्यते च । अश्वत्यो यः शमी-
 गर्भः प्रशस्तोर्वीषसुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची वोर्ज-
 गापि वैत्येवमाश्रयप्रकरणे ऽपि शाखाया एव च्छेदनमस्ति ।
 तस्मादद्यापि शाखाया एव च्छेदनं युज्यते न समपश्येति ।

४. श्रोतोदुम्बरस्य प्रेङ्गफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम् । कथ-
 मुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वस्थां दिग्वादित्योदयनदिग्भि-
 मुन्दीचौदुम्बरीं शाखां गतवती सा हेत्तव्या । ननु सर्वदा पूर्वस्थां
 दिग्भेदादित्योदयनं भवतीति । कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्यो-
 दयनत इत्युच्यते । सत्यम् । रात्रिभेदात्पूर्वस्थां दिग्गपि आदि-
 त्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते । अतो रात्रिं विचार्य यस्मिन्नाश्रौ-
 चस्थां दिग्निं सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बरशाखामुत्पाटयतीति

शास्त्रनियमः । अथवा अथमर्थः । पुरस्तात्पूर्वशां दिशि वा शाखा
वा केतव्या । अतः पूर्वशां दिश्यादित्यस्योद्गमनं भवेदिति ।

५. पुरस्ताद्विद्यमानशास्त्रस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि
उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी शाखा न लभ्यते ततोदगाश्रितापि
च्छेत्तव्या । अत्रोत्तरत इति सामान्योक्तेर्न कोणाभिसुखी यास्या ।
तत्र दिगन्तरत्वश्रवणात् ।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिशोरविद्यमानशाखात्वे पचान्तरमे-
तत् । यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्गफलककरणसमयां शाखा
कोणाभिसुखवरहिता स्यात् सापि यास्या । दक्षिणा दिक् पिञ्च-
त्वाच्च प्रयोज्येति नाग्रङ्गनीयं वचनात् ।

७. जघन्यपचान्तरमेतत् । यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे
प्रयोजनसमयां शाखा भवेत् सापि कोणाभिसुखवरहिता पूर्वोक्ता-
भावे यास्या ।

८. ह्रसीयस्युदुम्बरे पचान्तरमेतत् । समयमप्युदुम्बरं स्वपरि-
जनेर्मूले केदयित्वा प्राङ्निष्ठमुदङ्का तिष्ठन्नुत्पाटनमात्रं होता कृत्वा
प्रेङ्गफलकं कुर्यादिति शेषः ।

९. प्रकृतस्योदुम्बरस्य द्वे वा त्रीण्यपि वा फलकानि संदद्यात् ।
संतृष्टार इति शेषः । द्वे वा त्रीणि त्रेतीयाविकल्पः । यथा पवित्र-
करणे । सुशतदले अविषमे अविच्छिन्नाये अन्ननगर्भे प्रादेशेन
मापयित्वा कुशेन च्छिनक्ति पवित्रे स्य इति । द्वे त्रीणि वा भव-

नोति उदुम्बरस्य महत्त्वे फलकद्वयम् । अणुत्वे फलकत्रयमिति कस्य चिद्व्यवसायिका स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।

१०. तत्फलकं प्राग्फलम् वाङ्मात्रं वाङ्प्रमाणं भवतीति ।

११. तत्फलकं तिर्यक् प्रयुत्वतो ऽरन्निमात्रम् । अरन्निप्रमाणं भवतीति ।

१२. होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सम्यक्तष्ट मुनिष्पादितं भवतीति ।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चादुदीचीनायं फलकं (१७ १०. ४) निधायेति । तस्माद्यथा तस्यायं ज्ञायते तथा भवतीति ।

१४. तत्फलकमन्त्रेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वित० दर्शयति ध्वजिह्वं कारयतीति ।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यत्सोदुम्बरस्य^१ फलकं कृतमेत-
स्योदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य^२ । तद्गहितत्वे
ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा । विशाख्यौ वंशधरणसमर्थशाखे
हेदयन्ति सापुशवाः ।

१६. किंप्रमाणे ते विशाख्यौ । पुरुषप्रमाणं किंचिदतिक्रान्ते ।
परःशङ्खो निपातः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थं द्वितौ दयेति^३ समासः ।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा हेदयन्तीति शेषः । वंशं
विशाख्यौदपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं
हेदयन्ति ।

१ C सोदुम्बरस्य तद्गहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थफलकं कृतम् । २ C शाखस्य
सोदुम्बरस्य वा । ३ A क्रान्तादर्थे द्वितौ ।

१८. इति संबन्धः । यदि देशविशेषादुदुम्बराणां भक्षणात् यतोऽन्यो वृक्षः फलग्रहणग्रीवो यस्मिन्नादस्यतो विष्णो वा तस्यै-
तत्सर्वं फलकादि कुर्यात् ।

२.

१. अतः प्रभृति सर्वचान्तर्याणीं ऽयशब्दः । सुक्ष्मयरक्खुदयं
कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

२. ते रक्खु वृद्धे फलकधरणसमर्थे कारयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

३. तद्रक्खुदयं चिह्नकारयन्तीति ।

४. द्विव्यायामं किञ्चिदतिक्रान्ते परोदिव्यायामे । प्रमाणतस्तौ
एवंविधे कारयन्तीति ।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं शोतारमभितो देवयजनसमीपे उप-
कल्पयन्ति स्त्रपुरुषाः ।

६. उदुम्बरविकारामामन्दौमासगविशेषमुद्गाचर्थं संगन्ति सम्य-
ग्विष्यादयन्ति ।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्या आसन्त्याः प्रादेश-
प्रमाणाः पादा भवन्तीति ।

८. सत्त्वार्थेपि काष्ठानि अरन्निप्रमाणाणि भवन्तीत्यर्थः ।

९. तामासन्दीं सम्यग्विष्याद्य विवक्ष्यतीति संबन्धः ।

१०. तामासन्दीं सुक्ष्मविकाराभिः सन्त्याभौ रक्खुभिर्दिगुणी-
कृताभिः प्रदक्षिणप्रोताभिर्विवक्षन्ति । वेज् तन्मसंताम इत्यस्य

१०. १. १—१०.] शास्त्रायनञौतसूत्रभाष्ये ।

धातो रूपं विवच्यन्ति विशेषेण अष्टिद्रां वचन्ति वेष्टय-
न्तीत्यर्थः ।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुशतयुक्तां वीणामुपकल्पयन्ति
कुर्वन्ति स्वरपुराणाः ।

२. तस्या वीणायाः पालाशौ पलाशविकारा सूना भवति ।
सा च काष्ठविशेषरूपा^१ ।

३. तस्या इत्यनुवर्तते । तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो
भवतीति ।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः ।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्तेन^२ आनडुहेन चर्मणा उपरिलोका-
भिषीयन्ति । सुवृद्धां कुर्वन्तीति ।

६. तस्या वीणाया दण्डं दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति ।

७. तदिति सप्तम्यर्थे ऽव्ययं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रति-
च्छिद्रं दशदश रज्जूः^३ प्रवचन्ति ।

८. ता रज्ज्वीणाया अथप्रदेशे पृथक्पृथग्भवन्तीति ।

९. सा वीणा दण्डसमलोकान्ताभिः शततन्त्रौ भवतीति ।

१०. पर्यायान्ता वेतसवृक्षशाखा वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१. O. om. वेष्टयन्ति । २. Partly om. in A. ३ om. in A. ४ C. प्रदेशेन ।

MSS रज्जुः ।

११. कर्षणवीणा प्ररसेवीका वीणावादनार्थं कर्तव्या ।
१२. शाखान्तरकस्य वास्तुप्रकारा वीणाः पञ्चः कुर्वन्तीति ।
१३. पिक्वोराशङ्ककां वीणां प्रमुखेन मुखसमीपेन वादयेत् ।
पञ्चै पूर्वकृतत्वात् ।
१४. या पञ्चै काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन त्रैलोक्यस्य वादयेदित्यर्थः ।
१५. तां काण्डवीणां चाटरीरित्यास्यते वीणावादिनः ।
१६. या चाटरीसङ्गका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा अरातिरूपा स्यात् । वैरीरूपा स्यात् ।
१७. अरातिरूपत्वाद्धिषां जनयित्री भवति ।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमभ्यर्थः समीपे करोति ।

२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सहस्रौ सवादौ पूर्वद्वारवाङ्गं अभितः सदसो वदिरासञ्चयति । आबध्नाति ।

३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सहस्रौ सवादनावपर-
द्वारवाङ्गं अभितः सदसो जगन्मध्ये आसञ्चयति आबध्नाति ।

१ C. कृतत्वात् । २ C. पूर्वद्वारवाङ्गं द्वारवाङ्ग । ३ C. अवरद्वारं द्वारवाङ्ग
अभितः । ४ C. ins. अभितः ।

३. यदि दुग्धभयः यद् दध्ना सत्येकं दुग्धं सदसो दधि-
कार्थं नैवावश्यधिष्यत् दधिणेनासञ्जयति । एकं सदस उत्तरार्धं
दध्नावाकधिष्यत्युत्तरेणासञ्जयति ।

४. सुशुक्लानां मिश्रितानामध्योर्योरर्थं कूर्चमासनविशेषं संस्कु-
र्वन्ति साधुदधाः ।

५. महदुक्तं ग्रंथे होचि ऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्या-
गच्छति । अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वैतद्येन होतुर्धिष्यत् प्राकुप-
यिष्यतीति (१७. ११. २) । तत्रोपवेशनमात्रमाहावोत्तरकालं कूर्चं
तिष्ठन्नेव प्रतिगच्छति ।

७. अथ होचिद्वाचध्वर्युश्च इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः
प्रतिपुरुषं चतुर्दशपि दीक्षितास्तुर्दश दृषीः कुशमयानासनविशे-
षाभ्युर्वन्ते । दीक्षितानां दृषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाको-
त्तरकाल एव युज्यते । कतिपयान् कुशभारान् निदधति प्रात-
र्दृषीभ्य इति (१७. ६. ६) सूत्रारम्भात् ।

८. ता दृषीस्तादृशीः कुर्वन्ते यादृशो भूमावुच्छिताः प्रादेश-
प्रमाणा भवेयुः । दीक्षितानां दृषीकरणप्रवृत्तेनाम्यदपि करणीय-
पदार्थजातमुच्यते ।

गणनायं प्रथम्यादौ सुखेनोद्वादिसिद्धये ।

शाक्तिकदादशाहस्य पट्टतिः क्रियते मया ॥

तत्र शाक्तिकस्य द्वादशाहस्य समवाप्तस्य साग्निसिद्धत्वात् प्रथ-
मशिशिरसपानार्थः प्रदर्शनी । यत्तं चिकीर्षवः सर्वे यजमाना आदि-

ताम्रश्च इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता मृष्टपतिस्तदग्नाः इष्टप्रथे पुष्पे
 नक्षत्रे पुष्पाहे पूर्वाहे मातृयागपूर्वकमाभ्युदधिकं आहुं विधावापैता
 संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति भूतौ वज्रवचनत्वात्पृथक्पृथक् संनि-
 वपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्वर्थं गार्हपत्यादाहवनीय-
 सुहृरामि संनिवपनीयेष्वर्थं गार्हपत्याद्विष्णाग्निमाहरामीत्येवमग्नी-
 विष्ट्याम्यन्वाधानं कुर्वते । ततो उपरात्रे सर्वे यजमानाः पञ्चमश्च
 यथास्मावस्यं प्रत्यमग्नीषुः । रात्रौ भूमौ शेरते । प्रातः संनिवप-
 नीयेष्टिः । तत्र विमेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृति-
 यत्करोति । ब्रह्मा वाचं भूपतिरित्यादि आत्मन्वितो होता
 प्राक्पुच्छो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणाष्टदिहारं यथासंभवं प्रतिपद्य
 बर्हिंराकमणादि करोति । सप्तदश सामिधेयः । आवाहने अग्नि-
 मग्निं आंवह सोममावह । अग्निं ब्रह्मखन्तमावह । अग्निं चचवन्त-
 मावह । अग्निं चचभृतमावह । देवा इत्यादि । इदमचं सप्तदशेन
 वक्ष्येण होतृयजमानयोः । छत्तमे प्रयाजे ये च यजामहे स्वाहाग्निं
 स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मखन्तं स्वाहाग्निं चचवन्तं स्वाहाग्निं चच-
 भृतं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्षज्ञावाक्यभागौ । प्रधानस्य पुरोह-
 वाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभरं दिवो १ ॐ भूर्भुवः ये १ यजामहे ऽग्निं
 ब्रह्मखन्तं ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्ते ० अग्रयुष्वा १ नौ १ षट् ओजः
 सः १ सैव ओजः सः । द्वितीयस्य प्रधानस्य पुरोहवाक्या । चर्च-
 नत्वा हवामहे ० तथो १ न् भूर्भुवः ये १ ० हे ऽग्निं चचवन्तमस्माक-
 मग्ने अधरं जुषस्व ० पाप्मो नौ १ षट् ओजः सः । तृतीयस्य प्रधा-

कक्षे^१ दुरोदयाख्या । अग्ने द्युष्णेन जायते^२ । ममो^३ २म् भृशुवः^४ ये^५ ०ग्निं
 चचक्षतं^६ कदस्य इत्या समिधो^७ दिदीहि^८ । दीदिही नार^९ वीषट्
 सोमः^{१०} वरुः । नित्यः स्विष्टकृत्प्रीति देवान्^{११} । ४०१ भृशुवः । ये^{१२}
 ०ग्ने ०ग्निं स्विष्टकृतमयाकृत्प्रीतेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया
 धामान्ययाकृत्प्रीतः प्रिया धामान्ययाकृत्प्रीतः चचवतः प्रिया धा-
 मान्ययाकृत्प्रीतः चचक्षतः प्रिया धामान्ययाट् देवानामित्यादि । अग्ने
 चदयेति याव्या । अन्वाराय्यं दक्षिणा । सूक्तवाके । अग्निर्विरजु-
 वत सोमो^{१३} विरजुवता^{१४} । अग्निर्वृक्षणा^{१५} नवि^{१६} । अग्निः चचवानविः^{१७}
 अग्निः चचक्षद्विः देवा आन्यपा इत्यादि गिष्टे^{१८} प्रकृतिवत् । अन्य-
 कृभृता^{१९} चेषमिष्टिः । अग्निं तु चेषमाणस्यादौक्षित्येष्टिरित्युक्तान् ।
 कर्त्तृविशेषाकामविशेषवती चेषमिष्टिः । तथा हि बहूनां चेषमाणां
 संनिवपनीयेकस्योखासंभरणीया । अग्निं चिन्वत एकस्य यजमानस्य
 वा दष्टिरक्षा वा बहूनां सन्निपां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या
 भवति । एकस्य चिन्वत उखासंभरणीयाख्या भवति । द्यौगिकी
 चेषं संज्ञा । संलुप्यन्ते ऽग्रयो ऽनयेति संनिवपनीया । उखा संचिन्वते
 ऽनयेत्युखासंभरणीया । संनिवपनमन्योरेकचकरणम् । कुतः । अन्तेः ।
 ते वे दीक्षित्यमाणा अग्नीन् संनिवपन्^{२०} एकधैव तद्वत्^{२१} वीर्य-
 म्नात्मन् दधते ऽयेतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ० १८. १) ।
 तन्वन्निवपनप्रयोजनेचमिष्टिः । अतश्च संनिवपनात्प्रागेव कर्तव्या ।
 संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना । संनिवपनार्थं

१. A om.

२. O समिधो दिदीहि सोमा १०० । ३. O om. मिष्टं ।

४. A समिधवा ।

५. A तन्वत् ।

क्रियते । वयदर्थं क्रियते तच्च प्रज्ञापूर्वभाव एव युज्यते इति युक्तं
 संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः । तथा च प्राजापत्यस्य पशुबन्धो वाच्यो
 वेदितव्यः सूत्रे दूतभाष्यकारेण व्याख्यातम् । आध्वर्यवाधीतेन
 क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति । अध्वर्युणामर्थं क्रमः ।
 प्रथममग्निं संनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति । अस्माकं तु अर्थं
 क्रमः । संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति तच्च संनिवप-
 नीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते । स्त्रियाद्यां तु ते वै
 दौष्टिच्यमाणा अग्नीन्संनिवपन् इति सामान्येन संनिवाप उक्तः ।
 कथं संनिवपनीति प्राज्ञान्तरादुच्यते । तच्च प्रथमं संवादः गृह-
 पतिपुरःवरा^१ ब्रह्मोद्गादहोषध्वर्युमाह्वयान्द्विप्रसोदमेवावश्यमिति-
 प्रस्तावपोदप्रतिहर्षं स्वाकाकनेदग्नीन्सुब्रह्मण्यपावस्तुदुजेतारो गृहपत्य-
 रणीं समुपसृज्येनं मन्त्रं पठन्ति । य इतो ऽग्निर्जनिष्यते स नः सच
 सद्मेन यज्ञेन जेष्यामो ऽनेन पशुबन्धेन तन्नः सच नः साधुक्रत्या
 नामा पापक्रत्या च एव पापं करवत्तल्लैव तन् । इति गृहपति-
 र्भूयंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्त्रीधारणी आदाय
 तथोः स्त्रायी प्रथमं समारोहयते । ततो ब्रह्मादं च लोकपर्यन्ताः
 गृहपतिगार्हपत्यसुत्तरेण वोढग्राम्यावतनानि गोमयोपक्षिप्तानि
 कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्मग्नीन्संस्थापयन्ति । भूयंस्कार-
 पूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च । द्वितीयो ब्रह्मा गृह-
 पत्यरणी आदाय तथोः स्त्रायी समारोहयते । तत उद्गाता गृह-
 पत्यरणी आदाय तथोः स्त्रायी समारोहयते । ततो होता गृह-

गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽध्वर्युर्गृहप-
 त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ब्राह्मणाश्वरणी
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रसोता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो मैत्रावरुणो
 गृहपत्यरणी आदाय ततोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिप्रख्याता
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः पोता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः प्रतिहर्ता गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽन्वावाको
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो नेष्टा गृह-
 पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो ऽग्नीद्वृहप-
 त्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततः सप्तद्व्यष्टो
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । ततो पावस्तु-
 द्वृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । तत उक्तेता
 गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते । एवं गृहपति-
 प्रसुप्ताः सर्वे, यस्मिणो गृहपत्यरण्योरग्नीसमारोहो निर्मम्य, अनु-
 कम्प्याचमातिपर्यन्तं तं यस्मिन्वाधारणैकाग्रिं मयित्वा तच्च प्राजा-
 पत्येन पशुना यजन्ते । दीवाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः^१ समारोपः
 संवादसमारोपमन्त्रादिवचनाद्भविष्यति । प्रजापत्यपशौ विशेषः^२ ।
 दृष्ट्यापत्यं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि दृष्ट्यापत्यं गार्हपत्या-
 दधिष्ठाभिमुद्धरामीत्येवमग्नी^३ विद्वत्याग्न्याधानं मुख्यः (१३-१५.४)

१ C. यस्मिन्वाधारिं समारोपः । २ C om. प्रजा. घेषः । ३ A C om.
 गार्हपत्याभिः ।

सुर्वात्परार्थानीति गृहपतिरेवाग्न्याधानं कुरुते । परार्थात्पार्थ-
भेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंज्ञताः श्लोकाः प्रदर्शयन्ते ।

आग्न्यावेक्षणं सर्वाः क्रतुर्यै चैक एव तु ।

अग्नारभ्यो गृहपतिः कुरुते भुवा असदन् ॥ १ ॥

कुर्वीरन्याहि मां सर्वे भिक्षकास्तथान्तिमे १ ।

दृष्टिरस्येति सर्वेषामग्रे व्रतपते तथा ॥ २ ॥

अग्रे वाचो ऽनुपदस्यमेतत्सर्वं सदैव तु ।

मयीदं ब्रह्म पिप्पस्व कुर्वीरस्सर्व एव तु ॥ ३ ॥

अथ पितरो ऽमीमदन्तेको सुख्यः परार्थतः ।

कुर्युः सुग्यूहन् सर्वं यं वां गृहपतिस्तथा ॥ ४ ॥

एक आप्यायन्तां १ कुर्यात्समिष्टे ऽग्नारभेत च ।

सदसि सक्वा इत्यादि कुर्युः सर्वं सदैव तु ॥ ५ ॥

पञ्च श्लोका मयाख्याता शास्त्रिके द्वादशाहने ।

पदार्थानां विवेकाय परार्थात्पार्थभेदिनाम् ॥ ६ ॥

सन्नेषु ब्रह्मवरणाभावः । दृष्टस्ततिर्ब्रह्मा इत्यथ, दिव्यजमानके
गृहपती बह्वज्यजमानके यज्ञपतीनित्यर्थः । अग्निप्रषयनं । ततो दग्ने-
त्यादिना १ सर्वाः पत्न्यः सदैवाग्न्यावेक्षणं कुर्वन्ते । ततश्चेजो ऽसि
ऋभित्यादिना गृहपतिर्वैद्यामासादितमाग्न्यमवेक्षते । ततो भुवा
सदभित्यादिना गृहपतिराग्न्यान्वभिक्षयति । दिव्यजमानके यज्ञ-

१ A सर्वज्यन्तिमहविरन्त्याहने आसि इत्यर्थः पञ्चमे । १ C in marg. सर्वाभिमि-
षेयतः । १ C (orig.) भिक्षकास्ते भक्षयन्ति । १ C -पत्नी ।

ततो वज्रयजमानके यज्ञपतोमिच्छुः । ततो यूपाञ्जनं । अग्निमन्त्र-
 मन् । ततो व्रतघटयन् । गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सन्निधौ दृष्टि-
 रवीत्यादिनाचम्याग्ने व्रतपत इत्यादिनाचमनीये समिधमादधते ।
 सप्तदश सामिधेन्यः । एकविंशतिर्वा । एकविंशतिपत्रे समिधमानो
 चधरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजुषि^१ समाख्याय इति
 वदु इध्यात् । 'इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति
 वा । सर्वेषां यजमानानां' होतुस्तु अथभिध्याहरणे विशेषः । गृह-
 पत्यार्षियाण्यभिध्याहत्याथ ब्रह्मणः । अथोद्गातुः । अथ होतुः ।
 अथाध्वर्योः । अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः । अथ प्रस्तोतुः । अथ प्रगासुः ।
 अथ प्रतिप्रस्थातुः । अथ पोतुः । अथ प्रतिहर्तुः । अथाच्छावांकासः ।
 अथ नेषुः । अथाग्नीध्रस्य । अथ सुब्रह्मण्यस्य । अथ यावस्तुतः ।
 अथोजेतुः । एवं सर्वेषां प्रथक्प्रथक् आर्षियाण्यभिध्याहत्या^२ देवेभ्य
 इत्यादि । आवाहने दियजमानके । आवह देवान्यजमानाभ्यां ।
 वज्रयजमानके । आवह देवान्यजमानेभ्यः । अग्निमग्न आवह । सोम-
 मावह । प्रजापतिं उपांशु आवह । वनस्पतिमावह । देवां आण्य-
 पाणित्यादि । जुगादापने ऊहः । दियजमानके अग्निर्होता वेदग्नि-
 रीषं नेतु आशिषं वाधु वा यजमानौ देवता । यावग्निं होतार-
 भव्यार्था । उतवतीमित्यादि । वज्रयजमानके । अग्निर्होता वेदग्नि-

१ C केनेकापाङ्गात् । २ The text from इदमहं as far as प्रकृतसमुच्चाराभि
 is based upon the Msc. Chambers only. It was not originally
 intended to publish this Paddhati. When the editor resolved for
 the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also
 the above Msc. had already gone back to India.

[illegible]

इजित्यादिनोहितयज्ञपतिशब्देन गृहपतिः सर्वाणि इदयादी-
 न्याह्रभते । ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यजन्यमिति मन्त्रेणा-
 त्मानमभिमन्त्रयेत् । पशोः पुरोनुवाक्या । यः प्राणतो निमिषतो
 महित्वा । धेम् । ओम् । होता यच्चप्रजापतिं उपांशु । कागस्य
 हविषः कर्देवं प्रजापतिः उपांशु । जुषतां हविर्होतयज । ये १०
 हे यं क्रन्दशी अवसा तस्तुभाने । धेम् उपांशु । वौषट् । देवेभ्यो
 वनस्पतेः पुरोनु । होता यच्चदनस्पतिं यच्च प्रजापतेः उपांशु
 कागस्य । यज । ये १० । वनस्पते रग्नयया निधूयेत्यादिका याव्या ।
 ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वायो विद्युदिति ध्यानं कुर्वते । अनुप-
 दस्यमिति च । पिप्रौहि पु । होता यच्चदग्निं स्विष्टकृतम् । सोमस्य
 प्रिया धामान्यथाट् । प्रजापतेः उपांशु कागस्य हविः । अग्ने यद-
 येति याव्या इत्यायां पूर्ववत् । ब्रह्मणो देव सवितरित्यत्र द्वियज-
 मानके यज्ञपती बह्वयजमानके यज्ञपतौ नित्यूहः । देवौ जोहौ ।
 वसु वाचांश्च यजमानाभ्यां द्वियजमानके । यजमानेभ्य इति बह्व-
 यजमानके । व्यूहं सर्वे सह कुर्युः । अशक्ते न्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः ।
 प्रजापतेर्वनस्पतेरुज्ज्वितिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिस्तमित्यादि । द्विय-
 जमानके अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ^१ यजमानौ पचन्तौ पक्तीः
 पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ । प्रजापतये उपांशु । कागं । सूपस्था ।
 रभवत् । प्रजापतये कागेन । नपादवृणीतामिमौ^१ यजमानौ
 बह्वभ आ संगयेभ्यः (वा० सं० ११. ६०) । एष मे देवेषु । न्यदु-
 स्तान्याभ्यामा च ग्रा । ब्रूहि । बह्वयजमानके अग्निमद्य होतारम-

दृषीतेने यजमानाः पचन्तः पक्नोः पचन्तः पुरोडाशं वध्नन्तः प्रजा-
पतये उपांशुं ह्यगं । सूप० वत्० प्रजापतये० ह्यगेन० नपाद-
दृषीतेने यजमाना वज्रभ्य आ संगयेभ्यः । एष मे देवेषु० न्यदुक्षान्वेभ्यः
आ च शास्त्रा० ब्रूहि । सूक्तवाके । इदं द्यावापृथिवी० ओमन्वती
वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति । अग्निर्हवि० सोमो
हवि० प्रजापति० उपांशुं हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि०
देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ । दद्योर्नक्षत्रनामनी शर्मान्ते
उच्चार्यावसानं । अमुकशर्मा अमुकशर्माणविति । ततो दद्योरपि दे
व्यावहारिकनामनी शर्मान्ते उच्चार्य उत्तरां देवयज्यामाशासाते
भूयो हविष्करणमाशासाते आयुराशासाते सुप्रजास्त्वमाशासाते
दिव्यं धामाशासाते यदनेन हविषाशासाते तदध्यास्तां तदध्यास्तां
तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मातुषाः । उभे चैनौ^१ द्यावापृथिवी
इत्यादि द्वियजमानके । वज्रयजमानके ओमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे
यजमाना द्यावापृथिवी स्तां० अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः
उपांशुं० हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाशासत
इमे यजमानाः । गृहपत्यादीनां सप्तदशानां सप्तदश नक्षत्रनामानि
शर्मान्तान्युच्चार्यावसानं । अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकश-
र्मा इति । ततस्तेषामेव सप्तदश व्यावहारिकनामानि शर्मान्ता-
न्युच्चार्यामुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण उत्तरां देव-
यज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं
धामाशासते यदनेन हविषाशासते तदध्यासुसदृध्यासुसदेभ्यो देवा

१ U.(orig.) उभे च नौ; in marg. उभे चैनौमिति वा चैनौमिति वा ।

रासनां० मानुषाः । उभे चैवान्^१ द्यावापृथिवी इत्यादि । ततः
 पन्नौसंथाजेषु गृहपतिः अनिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये सुवेण जुहोति ।
 यं वां देवा इति । होतुर्हृदयशूलोपस्थानं । गृहपतिराप्यायतां भुवा
 हविषा वृतेन भुवामाप्याययति । गृहपतिरेव ममिष्टयजुर्ह्वयमान-
 मन्वारभते । पूर्णपात्राभिमर्गनादि प्राश्नानान्तं सर्वं भवं यजमानाः
 क्षुर्युः । प्राजापत्ये पन्नौ शिष्टमग्नीषोमीयवत् । तत उखासंभरणा-
 दिषाजुर्वेदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीनां समारोपः । ततः
 सर्वेषां मन्थनं । ततो दीचाकाले पुनर्गृहपत्यरण्योः संवदन्ते । य
 इतो ऽग्निर्जनियते० य इतो ऽग्निर्जनियते० पशुबन्धस्थाने अनेन
 सूक्ष्मेति विकारः । ततः पुनः सप्तदशान्यायतनानि गोमयेनोप-^२
 क्षिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति । तदुत्तरेण पूर्वी-
 तेन ब्रह्मादयः स्नान्स्नानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं
 भूमिषंस्कारपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीययोररण्योः स्वावग्नी समा-
 रोहयते । एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्वावग्नी
 समारोहयन्ति । निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं । तत्र गृहप-
 तिस्रष्टमा^३ नो देवो ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युत्तरेवं
 क्षुर्यात् । तथा आदित्यो नो देव उद्गाता त्वं मानुषः । अग्निर्नो
 देवो होता त्वं मानुषः । वायुर्नो देवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः । प्रजा-

१ O (orig.) उभे च नो; in marg. उभे चैवानिति वा । २ C in marg.
 पन्नौ नो देवो प्रजा । उपांशु । उच्येस्त्वं मानुषः । आदित्यो नो देवः । अग्निर्नो देवः ।
 वायुर्नो देवो प्रजापतिर्नो देवः । अतवो नो देवाः । द्वियजमानके यज्यजमानके
 गृहपतिः ।

पतिर्मा देवः सदस्यः, त्वं मानुषः । अतः नो देव्या होषाशंसिनो
 धूयं मानुषाः । देविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्देविकवरणाङ्गत्वात् सर्वे
 हता भर्गोभर्गे म इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति । ततो देवयजनजोषणं ।
 ते पुरस्तादेव दौष्ठाः प्रसवाङ्कल्पयन्त इति श्रुतेः । प्रागेव दौष्ठा-
 प्रसवकल्पनं । इष्टाशनं । अग्नौ दौष्ठा । ततो दौष्ठाणीया । प्रथम-
 मन्त्रवाधानं । ब्रह्मा संस्कारादि करोति । पञ्चदश सामिधेयः ।
 अथ्यभिव्याहरणादि इष्टकापशौ व्याख्यातं । आवाहने । अग्निमग्न
 आवह । सोममावह । अग्नाविष्णू आवह । वैश्वानरमावह । आदि-
 त्यामावह । देवां इत्यादि । ये ३० हे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा-
 अग्निं स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि ।
 वार्ष्णेयावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरो० अग्नाविष्णू महि तत्० अत्
 ओम् ये ३ अग्नाविष्णू मयि धाम० अत् । वौषट् । अतःवानं
 वैश्वानरं० सोमहे । ओम् । ये० वैश्वानरं नाभिं यजानां० देवा ३
 वौषट् । त्वान् तु चक्षियाँ अवः० ऽष्टये । ओम् । ये ३० हे आदि-
 त्यान्भारयन्त आदित्यासो जगत्० अष्टानि । वौषट् । नित्यः
 स्मिष्टकत् । इत्यायां उपहृताविमौ यजमानौ द्वियजमानके बद्ध-
 यजमानके उपहृता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर
 उदृक्चमूगीयेति^१ तस्मिन्नुपहृताः । सूक्तवाके । ^२देवंगमायामाशासते
 इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उदृक्चमूगीयेत्याशासते^३ द्वि-
 यजमानके । देवंगमायामाशासत इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उदृ-

१ O (orig.) उदृक्चमूगीयेति तस्मिन्नुपहृताः in marg. द्वितीयौ तस्मिन्नुपहृताः...

२ O adds in marg. यजमानौ यावाशंसिषी स्वाह । ३ O in marg. द्वितीयौ ।

समग्रीयेत्याश्रासते वज्रयजमानके । अन्यत्सवे पशुना व्याख्यातं ।
 अध्वर्युमन्वारभौद्धभणानि जुहुतं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे यजमाना
 मनो मे मनसा दीक्षतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्गतौरनु-
 मन्त्रयेरन् । प्राच्यणीधेष्टिः प्रकृतिवत्^० क्रयश्च । आतिथ्यपि प्रकृति-
 वत् । सोमाप्यायने सुत्ये उदृचमग्रीयेति सुत्यादित्वे^० सुत्या उदृच-
 मग्रीयेति सुत्यानङ्गत्वे । अग्रीषोमीयस्य पशुपुरोलाशमनु देवसूभ्यो
 हवींषि निर्वपन्ति । यजप्रेषाणि । आशुक्रानां सवित्रे सत्यप्रसवा-
 याशूनामग्नये गृहपतये श्यामाकः सोमाय वनस्पतये नैवारो बृह-
 स्पतये वाचस्पतये हायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय रुद्राय पशुपतये ”
 नाम्नो^१ मिषाय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि^१ ।
 आशुकाः पुनःप्रूढाः ग्रीहयः । आश्रवः पञ्चवयपाकिनो ग्रीहयः ।
 उत्तरे चरवः हायना रक्तग्रास्यः । स्वयंजाता ग्रीहयो नाम्नाः^१ ।
 तेषां याज्यापुरोनुवाक्याः । आ विश्वदेवं न प्रमिये^० अग्निर्हीता
 गृहपतिर्हव्यवासाग्निः^० त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः
 कवीनां^० बृहस्पते प्रथमं वाचो अयं हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्घ्रिः^०
 इन्द्रं वयं महाधनं उरुं नः^० यथा नो अदितिः करतु उप ते
 सोमाम्पशुपा इवाकरं^० मिचस्य चर्षणीष्टतो महां आदित्यः^० इमं
 मे वरुण शुधी हवं यत्किं चेदं वरुण देव्ये जने । अग्रीषोमीये
 सर्वमिष्टकापशुवत् । इक्षोपह्वानसूक्तवाकथोर्दीक्षणीयावत् । यवाज-
 पेयद्वादशाहकरणकाले पदार्थसुखावभोधार्थं कृतां पद्धतिं प्रदर्श-
 य प्रकृतमनुसरामि ।

^१ the first letter is indistinctly written.

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो विभ्रत्यो मार्जालीयं परिचन्तीत्यग्रे
वक्ष्यते । तास्य दास्यो भवन्तीति कात्यायने । मार्जालीयं दास्यः
परिचन्ति । ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्तस्या भवन्ति तावत्संख्याकान्
नवान् नूतनान् कक्षग्रान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति^१ यज-
मानाधिकारिणः ।

५.

१. विततो विस्तीर्णो वक्ष्यः संनाहो यस्मिन् तं विततवक्ष्य-
मश्वरयमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरोधाः ।

२. धनुः प्रसिद्धम् । इषवश्च । तानुपकल्पयन्तीति ।

३. उपकल्पयन्तीति शेषः । राजानं देशाधिपतिं । राजमाचं
अचियमाचम्^२ । तं कौटुम्भमिति । आजेरस्तारं । आजिः संघाम-
स्तत्रेषु स्वसनसमर्थम् । व्यत्ययो ब्रह्ममित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थे षष्ठी ।

४. राज्ञो ऽस्त्राभे राजमाचस्यास्त्राभे वैश्वो ऽन्यो वा य एतत्कर्म
कर्तुं जानाति स एव कुर्यात् ।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राच्यां प्रक्षे-
प्राग्दिक्प्रमग्नौले स्थूणे ग्राखे विमिश्रन्ति निखनन्ति । किमर्थम् ।
आखखायु^३ वेधाय ।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्वन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
तत्कौटुम्भं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणत्वेनोच्यते । इक्षसंवर्तं वा । वेती-

आविकल्पः । इत्या भूमिस्तथा संवर्ते तिरोहितं यथा स्यात् तथा कुर्वन्ति । स्थूणयोरन्तराले किञ्चित्खनित्वा भूमिसंलग्नमभिवित्तुयुः । इत्याशब्दस्य डयापो संज्ञाहृन्दयोर्वैकल्यमिति (६. २. ६३) ब्रूयः । अथ वोत्करमुत्क्षिप्तं स्थूणयोरन्तराले भूमेरूर्ध्वमभिवित्तं कुर्वन्तीति । एतद्विशेषणमर्थान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते^१ । कथम् । उद्गतं करात्^२ हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः । स्थूणयोरन्तराले भूमेः सकाशात् हस्तमात्रं मुक्तोर्ध्वं चर्मणाभिनिविद्धु^३ कुर्वन्तीति । उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (२. २. १८) ममासः । कात्यायने तु उत्तरेण चालासं वशाचर्म कटे विशाखां वास्तीर्णं वोच्छ्रितं^४ वा विध्यत्यभिप्यन्नमिति (१३. २. १३) वेध्यस्थानान्तरमस्ति तेषां तत्रैवासु । अस्माकं तु स्थानस्य कण्ठोक्तत्वादाग्नौधमुत्तरेणैव वेध्यकरणं युज्यते ।

७. राजा वा राजमात्रो वा एतमाखणं^५ विध्यतीत्यपे (१७. १५. ४) वक्ष्यते । तत्कथं विध्यतीत्यपेक्षितं उच्यते । तदाखणम् । वेध्यं सपन्नेण शरेण नातिविध्यति । पन्नपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः ।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेध्यमिति कात्यायनवचनादर्थं वक्षिर्वैदि भवत्यर्थमन्तर्वेदौति तस्मादाग्नीध्रागारस्य जघनप्रदेशे वेदेर्वैदिःप्रदेशे ऽवटं खनन्ति ।

९. येनस्य अषभः प्राजापत्यस्यैव उपालम्भ्यावित्यपे (१७. ७. ८) वक्ष्यते । तमवटमेतस्य अषभस्य चर्मणा चर्माशुत्तराणामाणि

^१ ० व्याख्यायते । कर्तुं शक्यते । १ A उद्गतं करात् C उद्गतम् तं करात् ।

^२ ० चर्मणाविषयं । १ MSS ०५० ।

प्राग्योवांशीत्युक्तत्वात् प्राचीनयोवेण वोदौचीनयोवेण वा उपरि-
लोभा चर्ममयेर्दौरकैरभिषीव्यन्ति ।

१०. आहन्ति दुन्दुभिमित्यये (१७. १४. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव स्वयमस्य उपालम्बस्य लाङ्गूले-
नाग्नन्ति । लाङ्गूलं पुच्छं तेन वादयन्ति ।

ई.

१. अथामन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्ल-
क्षणी स्त्रीपुमांसौ । बण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्वाटः ।
ईदृग्लक्षणं पुरुषद्वयं उपकल्पयन्ति । रुग्निधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः ।
बण्डस्य खलतिश्च बण्डखलति^१ । सर्वे इन्द्रो विभाषा एकवद्भवती-
त्येकवद्भावाः । स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्ब्रह्मता
बण्डखलति ।

२. एतस्मिन्समुपकृते महाव्रतसामग्र्यां तदेतद्यत्किञ्चिदाख्यते
तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सवं न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंयोजान्यंस्त्राय सदः हविधानि च
समूहन्ति संमार्जयन्ति ।

४. आग्नीध्रगारं पत्नीनां ग्राहां च समूहन्ति मार्जयन्ति ।
विभाषा सेनासुराह्वायाग्राहानिगानामिति (२. ४. २५)
ग्राहाग्रब्धान्तस्त्र^१ तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्ब्रह्मो नपुंसके
प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ब्रह्मः ।

१ A बण्डखलति C बण्डखलतिश्च बण्डखलतिः । १ C ins. तस्य ।

५. अथ अनन्तरमेव मवेर्नूतनैः कुशैर्वर्हिभिर्वज्रकं घनं सदसि
हविर्धानयोराग्रीध्रे पत्नीग्राह्यायां च शिष्टेष्वपि च 'महावेदेः प्रदे-
शेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्यादयः ।

६. स्तरणवर्हिर्भ्यः कतिपयान् कियतः कुशभाराम् अपहत्य
प्रातर्हृषीकरणार्थं निदधति कुचक्षिप्रदेशे स्थापयन्ति । हृषीगन्धेन
दर्भमयो वर्तुळाकार आसनविशेषो ऽभिधीयते ।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो महारात्रे महाव्रतार्थं प्रातरनुवाकसु-
पाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्यनेन प्रेषेण ।

२. अनूक्तः प्रातरनुवाको यथा परिसहस्रं सहस्रपरिमितं
प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् ।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवतीति ।

४. माहेन्द्रस्तोत्रे राजनं साम भवतीति ।

५. अग्निष्टोमसंस्तमेतदहर्भवतीति ।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिष्ठवनार्थं भवन्ति ।
एते के । चितृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

७. ऐन्द्राग्रः सवनीयो ऽन्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्रो वा ।
'शेकादग्निनामां वा यः कस्यिदेकः^१ सवनीयो भवति ।

८. सवनीयस्य पशोरेतावुपासकभ्यो भवतः ।

८. उपालम्बयोरैश्च उच्चैर्भवतीति ।

१०. उपालम्बयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति ।

११. 'वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्कर्षणात्तदेतमेङ्गमिश्रं प्रेङ्गवन्मनार्थं' यत्किञ्चिद्रज्ज्वादि तत्सहितं बहिर्वेदि वेदेर्वह्निःप्रदेशे^१ नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चालात्वात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलैः^२ प्रक्षाल्यान्तरेण चालालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाम्नीध्रीयं धिष्यं पर्याहृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रहृत्य 'होतुर्धिष्यस्योत्तरतःपुरस्तात्प्रागणं प्रेङ्गफलकं विशाल्यौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः ।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्यस्य वृक्षादि वेदेर्वह्निर्भवति^३ तदप्येवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाम्नीध्रीयं धिष्यं गच्छन्ति ये प्रत्यक्षो धिष्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया (६. १२. १२) यावत्सुद्धृष्टपती एकाहे सदस्यश्च दक्षिणेनाम्नीध्रीयं धिष्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽष्वावाकपर्यन्ता धिष्यवन्तो यथोक्तेन संचरेणाम्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाम्नीध्रीयं धिष्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य धिष्यानयेण कृत्वा ऽष्वावाकधिष्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य स्वस्य धिष्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्यं]^४ तत्रतत्र स्थापयन्ति । अष्वावाकस्त्वपरया द्वारा सदः प्रहृत्य उत्तरेण धिष्यं स्थापयति ।

१३. 'स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति । तस्य महाव्रतस्य वैश्वशुक्लभृङ्गारयोर्मतेन वैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति ।

१ C. देशेन । २ A. अभ्युद्धृतैः । ३ C. om. उत्तरतः । ४ A. वृक्षादेर्वेदे ।

५ C. om. । ६ A. Om. .

C.

१. यदुक्तं तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते ।
कृत्विन्यायात् । तस्य विग्रो विग्रो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं
द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाष्टौ तस्मिन्ने द्वे कृन्दसी
भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः ।

२. तस्य विग्रो विग्रो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋचः
अर्धर्चावसानाः शस्त्राग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमाहाव-
रहितं ग्रंथति । अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृच-
मुपसंग्रंथति । तस्मिन्ने द्वे कृन्दसी भवतो विराजश्च चैष्टुभश्चेति
श्रुतेः ।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम् । आदिष्टं कथितं शस्त्रं
ग्रंथनधर्मी यस्य । अर्धर्चश्चो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भूदित्येवमर्थं
सूत्रम् । विराजो ऽर्धर्चश्चः शस्त्रास्त्रिष्टुभः पञ्च इति ।

४. तस्य चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूचान्मण्डूकमुतिन्या-
सेन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते । तस्य महाप्रतस्य चैष्टुभः प्रउगो भवतीति ।

५. चैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः ।

६. कुविदङ्ग्रेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति ।

७. विबुधति मध्यमाच्छन्दोमास्त्रीणि त्रयानि प्रथमे चोत्तमं च
(११. १२. १३) प्रथमास्त्रीणीति । अतस्योदां चतुर्वर्णं सुप्र-
तीकमित्येतद्भवति ।

८. एष वा उ कदांस्तैष्टुभस्तृचकृत्प्रो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः ।

९. तैष्टुभं^१ प्रउगस्येति संबध्यते ।

१०.. पूर्ववद्वाख्या ।

११. पूर्वाणि चौणि^२ तृचानि वासिष्ठानि । इदमपि वासिष्ठम् । तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते कृत्तिन्यायेन ।

१२. स तैष्टुभः प्रउगस्तृचकृत्प्रः । कृत्प्रानि तृचानि यस्य । यद्यपि निष्ठाम्नस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि^३ वाहिताग्न्यादिषु पूर्वनिपातबाधः (२. २. ३७) ।

१३. पृच्छस्तिष्टुपूजगतीनामिति त्रिष्टुभां^४ पृच्छःशंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्य बाधनार्थम् ।

१४. वाग्न्यद्वो ऽवधारणार्थः । ऐकाहिकमेव . प्रातःसवनं स्यादित्यर्थः । तदाहुर्न तैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्नोदयति कृत्प्रच्छन्दसो यजमुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः ।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःसवनस्य कृत्प्रिजातेत्यर्थः ।

६.

१. अथ प्रातःसवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं सवनं क्रमप्राप्तं निरूप्यते इत्यर्थः ।

२. आ त्वा रथं यथोतथ इत्येवमाद्यास्तिस्रः शस्त्रपारम्भाणीया प्रतिपद्भवन्ति ।

३. इदं वषो सुतमन्त्र इत्येवमादिरनुचराख्यसूत्रो भवति ।

४. एष प्रतिपदनुचरसूत्रो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एका-
द्याप्रकृतिभूतादग्निष्टोमात्तायते । अत्रापि भवतीत्यर्थः । इन्द्रनि-
श्वादिबन्धु प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विषयार्थं कस्मि-
न्मन्त्रे ।

५. सूक्तविष्टुद्भावक्य इति (७. १८. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं
विषयार्थम् ।

६. पञ्चस्त्रिष्टुपुजगतीनामिति प्राप्ते वचनं प्राकृतधर्मस्मर-
णार्थम् ।

७. निष्क्रेवस्य मरुत्तया मरुत्वतीयस्य कस्यचिदतिरिक्तमङ्गा-
स्याच्छन्दोभवत् तस्मिन्मन्त्रे वचनम् । इति एतावदेव मरुत्वतीयं
नेतदधिकमिति ।

१०.

१. एतत्सूत्रमारभ्येति प्राहेति (१७. १७. १०) यावत्त-
दन्तर्गम्य सकलस्य पदार्थकलापस्य निष्क्रेवस्याङ्गताज्ञापनार्थमिदं
सूत्रम् । अथानन्तरं क्रमप्राप्तं निष्क्रेवस्यसंबन्धि कर्मोच्यत इत्यर्थः ।

२. कौषीतकिप्रसंगतो ऽयं पत्रः स्थितिस्त्रिङ्गात् ।

३. मरुत्वतीयप्रसंगानन्तरं होता प्रेङ्गावटौ खानयेदिति पञ्चस्य
मतम् ।

४. दानवाचनाम्बारम्भवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति । अत्र तु समानकर्तृताविरोधाद्भोतुरेव प्रमाणात् । स्वं धिष्यं जघनेन स्वस्य धिष्यस्य पश्चाद्भागे चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमौते ।

५. तस्य 'चतुरङ्गुलपदस्य पश्चात्प्रदेशे उदीचीनायं फलकं निदधाति ।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकादहिः^१ उत्तरप्रदेशे च स्त्रीकौयदयोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति । सर्वत्र तु क्लृप्ताप्रत्ययान्तत्वात् खानयेदिति धोव्यम् ।

७. 'हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां^२ बहिःप्रदेशे स्वपरिजनेर्दक्षिणपूर्वं लेखादयं कारयित्वा प्रेङ्गावटौ दक्षिणपूर्वौ खानयति होता ।

८. 'उत्किरौ धूलितौ प्राश्नौ वोदश्नौ वा उत्किरन्ति निक्षिपन्ति खनितारः ।

९. तथोरवटयोस्ते विशाख्यौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदुम्बरस्य प्लिङ्गे ते दक्षिणपूर्वं आरोप्य उत्तरायं वंशं रक्खुबन्धनशाखां तथोर्विशाखोरुपरि अभ्यादधाति होता ।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होद्वयद्वयं । भूमिस्थो होता ग्रीवसंमितं वंशं करोतीत्यर्थः ।

११. 'अन्वीयसि होतयूध्वं वाङ्गसंमितं वंशं कार्यम् ।

१२. ते विशाख्यौ दृढपर्यृष्टे दृढनिखाते पर्यृषति परितो

१ C अङ्गुल । २ Com. फलकादहिः । ३ A •हस्तनिहितम् • । ४ C •दुला ।

दृढयति^१ यथा न व्यथेयाताम् । न कम्पेयाताम् । सुदृढे करो-
तीत्यर्थः ।

१३. तच्चतुर्धान्तेषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १०४) । तेषु
चच्छिद्रेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुद्वये गन्धिद्वयं^२ बद्धा रज्ज्वो-
स्तुर्भिरनौस्तुर्षु च्छिद्रेषु परिव्ययति यथा न संभ्रमेत । रज्जुच्छि-
द्रेषु भ्रंशनभिया गन्धिचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवसीयते ।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा दक्षिणं प्रेङ्खन्त्यूणामुत्तरेण
वंशस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः ।

१५. उत्तररज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्खन्त्यूणं दक्षिणेन^३
वंशस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः
परिजनाः ।

१६. तत्प्रेङ्खफलकं सुदृढं बद्धा तथा प्रास्यति अधः प्रचिपति
यथा प्रशिप्रमुपरि भूमेः प्रादेशमाचेष स्याद्भवतीति ।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रादेशे प्रागयैरुदगयैश्च दर्भैरुपोहति ।

१८. तत्फलकमभिनिबद्धं^४ यथा भवति तथा पर्युषति, दृढी-
करोति । यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत ।

१९. तत्फलकं संवाध्य सुदृढं बद्धोत्तरस्थां प्रेङ्खन्त्यूणां चामपा-
अयति^५ उत्तरस्थां विशाखां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः ।

२०. तत्फलकं मरुत्वतीयशंसनामन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्भूता ।

११.

१. माहेन्द्रग्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति ।
२. होतृधिष्यस्यागतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति ।
३. तं होतृधिष्यस्यागत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्युं
अप नु रमा३ इति ।

४. स होता उत्तरां प्रेङ्गसूणामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्दारेण मिश्रस्य पूर्वदारेणाम्नीप्रगृहं प्रपद्य आग्नीध्रीयं धिष्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजान्तः सून स्रवेणाव्यस्याख्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टावा-
ज्जतीर्जुहोति ।

१२.

१. अष्टानामाज्जतीनामियं प्रथमा ।
२. मन्त्राणामन्याचरत्वात्तिसृणामाज्जतीनामचोत्तराऽपि स-
होपादानम् ।
३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तेरपरा-
स्त्रिस्त आज्जतयो होतव्याः ।
४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमीं ऊत्वा वक्ष्यमाणं करोति ।
५. सुवं स्वाख्यां सुक्ता वक्ष्यमाणं करोति ।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं^१ धिष्णं पर्यत्याग्नीध्रगृह्णात्पूर्वया दारा
निःसृत्य सदसोऽऽये गत्वा^२ अन्तःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा स्मृति-
संज्ञका । तामुत्तरेण प्राङ्मुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकान् जपाञ्जपति ।

७. अथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति । कीदृशेषा परिमादसंज्ञे-
ति चिन्त्यते । रूढा वा^३ यौगिकी वेति । अत्र योगो न दृश्यते ।
अथ कथंचित् दृश्येत तथापि रूढिर्योगाद्वर्त्तनीयमीति रूढिरेवा-
अयणीया ।

८. अथ परिमादाञ्जपादनन्तरमचैव^४ मदमः पुरस्तात् स्मृति-
मुत्तरेणैव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्रमग्निचयनमुपतिष्ठते^५ होता ।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते ।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं
पक्षमुपतिष्ठते ।

३. नमस्ते वृहते इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्ष-
मुपतिष्ठते ।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमु-
पतिष्ठते ।

१ C दक्षिणेन instead of उत्तरेण । २ A •पर्यन्तं । ३ C •मित्रे वेति ।

४ C •मादाराजपानकं ।

५. नमस्ते यज्ञायज्ञीयाद्येत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुच्छं
मुपतिष्ठते ।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां महाव्रते चयनस्य नियमो ऽस्ति
तथाप्यस्मच्छाखायामेतस्मादेव सूचारुश्रमार्थान्महाव्रते चयनस्य
विकल्प इत्यनुमोयते । यदुत्तरवेदावग्निराहितो^१ भवति तथा
यति समिद्धस्य दीप्तस्याग्नेरेव पूर्वाधादिभागान् कल्पयित्वा क्रमे-
णोपतिष्ठत इत्यर्थः ।

७. आदित्यदर्शनाय कुचचिद्गलोपस्थास्यत इति मत्वाचैव ति-
ष्ठन्नित्युच्यते । अथेत्यानन्तर्यं ।

८. केचिदेवं वदन्ति । सदसः पुरस्तात्सुतिसुत्तरेण स्थित
आदित्यमपश्यन् शाखाया आकाशं कृत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्टो-
पतिष्ठते ।

९. 'शाखाभेदनस्यायुक्त्वात् यस्मिन्देश आदित्यो ऽस्ति तद्दे-
शस्त्वमेवादित्यं ध्यालोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः ।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम् । तथाचं मन्त्रः करणत्वेन^२
विनियुज्यते ।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन बाहुना दृष्ट्य सदः प्रविशेत् पूर्वो-
क्तेन संचरेण प्रेङ्गफलकस्य पश्चाद्गच्छेत् ।

१२. प्रेङ्गस्य पश्चात्प्राक्पुच्छ उपविश्य तत्प्रेङ्गमन्वारभ्याविमुञ्च-
न्नाग्नय आसीताय समधिसृज्येति (१७. १६. ५) यावत् ।

१ C. ग्निराहितो । पूर्वाधादिम् । २ C. शाखाभेदे न युक्तमाह । ३ A. मन्त्रकरणम् ।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं हृन्दोगैः शीर्षणान् शिरोरूपां
दृषाक्षिगादयेत् । गापयति ।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सह संवादं कुर्यात् ।
कथमित्याकाङ्क्षिते आह ।

३. इतिकरणः संवादान्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते । ब्रह्म
जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादियं पित्रे रात्रेऽथये विश्वे देवा मम शृण्वन्तु
यज्ञिया इत्येतास्त्रिंशः स्रवः स तृष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याक-
पादसमुदायस्य तृष्णींशंससंज्ञा । हे अध्वर्यो तस्मिंस्तृष्णींशंसे प्रति-
पादं द्वादश प्रतिगरास्त्रया देया इत्यर्थः । आत्मनो विद्वत्त्वा-
त्पदानुषङ्गानां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि वैपरीत्यमाशङ्क्य
निराचष्टे । होतैवमाह । हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विद्वत् पदानु-
षङ्गान्स्य विद्वतान् शंसिष्यामि तत्र त्वया अविद्वत् एव प्रतिगरो
दातव्यः ।

४. अत्रापि इतिकरणः संवादान्तताज्ज्ञापनार्थः । अथ अनन्तरं
होता प्रक्षोतारमाह । हे प्रक्षोतः तव यदा सप्त स्तोत्रियाः परि-
श्रित्यन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात् । अवसरो वक्तव्यः । तस्मि-
नावसरे मम इदं वक्ष्यमाणं सं महानित्यादि जप्तव्यमस्ति ।

५. परशास्त्रीयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते । अथानन्तरमध्वर्युः
परर्द्धिकं स्तोत्रमुपाकरोति ।

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं दृषीः कुर्वन्त इत्युक्तम् । यत्र काले तद्गतासन्धारोहणं करोति तदानन्तरमेव प्रसोताप्रतिहर्तारोवेव दृष्ट्यावारोहयतः ।

७. एतत्सूत्रकरणमामर्थादेव दीक्षितानां दृषीकरणकाले उपगतातारो ऽपि प्रतिपुरुषं दृषीः कृत्वास्मिन्काले ऽधारोहेयुरिति ज्ञायते ।

८. कदाचिदपि पथ्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूत्रम् । प्रथमं वीणावादनमुद्गातैव कुर्यात् ।

९. तमुद्गातारमनु पश्चात्पथ्यो ऽपि वीणावादनं कुर्युः ।

१०. पूर्वद्वारादिषु स्थापितान् दुन्दुभौन् वादनेर्वादयन्ति यजमानपुरुषाः ।

११. तं तस्यैव साङ्गुलेन काले (१७. ५. १०) भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्तीत्युक्तम् । अतो ऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिमृषभस्य साङ्गुलेनाघ्नन्ति ।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूत्राकारम् । तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिभ्यो घोषान् कुर्वन्तीति ।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्येक्षन्त्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं नवान् कलशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् विभृत्यो दास्यो मार्जालीयं परिरयन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो हैमहा इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति ।

१५. अप्रादक्षिण्येन चिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति ।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणमनानन्तरं प्रदक्षिणं त्रिखण्णीं
परिचन्तीति ।

१५.

१. अथैतमश्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम् । अथ एतमुपकृतं रथ-
मस्मिन्नवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क्व प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते ।

२. दक्षिणवेद्यं सस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति ।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्त्रीषु धनुरादाय तं रथमा-
तिष्ठति ।

४. स राजा वा राजमाचो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्त-
मानो भ्रमन्नुत्तरेणाग्नीध्रं प्राच्यां प्रङ्गे स्थणे (१७. ५. ४) विमि-
श्वन्माखणायेत्युक्तलक्षणमेतमाखणं त्रिः कृत्वा विध्यतीति ।

५. तमाखणं पञ्चसहितेन शरेण नातिविध्येत । आखणसंलग्न-
मेव शरं करोतीत्यर्थः ।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रिले सिद्धे ऽपि द्वितीय-
तृतीयशराभ्यां सप्तवेधो मा भूदिति सूत्रात् आखणे त्रयो ऽपि
शराः संलग्ना एव कर्तव्याः ।

७. तं रथं प्राच्यामुदक्षमुत्तरपूर्वस्थां दिशि अग्न्यन्ति त्रिषिल-
ध्वजध्वर्यवः ।

८. ते रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्थामेव विमुञ्चन्ति चोक्ताः ।

८. अथ यस्मिन्नावसरे प्रस्तोता स्तोत्रियाणां सप्तकं परिशिष्य वेलेत्याह तदा होत्रा किं कर्तव्यमित्युच्यते ।

१०. अथ प्रस्तोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिस्तन्नाहुतेन प्रेङ्गफलकं भूमिं च सदैव संमृशन् संमहान् महत्या दधादिति मन्त्रं अपति ।

११. अथ प्रेङ्गफलकस्योपरि प्रागद्यं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं अपति ।

१२. अथ प्रेङ्गफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागद्यं प्रादेशं धारयन् सं तच्छा ब्राह्मणा दधादिति मन्त्रं अपति ।

१३. अथ प्रेङ्गफलकमद्यतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेङ्गफलके ऽद्यतः स्थिते चिरभ्यन्त्र चिःकलः श्वासं मुक्त्वा चिरभ्यवानिति चिःकलः श्वासं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः :

१६.

१. अथ अनन्तरमेतप्रेङ्गफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश्य संलग्नं कृत्वा प्रेङ्गफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्कर्को ऽसौत्यादिकं मन्त्रं अपति । इतिकरणस्य मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तश्चापनार्थं इतिकरणः ।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मसंलग्नं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो ऽतिहरन् रुद्रास्त्रेत्यादिकं मन्त्रं अपति ।

३. अथोत्तरं भागमुरःसंलग्नं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयक्षेत्रप्रदे-
शात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्त्रेत्यादिकं वाचाव्याधेत्येवमन्त्रं मन्त्रं अपति ।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंस्पृष्टं^१ कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो विधौजयन् विश्वे त्वा देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

५. अथ प्रेङ्गफलकरञ्ज् अन्तरेण समधिसृष्ट्य आरुह्य प्रागधौ पादौ कृत्वा भूमौ सुस्थितौक रोति ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्गफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वौ नीत्वा^२ उपेत्याद्यास्मिन्पुत्रादयस्तिष्ठन्तीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोऽतसु-
पक्षं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन^३ प्रागघेण दक्षिणेन प्रादेशेन^४ प्रेङ्ग-
फलकस्य पश्चाद्भागमुपसृशति । प्रजापतिद्वैत्येवमादिना मन्त्रेण ।
इतिकरणो मन्त्रान्तज्ञापनार्थः ।

८. कृतव्याख्यानम् ।

१७.

१. अथ प्राञ्चसुभयहस्तसंनिवेशं कृत्वा^५ स वागित्यादिकं स्वर्ग-
मिव्यक्तित्वेवमन्तं मन्त्रं जपति ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. स होता विस्पृष्टो वाचो मत्सरो ज्यशुभदेशो यथा^६

१ C संस्पृष्टं । २ C नीत्वा उपेत्य यस्मिन् । ३ C om. न । ४ C om. प्रादेशेन ।
५ A ins. स होता । ६ C (in marg.) ins. न ।

भवति तथा विनिर्गोषमाण उपवचणं^१ स्तुतिपर आसौ^२ वावस्तोचं प्रवदन्ति ।

४. प्रस्तोतृप्रतिषर्द्धउद्गातृअध्वर्युव्यतिरिक्ताः^३ सर्वे गृहपतिसहिता दीक्षिता स्त्रिजो वा यच्च अथ समधिसृष्येत्येतस्मिन्नवसरे होता प्रेङ्गावरोहणं करोति तदा वृषीरधिसर्पैयुः धिष्यन्वन्तो धिष्य-संनिधौ अपरेण होतुः पश्चादिति प्रकृतिसिद्धम् ।

५. यदा उद्गातृणामुत्तमा स्तोत्रिया परिश्रियते तदा स्तोत्रे स्त्रयमाने वाद्यमानान् दन्तुभौनवदणन्ति । उपरमयति होता ।

६. स्तोत्रे स्त्रयमाने वाद्यमानं भूमिदन्तुभिमुपरमयति ।

७. उद्गातुरासन्धारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकृत इत्यु-क्तम् । अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिश्रये^४ ते ऽप्युपरमन्तीति ।

८. अथ अस्मिन्नवसरे दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्व-वदिति नोक्तत्वात्सकृदेवेति गम्यते ।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उप-निधाय तत्रैवमुक्ता यथागतं गच्छन्तीति ।

१०. वाग्यमनावध्यर्थं सूचम् ।

११. प्रस्तोत्रा एषेति प्रोक्ते होता वाग्यमनं करोति तावद् धावद्गन्तुवषट्कारं करोति ।

१२. प्रतिहारसंनिधावाहारं बुद्धिस्थं करोतीत्यर्थः ।

१३. उत्तमाप्रतीहारादूर्ध्वमाह्वय (७. १०. २.) शंसतीत्यु-क्तत्वात्तदनन्तर एव आहारो युक्तः ।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिशय्य^१
वदति तथातितरामुच्चैराह्वय चिरुपांशु चिंतय्य दृष्णींशंशं शंसतीति
संबन्धः ।

१५. पूर्वसूत्रे आह्वावधर्मीपदेशः । अत्र तमेवाहायमनूय दृष्णीं-
शंसंबन्धं विधाय तस्य दृष्णींशंशस्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः ।

द्विरभासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
चायुष्यमिति द्विरभ्यस्तम् ।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः -
समाप्तः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण
 उच्चेष्टारामाहावं कृत्वाहावान्नेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राण-
 संधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम् । ततो द्वितीयो हिंकारो
 मकारान्तः कर्तव्यः । ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राण-
 संततं दृष्णींशस्य संधानं कार्यम् । श्रुतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्या-
 हावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति । हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्तम्
 प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवेतदुक्तं प्रतिपद्यत इति । प्रतिपदः प्राण-
 रूपेण संस्तवाप्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रथमेन गम्यते । ननु
 आहावस्योच्चेष्टाद्विंकारस्योपांशत्वात्संधानं न युज्यत इति चेत् ।
 सत्यम् । न दोषः । आश्रयायने उपांशुषाञ्च प्रथमयेषामवस्यद्-
 काराणांमुच्चेष्टे याव्यापुरोनुवाक्ययोर्उपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात्
 प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वपद्धाराविति । आगूरिति
 तेषां येषामवस्यस्य संज्ञा । एवमचापि उच्चेष्टारहावं कृत्वा उपांशु-
 धर्मकेण मकारान्तेन हिंकारेणावसानं ततो ऽसंहितमेव द्वितीयं
 हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संत-
 तेन दृष्णींशस्योपांशस्य संधानं कार्यम् ।

१. ब्रह्म जज्ञानमित्याद्यानां तिसृणामृषां तृष्णींशंसंज्ञा ।
 तास्योपांशुधर्मकाः सप्रणवो द्वितीयस्य चतुर्थस्येति (७. १६. ५)
 प्राप्तं प्रणवमकुर्वन् पण्डः शंसेत् । अथैतं तृष्णींशंसमुपांशु शंसति ।
 वाग्वा एतदहं मनस्त्रृष्णींशंसो मनसैव तदाशं समर्धयतीति क्रुतेः ।

२. मध्यमया माध्यन्दिनमुच्चैस्तारां भरुवतीयाजिष्ण्वेवस्वमिति
 i. १४. २. ४) सकलस्य निष्ण्वेवस्यस्य भरुवतीयाश्रस्तादुच्चै-
 स्तारां मध्यमस्तरे प्राप्ते ऽपि शस्तारम्भे आह्वायस्योच्चैश्चातृष्णींशंस-
 योपांशुत्वादात्मने वाचमुत्सृजतीत्यात्मशब्देन सकलं परिधानीयानां
 शस्तमुपलक्ष्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्तरो ऽनूद्यते ।

४. तस्य पञ्चविंशः सोमो राजनं पृष्ठमित्युक्तम् (१७. ७. २. ४) ।
 तस्य पृष्ठस्यायं सोचियस्तृचः । ननु सोचियं शस्तानुरूपं शंसतीति
 सोचियानुरूपयोः सर्वत्र सादृश्यम् । कथं तर्ह्यज्ञानुरूपाभावं इति
 कथं ज्ञायते ऽज्ञानुरूपाभाव इति । अनुक्तत्वादिति ब्रूमः । नैतद्युक्तम् ।
 सर्वत्रमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृचः सोचियत्वेन विहितः सादृश्यार्था-
 दपरो ऽथानुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत् । न हि वचन-
 मन्यरेण द्वितीयस्तृचो ऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति । अनुरूपाभावे ज्ञा-
 पकमप्यसि चिरेवाङ्गद्यते, सोचिये निविदे परिधानीयाया इति
 (१८. २१. १) । चिन्वेव ज्ञानेधाहाववचनात् ज्ञायते, नाश
 कश्चिन्तृचो ऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्यज्ञानेन भाष्यम् ।
 अतः नासि तस्मान्नदभाव एव वैषम्यादपि द्वितीयस्तृचो ऽनुरूप-

१ C प्राप्त । २ C (in marg.) संतनीयमनो कुर्वन् । ३ A एतदहमिति
 C चतुर्थस्य । ४ C वाचेत् । ५ A तर्ह्यज्ञानेति । ६ C om. दृष्ट ।

त्वेन न भवति । कथं वैकल्पम् । सौमित्रस्य प्रथमस्य द्वयस्याप्यो
र्ध्वं उल्लस्यते न द्वितीयस्य द्वयस्य तस्मादपि द्वितीयस्य नानु-
रूपत्वेन श्रूयते इति । पञ्चविंशत्परमपरिहार्यमेव तस्य ग्रंथं
युज्यते । तस्मादचानुरूपाभाव इति मन्तव्यम् ।

५. पञ्चविंशत्परम आत्मनि प्रथमायाः सकृद्वर्णने एता नवर्चः
संख्येयाः ।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्यग्रे (१८. १. ११) वक्ष्यते ।
तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः ।

७. पञ्चविंशत्परममध्ये गण्यते ।

८. पञ्चविंशत्परमनि मध्ये गण्यन्ते ।

९. प्रथमायाः सकृद्वर्णनेनैतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति ।

१०. संपद्यत इति शेषः ।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्युक्त-
संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको भवति ।

१२. तस्मात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतथा पादश्च
उपसृष्टं संयुक्तं ग्रंथति ।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं ग्रंथतीत्युक्तम् । तच्च न ज्ञायते
नदग्रब्देन किमुच्यते इति । प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणम् । नदग्रब्दे-
नेषमसृष्ट्युच्यत इत्यर्थः ।

१४. तं नदेनोपसृष्टं ग्रंथतीत्युक्तम् । उपसर्गसूत्रमथवापि भव-

सीति वैद्युत्मानां पादानां पूर्वप्रयोगनिधमार्थं वचनम् । तमेव प्रयोग-
प्रकारं विवरीतुमाह ।

१५. तदिदाद्य भुवनेषु ज्येष्ठं नदं व ओदतीनाम् ।
१६. यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृमृणो नदं द्योयवतीनो इति ।
१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शन्नूयति वो अघ्नानामिति ।
१८. अतु यं विश्वे मदन्धूमा धेनूनामिषुधसोमिति ।
१९. एवं नदेन विद्यतामित्यर्थः ।
२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता । उत्तरा द्वाविंशतिमृचो^१ नदेन
विद्यता^२ अनावृत्ताः ग्रंसति ।

२१. एवं नदेन विद्यता तदिदासौयसूक्तस्य^३ या दत्तोया
सूक् तस्या उत्तरमर्धसुसृजति नदस्योत्तरम् । एवं द्वावर्धसुसृ-
जति । स्वादोः स्वादौयः स्वादुना सृजा सं पति वो अघ्नानाम् ।
अदः सु मधु मधुनामि योध्वीः धेनूनामिषुधसो इति ।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धसौ द्विपदानामिमा नु कमित्याद्यानां
पुरस्कान्धयेत् ।

२३. पूर्वोक्तं पञ्चविंशाख्यमात्मानं ग्रस्ता तदनन्तरं सूददोहसं
ग्रसेत् । सूददोहःग्रब्धेन^४ किमुच्यत इति प्रदर्शनार्थं प्रतीकपद्वणं
ता अथ सूददोहस इति । अर्धसंशःग्रसनं प्राप्तमेवानूयते ।

१ A. नित्ये. C. नित्य. २ C om. नदन विद्यता अ. ३ C om. तदिदासौय
A in marg. ४ C. दोहस इति ।

२.

१. अथो यमेवैतन्मृद्वथं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्कीति
श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य ग्रीर्वसंवन्धीनि ग्रीर्वक्ष्यानि नीषि-
वा अस्य ग्रीर्षाः कपाक्षानि भवन्कीत्यर्थवादास्त्रीष्वेव तानि भवन्ति ।

२. इन्द्रमिद्गायिन^१ इन्द्रो दधीच उद्देदभि श्रुतामघमुदु त्वं
जातवेदसमित्येतेषु^२ सामगाः स्तुवन्ति । अत एतान्येव ग्रंसेत् ।
तच्चेन्द्रमिद्गायिन इत्यत्र द्वचे प्रथमाद्वतीयाचतुर्थीषु स्तुवते अतः
ताः ग्रंसेत् ।

३. छन्दोगवशात्पञ्चान्तरमेतत् ।

४. ते छन्दोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमि-
त्यत आह ।

५. नवर्चमिति शेषः ।

६. छन्दोगानां विकल्पो ऽस्ति नवर्चं स्तोतव्यं द्वचे वेति ।

७. छन्दोगैः प्रथमे द्वचे स्तुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह ।

८. इन्द्रमिद्गायिन इत्यादीनां पञ्चानां द्वचानां^३ मध्ये ये द्वे
द्वचे इच्छन्ते उदु त्वं जातवेदसमित्येतस्मान्मृदात्पदे ग्रंसेत् ।

९. महति शस्त्रे विस्मृतिशङ्कया प्राप्त एव ग्रन्थधर्मः^४ सर्वचा-
नूयते ।

१ A C (sec. h.) om. the vers इन्द्रो दधीचं contained in the text of the Sūtra. C in marg. उतिदधीचः । २ C (in marg.) पञ्चानां द्वचानां ।

३ A om. द्वचानां । ४ C ग्रन्थधर्मः ।

३.

१. पुनश्च यीवारूपमित्यर्थः ।
२. अथ ह्यस्य ग्राह्यान्तरीयत्वात्कल्पपाठः ।
३. तं देवं ह्यमित्यर्थः ।

४.

१. अथैतामसां ग्रंथति । सा वै त्रिष्टुप् भवतीति श्रुतेः ।
२. ग्रन्थधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ।
३. अक्षोभित्यले ऽपि ककुप्कारप्रापणार्थं^१ वचनम् ।
४. अनाद्यनगुरुपत्वात् ककुप्कारप्रापणार्थं^२ वचनम् ।
५. प्राप्त एव ग्रन्थस्यानुवादः ।
६. अथैवंग्रंथनं प्राप्तमेवानूद्यते ।
७. तदिमौ पक्षौ अतिवज्रत्यविवर्हायेति श्रुतेः ।
८. अथैतं प्रवक्तव्यं ग्रंथति । ता वै तिस्रः पक्षो भवन्ति^३ ।
- पौषि वा अथ पाषेः पर्वणि भवन्तीति श्रुतेः ।
९. निमद्व्याख्यानम् ।

५.

१. इयं द्वितीयाद्या । अद्याशब्देन^१ बाह्व्यस्यते । अद्या त
इन्द्रस्य विरेक्य बाह्व्य इति बाह्व्योरभिरूपेति श्रुतत्वात् ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. पूर्ववद्वाख्यानम् ।

४. कृतव्याख्यानम् ।

५. शस्त्रभेदाभावात् ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. पञ्चव्यतिषञ्जनार्थम् ।

८. सुगतार्थम् ।

९. कृतव्याख्यानम् ।

१०. अयमपि प्राप्तानुवादः ।

११. प्रहसकसंज्ञकं तद्वचनित्यर्थः ।

६.

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । चतुर्वक्त्रराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि
चतुर्भिश्चतुर्भिश्चरैरधिकानां सप्तानां ह्रस्वसां सप्त तद्वचनित्यर्थः ।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्सृष्टीनामित्यर्थः ।

३. सुगतार्थम् ।

४. आह्वानमववाच्यदाह्वानमववाच्येन प्रणीतौति धर्मकम् ।
५. वृथक्स्त्रवकरणं ग्रन्थभेदात्^१ ।
६. मतार्थम् ।

७.

१. गायत्रीवृत्त्युष्णिहामित्यर्थः ।
२. एतथा च^२ 'अग्नीतिदृष्टात्मने गायत्रीवृत्त्युष्णिहः प्रारभते ।
३. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
४. अग्नीतिमध्ये दृष्टा गण्यन्ते ।
५. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
६. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
७. तानि समस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशन्मृचानि भवन्ति ।
८. पूर्वी भाग इत्यर्थः ।
९. अपरो भाग इत्यर्थः ।
१०. गायत्र्याग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
११. १२. १३. १४. १५. resp. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते ।
१६. ग्रीष्मदृष्टमध्ये उत्तिष्ठंजोषेति दृष्टः भुतः । तस्मिन्निदा
हन्मोहाः स्तुवन्ति तदाच तस्यद्वरेत् ।

१ C ग्रन्थभेदात् । २ C जायन्ता instead of जाय ।

१७. यदि श्रीर्वषट्पद्यमध्ये अस्मिन् सुवते तथाप्यश्रीतिमध्ये
उद्धरेदेव ।

१८. अश्रीतिमध्ये गण्यन्ते ।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्पदानि
भवन्ति ।

२०. गायत्र्यश्रीत्या उत्तरो भागः । इयमेव दक्षिणं पार्श्वं
गायत्री मध्यमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनो ऽङ्गसंपादनं दृष्टम् ।
अतश्च कपलशब्दो भागवचन इति युक्तम् । पूर्वोत्तरभागकरुणप्रयो-
जनं चिन्तयम् ।

२१. आद्यावरूपत्वादन्तराशंसनम् ।

८.

१. दृष्टीसंबन्धिनीमश्रीतिं प्रारभत इत्यर्थः ।

२. दृष्टीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते । तच्चेमाः प्रत्यक्षदृष्टयो
ऽन्याः संपादिताः ।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षदृष्टय इत्यपे (१८. १०. ४) वक्ष्यते ।
तच्चेतास्त्रिंशो भवन्ति ।

४. विंशतिमध्ये गण्येते ।

५. विंशतिमध्ये गण्यन्ते ।

६. चत्वारिंशत्पदानां पुरतः परतश्च विंशतिविंशतिः प्रत्यक्ष-
दृष्टयः गण्यन्ते । तच्च याः पुरतः गण्यन्ते ता एताः प्रत्यक्षदृष्टयः ।

७. शस्त्रान्त इति वाक्यशेषः ।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्यथे (१८. १०. १३) वक्ष्यते ।
तत्रैते चत्वारो भवन्ति ।

९. रायस्काम इत्येतां द्विपदामुद्धृत्य मो घु त्वेत्यादिकाश्च-
त्वारः प्रगाथा भवन्ति ।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति ।

११. चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौद्वौ भवतः ।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते ।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते ।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गण्यन्ते ।

१५. प्रगाथा भवन्ति ।

१६. यः शक्र इत्यादीनां षष्ठां प्रगाथानां मध्ये चयः प्रगाथाः
शस्त्रान्ते श्रीम्परिश्रितः । उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भणार्थम् ।

१७. ये निविदः पूर्वतः प्रत्यक्षद्वितीविंशतिद्वयमध्ये शस्त्रान्ते
त इति चत्वारिंशत्प्रगाथाः ।

६.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथाः प्रारम्भणार्थः ।

२. प्रत्यक्षद्विती भवन्ति ।

३. महे चन तामित्यादीनां विंशतिं प्रस्तावन्तर् सुददोषं
शंसति ।

४. निविद्धीयते यक्षा वा निविद्धानीया ।

५. तां निविद्धानीयां पक्षः प्रस्ता प्रोवावो इत्याह्वय
निविदं दधाति ।

६. तां निविदं पक्षः पादेन व्यवगृह्य समपसूतां प्रस्ता
इत्यर्थः ।

७. निवित्पदानां मध्ये यदुत्तममन्यं तेन प्रणवं कृत्वा सजाति-
भिर्द्वयं सेदु च्यैरित्येतां निविदा सह निवित्संलग्नां शंसतीत्यर्थः ।

८. तां सजातेभिरित्येतां चिष्टुभावन्तरेण चिष्टुचैविदी' वैश्वा-
मित्रावर्कवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः ।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यशौतिः सुददोषा विंशतिः
प्रत्यक्षदृश्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यक्षदृश्यः सुददोषा
निविद्धानीया निविद्येत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवि-
त्संशनीया^१ सुददोषाः पञ्चविंशतिः प्रत्यक्षदृश्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः
पुनर्विंशतिः प्रत्यक्षदृश्यः सुददोषा औष्णिष्मशौतिरिति ।

२. महे चन तामद्विव इत्यादिपञ्चविंशतेषां पञ्च परिशि-
ष्टाणां^२ शंसति ।

१ A चिष्टुचैविदि । २ A (in marg.) चत्वारिंशतिः । ३ A in marg.
या मा रच इत्याद्याः ।

३. प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।
४. परिमिष्टाभिः पञ्चभिः सहेत्यर्थः ।
५. उक्तार्थम् ।
६. तेषां चीनादन्त इत्युक्तम् । तान् प्रथमतः शंसति ।
७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति ।
८. चत्वारिंशति भवति ।
९. चत्वारिंशति भवन्ति ।
१०. प्रगाथा भवन्ति ।
११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते ।
१२. सूक्तवङ्गे ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये दाबुद्धृत्य षड्विंशति-
प्रगाथान् शंसति ।
१३. पूर्वं चतुर्दश वाजसिन्ध्यानां षड्विंशतिरेवमेते चत्वारिं-
शत्प्रगाथा भवन्ति ।

११०

१. सुगमम् ।
२. प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।
३. अस्मिन् सूक्तवङ्गे दश प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।
४. ते सूक्ते अर्धवर्गस्थे शस्त्राय वार्हत्यग्रीतिसमाप्यनन्तरं सू-
दोहसं शंसति ।

१२.

१. एतद्योषिक्कन्दस्सामशीतिं प्रारभते ।
२. तानि षट्चिंशत्तृचानीत्यये (१८. १२. ७) वक्ष्यते ।
तन्मध्ये एतात्येकादश भवन्ति ।
३. एतस्मिन्नुद्धृते षट्चिंशत्तृचमध्ये दश द्वचानि भवन्ति ।
४. षट्चिंशन्मध्ये भवन्ति ।
५. षट्चिंशन्मध्ये भवन्ति ।
६. षट्चिंशन्मध्ये भवतः ।
७. तानि समस्तानि षट्चिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः । एताः
षट्चिंशत्तृचयोषिहस्तृचाः (१) ।

१३.

१. श्रौषिहस्तृचश्रीतिसंपादनार्थम् ।
२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते ।
४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।
७. चतुःशतमध्ये भवन्ति ।

८. श्रौत्विज्यश्रौतिमध्ये शंसतीत्यर्थः ।

९. श्रौत्विज्यश्रौतिमध्ये शस्यन्ते ।

१०. दादश्रौत्विज्यश्रौतिमध्ये भवन्ति ।

११. शस्यधर्मः प्राप्त एवानूयते ऽसंदेहार्यम् । इन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति संसिद्धाभिरुषिण्भिर्विश्वं समारोहा-
णीति श्रुतेः ।

१४.

१. वयशब्देन वयर्षिसंबन्धि सूक्तं लक्ष्यते । अर्धर्षशस्यमौत्स-
र्गिकम् ।

२. वयशब्देन कियुच्यत इति संदेहव्युदासार्थं प्रतीकग्रहणं
लावतः पुष्पवसो इति ।

३. विशेषस्वर्धर्षशस्यमपवदति । तस्य वयस्य सप्तदशी ऋग्
लगतीकन्दस्त्रा । तां पञ्चः शंसति ।

४. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामिति
(७. २६. ३) पङ्क्तिशंसनधर्म उक्तस्तद्धर्मकाः शंसन्तीत्यर्थः ।

५. दाभ्यामवसायदाभ्यामवसायेकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्यु-
क्तम् । तदिह न भवति वचनात् ।

६. अश्विभूक्ते कन्दोवज्जलाप्राप्तो ऽपि शस्यधर्मी ऽनूयते ।

७. तौ पुरस्ताद्विपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. २२) ।
अतो ऽपि शंसनं वचनात् ।

८. अर्धर्चद्वयं मिश्रितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते । सा
 स्नादोः स्नादीयः स्नादुना सृजा सं पतिं वो अघ्नानाम् ।
 अदः सु मधु मधुनाभि घोधीर्धनूनामिषुष्यसो ॥
 इतीयमुक्^१ । तत आत्मन एवोत्सृज्यते । अतो ऽच ग्रसत्या एवे-
 त्येतदर्थं वचनम् ।^२
९. सूददोहसः परिगणनमिदम् । आत्मनो ऽसंभवात् । ता
 अस्य सूददोहस इत्येषा अच द्विपदानां प्राक्ग्रसने चतुर्विंशति-
 ज्ञानः ग्रस्ता भवति ।

१५.

१. अथेति वग्रसंनानन्तरम् ।
 २. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्ये (१८. १५. ७) वक्ष्यते ।
 तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते ।
 ३. ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते ।
 ६. आ धूर्ध्वस्यै दधाताम्नाम् । वज्रमेको विभर्ति इति आ-
 दितम् । अथा वाजं देवदितं सनेसेत्येतास्त्रिंशः एकविंशतिमध्ये
 गण्यन्ते ।
 ७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति । ताः पञ्चः ग्रस्यन्ते ।

१६.

१. गायत्रीशंसमिति दाभ्यामवसायैकेन प्रणौति दाभ्यामवसा-
यैकेनाष्टाक्षरस्य प्रणवनीयः (७. २६. १०) इत्येतद्धर्मयुक्तम् ।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां दाभ्यां प्रणौति दाभ्यामवसाय (७.
२६. ११) दाभ्यामित्येतद्धर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । शंसं गायत्री-
मुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छक्तव्येत्यर्थः । दाभ्यामवसायैकेन
प्रणौति ।

३. विसृष्टार्थं वचनम् ।

१७.

१. आवपममिति छन्दसामन्वर्थमंज्ञा । कियन्ति च्छन्दांस्यचो-
ष्यन्ते । आगतपाङ्क्त्यैराजानुष्टुभानि । एकाधिकसूक्तद्वयानि शंसती-
त्यर्थः । चतुश्चत्वारिंशेषु च्छन्दसामानुलोम्येन त्वचानि शस्यन्ते । अत्र
तु तद्वैपरीत्यम् । अथो एतान्येव पुनरवाचोनि भवन्तीति श्रुतौ
बृहत्तात् ।

२. जगतीच्छन्दस्का ।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप् ।

४. प्राप्त एव शस्यधर्मो ऽनूच्यते विसृष्टार्थम् ।

५. दाभ्यामवसाय दाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्ये-
तद्धर्मकम् ।

१. अत्रापि प्राप्त एव धर्मी ऽनूयते ।

७. एतानि चत्वारि हन्दांश्चावपनसंज्ञकान्यवरोहेषु शस्तव्यानि ।

१८.

१. आनुष्टुभमिति समुदाये भिन्नादित्वाद् (पा० ४. १. ३७. १८) । आनुष्टुप्समुदायं प्रसंतीत्यर्थः । समाज्जायं समाज्जाय-
क्रमविग्रहम् । गायन्ति त्वेत्यारभ्य शास इत्येतत्पर्यन्तं समा-
ज्जायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं प्रसंतीत्यर्थः । गायन्ति त्वेत्यस्य प्रथमसुचस्य-
तुत्तरद्वेषेषु शस्तत्वात्परित्यक्तः ।

१. आनुष्टुभे गच्छन्ते ।

२. आनुष्टुप्समुदाये गच्छन्ते ।

४. गच्छन्ते । अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः ॥ मत्स्यपायि ते मह-
इत्येकपातिनीषु दशसु दहतीषु शस्तत्वादुत्सृष्टा । उभयोः सूक्तयोर-
न्याप्तिद्वयमुत्सृष्टा ।

५. गच्छन्ते ।

६. अस्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

७. गच्छन्ते ।

८. अस्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः ।

१०. अन्वयसूचो गायत्रः परित्यक्तः ।

११. स प्रज्ञया कवितृध इति द्वाचमर्कवत्तेन सम्यङ् गायत्र्यु-
त्तमा तथा सम्यङ्मिति श्रुतेः ।

१२. गण्येते ।

१३. नव गण्यन्ते ।

१४. पञ्च गण्यन्ते ।

१५. तत्सर्वमानुषुभमनुषुसुदायो ऽर्धर्चशः ग्रह्यते ।

१६.

१. अथानन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं त्रिष्टुभां शतं शंसेत् ।

२. इन्द्राय तु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्पञ्चदशर्चं त्रिष्टुप्शते
प्रथमं ग्रह्यते ।

३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतन्नवर्चं शंसति ।

४. यो जात एव प्रथमो भगवानित्येतत्पञ्चदशर्चम् । चकारः
सर्वत्र समुच्ये ।

५. द्वादशर्चं चैतत् ।

६. अष्टर्चपञ्चर्चं विश्वामित्रस्य शंसेद्विश्वामित्रो ह्येनदपक्षदिति
श्रुतेः ।

७. विश्वामित्रस्य शंसेदित्युक्तम् ।

८. एकविंशर्चं शमदेवस्य शंसेद्वामं ह्येतदेवानामिति श्रुतेः ।

८. षष्ठ्यर्थं वसिष्ठस्य शंखेदासिष्ठं श्रोतदेवानामिति श्रुतेः । एव-
मेतत्परिधानीयासकङ्कणने चिष्टुभां श्रतम् ।

१०. ब्रज चिष्टुपशते वासिष्ठसूक्तद्वये^१ उदु ब्रह्माण्यैरत अवस्थे-
त्येतस्य^२ सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गावस्थमाणाऽकंसति । तदर्थं यो
व्यतीरफाण्यदित्येतस्मिन्तृचे प्रथमाया अर्ध्यं शस्त्रा उपरमति । यूथं
पात स्त्रिभिः सदा नो^३ यो व्यतीरफाण्यस्तुयुक्तां उप दाशुषे इति ।

२०.

१. तत्रो नेता तदिदपुरतीदु शक्र ओहतो इति ।
२. यथा उपमा यो असुच्यतेन्द्रो विश्वा अति दिष इति ।
३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति ।
४. यथा पच्यमानं परो गिराधि तिष्ठन्नवं रयमिति ।
५. यथा स पचन्महिषं मृगं पिबे माचे विशुक्तो^४ । उदु
ब्रह्माण्यैरत अवस्था इति ।
६. श्रोत्रमावो^५ एवेदिष्टं वृषणमिति ।
७. चिष्टुपशते सकङ्कणितत्वात्संदेहव्युदासार्थं^६ प्राप्तार्थानुवादः ।
८. नितरां परिधानीयां शस्त्रा सप्तालसौत्यादि अपिला
महदसौत्यादि अपति ।

२१.

१. चतुर्विंशतिक्रतुः शस्तापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस्य इत्येषा सकृदेव गण्यते । यावच्चक्षुः शस्ते यावत्य ऋचः शस्यन्ते तावतीनां सप्तसं वृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः । तं नदीनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । अतो नदं व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनौ । सा पञ्चविंशतिक्रतुः शस्तापि वृहतीसंपत्त्यर्थं गण्यत एव । ऋते तूष्णीं शंसमिति ब्रह्म जज्ञानमित्येतास्तिश्र ऋचो वृहतीसंपत्तये न गण्यन्ते ।

२. स्तोत्रियायाहावो ऽनुरूपाय धाय्याये प्रगाथायं सूक्ताय निविदे परिधानीयाये सेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु प्राप्त आश्वस्त्रिभ्येव नियम्यते ।

३. स्नाननियमार्थं सूत्रम् ।

४. पिबा सोममिन्द्र मन्दतुलेति ।

५. होत्रा याज्याया वषट्कारे सजपेन कृते प्राक् अनुषट्कारात् । प्राशर्पकाः प्रेङ्गं अग्नन्ति ईषदिसुहन्ति ।

६. 'आगच्छन्मध्वयु' [समादृतभवहस्तं ज्ञात्वा प्रेङ्गताप्राङ्] प्रेङ्गमग्निधावेवारोहति^१ । न तु धिष्योपरि ।

७. धिष्यस्य पद्यात्सुस्त्रासनार्थम् ।

८. शहं प्रतिगृह्यन् धमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति ।

१ A. ins. जातानि प्रत्युपपद्यन्ते चो । २ A संपत्ते C संपत्तेये । ३ Com. the words enclosed in brackets. ४ A अशरीरति ।

८. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः ।
 १०. अस्मिन्नहनि भवतीत्यर्थः ।
 ११. तस्यातिपाद्यास्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना
 मन्त्रेण भक्षः कार्यः ।
 १२. क्रमार्थोऽनुवादः ।
 १३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति ।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनकृत्तरेनन्तरम् । अतो हेतोर्यतो मा-
 ध्यन्दिनं सवनं कृत्तमित्यर्थः । अतस्तृतीयसवनं कल्पते ।
 २. प्रकृत्यनुवादो विस्फोटार्थः ।
 ३. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्यः एकाहात्मकतिभूता-
 दग्निष्टोमात्तायते^१ । अत्रापि क्रियते ।
 ४. सुगन्धार्थम् ।
 ५. इदमपि तथा ।
 ६. इदमपि तथा ।
 ७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्निशेषः । अग्नयमर्धर्षणः शस्यं हन्तो-
 विप्रोक्तम् । इतरासां पञ्चोऽविशेषात्^२ ।

^१ A नित्य एव यत एकाहात्म्यम् । ^२ A om. तायते । ^३ A विशेषात् ।
 A adds the following passage: इदं च कृतं सशिक्षसंयन्नि शौरिभिर्माघ सञ्चि-
 तासीति तत्पत्त्यापञ्चभिर्मानात् सशिक्षसायापञ्चमात्रं कृतस्य तथा च कुपितो
 शिष्यः श्रुत्वादेवावादिनि ।

८. ऐकाधिके निविदं दधातीति श्रुतेः ।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्वष्टार्थमनूयते ।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्दृणीमह इत्यादि सर्वं परामृश्यते । एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

२३.

१. अयामन्तरमाग्निमारुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

२. सुगमार्थमेतत् ।

३. इदमपि विस्वष्टार्थम् ।

४. ते वामगा यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् (८. ६. ५) ।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंसनमुक्ता सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् ।

७. 'यदि सुगमगा इत्यादिसंज्ञकमग्निष्टोमसाम कुर्युरिति शेषः । तथा सति किं स्यादित्याह ।

८. संज्ञायां स्तोत्रियानुरूपवित्थर्थः ।

९. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१०. [अग्ने तवेत्यादीनां द्वादशानामृषां शंसनप्रकार इत्यर्थः ।

इलादं सामाग्रे तवेति प्रथमे ढचे गेयमिति पक्षे लक्षौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ । यदि तमे तवेति ढचद्वये सुवीरंस्तदाग्रे तवेति षट्
स्तोत्रिय भृग्निनेति षडनुरूप इति]१ प्राप्तमेवैतद्विषयार्थमनूयते ।

११. कन्दोगा यदि अतिष्कन्दःसु अग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

१२. एतावपि इलगावेव स्तोत्रियानुरूपौ । कियान्तु विप्र-
षस्तमाह ।

१३. अतिष्ठतिष्कन्दस्त्वात्पठौमुद्रुत्य तत्स्थाने सप्तमीं कृत्वा
एवंविधो ऽनुरूपः कार्यः ।

१४. कन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१५. विविधाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिन् ग्रंथे तद्विषय-
रम् । एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणीति द्वाभ्यामवसाय द्वा-
भ्यामिति (७. २६. ११) ग्रन्थधर्मेण न प्रदं च पुनःपदं
चान्तरेणावान्यादिति (कौ० ब्र० २३. ६) पदपुनःपदमध्ये ऽव-
सानरहितविशिष्टाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिन् ऽस्ते तदेवंविधं
विषयं ग्रन्थम् । ग्रन्थमतिष्कन्दमामयि होतारं मन्ये दास्यन्तमि-
त्यादीनां स्तोत्रियानुरूपाणां भवतीति प्राप्तमेवानूयते । अपूर्व-
स्थार्थान्तरस्यासंभवात् ।

१६. दृष्टवन्तरपृष्ठव्यतिरेकेण योन्यनुग्रंथस्य निषेधो ऽस्ति ।
अतो ऽद्यापि योन्यनुग्रंथं निषिध्यते । न ह्यन्येषां पृष्ठानां योनिः
स्माद् भवतीति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

१७. सूक्तं भवतीत्यर्थः ।

१८. वैश्वानराय पृथुपाजसे प्रयज्यवो मरुतो वलित्येतान्या-
ग्निमाहृतग्रस्ते निविह्वानानि सूक्तान्युक्तानि ।

१९. इतिशब्देन महत्त्वतीयप्रभृतौन्येतस्याहः सर्वाणि सूक्ता-
न्युक्तानौत्यर्थः ।

२०. तदेतदहरग्निष्टोमसंस्तं भवतीत्यर्थः । इन्द्रो गवशा दुक्य-
संस्तं भवतीत्यर्थः । अथ यद्यभिजितं (१९. २७. ४) विषुवन्तं
दृष्ट्वृष्टं विश्वजितं महाप्रतीयमहरित्युक्त्यानि कुर्युश्चातुर्विधिका-
न्युक्त्यानौत्युक्तम् ।

२१. अग्निष्टोमसंस्तमेतदहः परिसमाप्य प्राक् प्रातरनुवाक-
काक्षादेतां राशिं वसन्ति भिर्यापारा यथासुखं रूपन्ति सन्निधः ।

२४.

१. सन्निध इति शेषः ।

२. अः प्रायश्चित्तो निश्चांतस्वरूपः । उदयनीयो ऽपि स एव ।
विशेषस्तथ्यते ।

३. ततोदयनीयातिरात्रे मैत्रावरुणः सर्वाङ्गरक्षान्वांवाध्यं वस्त्रा-
दिना बद्धा प्रेषयानाह । यद्यपि करस्त्रौ बाह्व कर्मणां प्रस्तातारा-

विति करस्त्रशब्दो बाहुवचनस्तथाप्यत्र तद्वचनभूतानां नखानां
बाधकः करस्त्रानिति बहुवचनानुपपत्तेः^१ । करे स्त्रान्ति रहन्तीति
करस्त्रा^२ नखा धातूनामनेकार्थत्वात् । बहुकरस्त्रसंप्रेषणप्रयोजनम-
दृष्टोत्पत्तिरेव ।

४. ते दीक्षिता गवामधनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि
दीक्षाकाले यानि^३ धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति ।
वाग्रशब्दो ऽत्रावधारणे ।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि नवरात्रार्थं कश्चि-
न्निप्रदेशे स्थापयन्ति ।

६. यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवरात्रार्थं
निक्षिप्तानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति । केचिदुत्तराय
च मासाद्येत्येवं पठन्ति । तदयुक्तम् । उत्तरमासस्य नवरात्रात्मक-
तत्वादिवृत्तः परेषु चतुर्विंशःसु पुनर्विधानं कर्तुं स्यात् । तथा
पूर्वोत्तरपटस्योर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात् । यथा^४ प्रथमप-
टले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु
चतुर्विंशःसु नवरात्रैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटले ऽपि विषुवतः परेषु
चतुर्विंशःसु दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे द्वाविंशद्वरात्मके
धारयितव्यानि । उत्तराय च मासाद्येत्येतस्मिन्पाठे एवं न स्यात् ।
अतश्च वैषम्यम् । तस्मादुत्तमाय^५ च मासाद्येत्यथमेव पाठः साधी-
यान् ।

७. अथेतराग्रप्रथमोत्तममासनवराचवर्जितान् दश मासान् अ-
जिनानि पाविष्यात्^१ कृष्णाजिनानि दीक्षाधृतव्यतिरिक्तानि परि-
धानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते । अथवा आर्द्राशुदककि-
आनि वसनानि वसते परिधत्ते । एवं मासविशेषे वसनविधौ^२
दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम् ।

८. तस्मिन्नुदयनीयातिरात्रे संस्थितकर्माणि समाप्तिस्वन्धीनि
कर्माणि क्रियन्ते ऽध्वर्यादिभिः ।

९. अहर्गणे व्युत्क्रामताद्यन्वहं वसतौवरौग्रहणं चेत्युक्तं (१३.

४. १७. १८) कातीयसूत्रे । तदेतस्मिन् भवति ।

१०. इह मद^३ एव मघवन्नित्यतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिस्थितिं
(१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति ।

११. सन्निधे इति शेषः । सर्वेषां यागाधिकाराद्व्यवसनम् ।

१२. सन्निधेयमसाध्यवस्य ।

१३. सन्निधिरिति शेषः ।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समहात्रतं सन्नान्तरं
मारुत्युक्तानां भवेयुस्तथा सति प्रेङ्गमिभ्रसादधत एव । उधान्
धारण्योवययोरिति धारणार्थो दधातिरिह ज्ञातव्यः ।

१५. यदि सन्नान्तरमारुत्यमाना न^४ भवेयुस्तथा सत्प्रदीप्य^५
प्रविशन्तीत्युक्तत्वात्सर्वान्यज्ञागारानग्निं सत्कुर्वते । तथा सति प्रेङ्ग-
मकमपि तत्रैव प्रचेन्नव्यमित्यर्थः ।

१ A पाविष्यात् । २ C वसनविशेषविधौ । ३ C इह मद ।

४ C om. न । ५ A आदिष्टं ।

१६. अनूबन्धमवैतीत्यत्र निश्चातपदार्थस्वरूपः ।

१७. प्राथणीयद्योदयनीया आख्यातेत्यत्र ।

१८. मैत्रावरुणी वशानूबन्ध्या पयस्या वेत्यत्र ।

१९. यत्ययो वज्रलमिति तस्या इति वज्रार्थे चतुर्थी ।

अनूबन्ध्याया वपाकर्मणि समाप्ते^१ । वेदेरर्धद्वयमस्ति उत्तरार्धं दक्षिणार्धं च दक्षिणार्धं व्यर्धद्वयम् । पूर्वार्धमपरार्धं च । तस्यादक्षिणपरार्धाद्वि^२ पश्चाद्भागे पटकुटी^३ कला सर्वं दीक्षिताः केशशस्त्रवपनं कुर्वते ।

२०. वैधवपनं कच्छगृह्यवर्जमिति निषेधो ऽस्ति । तद्वोधनार्थं सर्वाणीत्युक्तम् ।

२१. स्मृतिप्राप्तमपि विशिष्टस्नानार्थमनूयते । विशेषस्य वज्रकाष्ठमस्नातत्वात्सर्वमस्नापकर्मः ।

२२. चन्दनकेसरसुगन्धितिलकमाख्यसुवर्णवस्त्रसुवर्णभरणादिभिः स्नानरीराणि सुभूषितानि कुर्युः । स्नानमलंकरणं च पञ्जीनामपि, समानं मलिनताविशेषात् ।

२३. स्नानकृता दीक्षिता उष्णीषाम् शिरोवेष्टनानि पर्वकानि वपन्ति । आ केशानां संजननात् । केशोत्पत्तिं मर्यादीकृत्य ।

२४. परिशेषं वपायागोत्तरानुष्ठेयं कर्मशेषम् । अनूबन्ध्यायै अनूबन्ध्यायाः संस्थापयन्ति समापयन्ति ।

२५. इदंशुक्लान्ता अनूबन्ध्या संतिष्ठते समाप्यते ।

२६. तस्यामनूवन्ध्यायां संस्थितायां समाप्तायां गृहपत्यरथोः
अथासंप्रकीर्णमेकीकृतानामग्नीनां समारोपं कृत्वा ततः ।

२७. गृहपतिप्रभृतयस्यात्वाकोत्करावन्तरेण उपनिष्क्रमणं कु-
र्वन्ति ।

२८. सात्त्विकदेवयजनप्रदेशादत्तरत उत्तरस्मिन्प्रदेशे उद्धृता-
वोचिते सप्तदश अग्न्यायतनानि अग्निस्थानानि कृत्वा ततः ।

२९. तानि गोमथोपलिप्तानि कृत्वा ।

३०. तत उदवसानीयेष्टिमुपक्रम्य गृहपत्यरथोः सर्वेषां मन्त्रं
कृत्वा गृहपतिब्रह्मादयः स्नान् स्नानग्नीन्मंस्थापयन्ति ।

३१. प्रणीताप्रणयनं कृत्वा गृह्येति कर्तव्यतया इदं विष्णुरित्य-
नेन सर्वं पूर्णाहुतीर्जुहोति ।

३२. नाना उदवसानीयाभिरिष्टिभिर्यजेरन् । य अनाहिताग्नयो
भवन्तीत्यनेन अनाहिताग्नीनामपि सप्तासनं दर्शयति ।

३३. ये अनाहिताग्नयः सन्निपत्ये गृहपतिमेव उदवसानोद्य-
योद्वा^१ उपासीरन् । उदवसानोद्याकाले गृहपतिसमीपे उपविश-
न्तीत्यर्थः । गृहपतिमेवेत्येवकारकरणं नेदिष्टिप्रतिषेधार्थम् । मुख
गृहपतिमेव न नेदिष्टिनमिति । अथवा तद्देवत्यैः साक्षीपाकैर्यजे-
रन्नाहिताग्नय इति ष्णान्दोग्यभाष्ये ।

३४. उत्थाय साग्निष्टोमः संवत्सदक्षिणः गृहग्रमनीय^२ इति
(१३. १४. ७) य उक्तस्तथा इच्छ्यानुष्ठानं भवति ।

३५. विकल्पेन न भवतीत्यर्थः ।

३६. यस्मिन्पक्षे यजेत तस्मिन्पक्षे एते एव सन्निष्ठा ऋत्विजो भवन्ति । स काममेवेत्याद्येकवचननिर्वादेन^१ गृहपतेरेव पृष्ठग्रमनीयो^२ भवतीत्यवसीयते । अथ गृहपतेः पृष्ठग्रमनीययागे एते एव सन्निष्ठा ऋत्विजः स्युरित्यर्थः । सन्निष्ठाः सत्त्वादुदवसाय पृष्ठग्रमनीयेन यजेरन्निति । शाखान्तरश्रुतेस्तु एकैको यजमान अन्यान्यान्षोडशषोडश ऋत्विजो वृत्वा पृथक् पृथक् पृष्ठग्रमनीयं करोतीत्यपि च ।

३७. तेभ्यः मत्तच्छ्रुतिभ्यः तद्द्याद्यद्देयं स्यात् पृष्ठग्रमनीये । सहस्रं गावो विभज्य देया इत्यर्थः ।

३८. अत्र उदयनीयातिरात्रसमाप्तौ^३ संवत्सरसप्तं समाप्तं भवतीत्यर्थः ।

३९. अथशब्दो मङ्गलार्थः । अतः होचनुष्ठानविचारानन्तरं होत्राणामेव मूमांसा होत्रकाणामेव विचारो ऽवशिष्टः । तस्मात् । तस्य होत्रकानुष्ठानस्य अत एव उक्तादेव शास्त्राक्षिर्वाह इत्यर्थः । यथा । ऐकाहिकं वा (११.१०.६) प्रातःसवनमित्यत्र वाशब्द-स्वावधारणार्थत्वात् प्रातःसवने होत्रकाणामैकाहिकान्येव शस्त्राणि । अतुर्विष्टे^४ ऽभिजिति विषुवति दृष्टपृष्ठे विश्वजिति महाप्रते च षष्ठादिति (११.६.७) माध्यन्दिने सवने^५ पार्थिकात्षष्ठादेव ।

१ A •देन C •देन । २ Ms. ह्य throughout. ३ C •रापि० ।

४ C उतरयोः सवनयोः instead of माध्यन्दिने सवने ।

अथ यद्यभिजितं विषुवन्तं दृष्ट्यृष्टं विश्वजितं महाव्रतीयमहरि-
त्युक्त्यानि (१२. २७. ४) कुर्युश्चातुर्विंशिकान्युक्त्यानीत्युक्त्यसंख्ये
चातुर्विंशिकानीत्यादि ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति महाव्रतभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः^१ .

समाप्तः ।

CORRECTIONS.

P. 7,	line 8	read	बीबा०	instead of बीबा०
" 13	" 21	"	C	" " A C om.
" 14	" 16	"	देवे०	
" 38	" 4	"	संक्षयम् सं नद्याम्	
" 61	" 18	"	सुखा०	

